Д Ш/44 (4 УКР)
К 20

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ШКОЛА ЮНОГО ЛЕТЧИКА

Буд 1999

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Шифр Ш44(4УКР)К20 **Інв.№** 2253916

Автор Капельгородский П.

Назва Шургак

Місце, рік видання Полтава, 1932.

Кіл-ть стор 164с.

-\\- окр листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ **частина** _____ **вип** _____

Конволют

_____

_____

_____

Примітка

26.11.15

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ШУРГАН

(ПОВІСТЬ-ХРОНІКА)

РУХ—1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку". „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Українськ. Книжкової Палати

elib.nplu.org

Харківського ордена Трудового
Червоного Прапора
політехнічного інституту
бібліотека
ордена імені КПРС

1-ша Всеукраїнська Полігр.
ф-ка ім. Сухомлинна.
Полтава, Зам. № 3951.
Райліт № 37/6813. Тир. 3.000.

ПЕРЕДМОВА

Історія Жовтневої революції — це неперейдена в історії людства героїка клясової боротьби, що становить справжню величну епопею. Є в ній і своя власна романтика і моменти вийняткового трагізму, що перед ними блідне найбагатша поетична фантазія. Така, прикладом, є десятимісячна боротьба Північно-Кавказької 11-ої червоної армії та її загибель у кізляро-астраханських пісках лютого місяця 1919 року. Тут, на Північному Кавказі, економіка різко поставила клясу проти кляси, сотні тисяч безземельних селян і гноблених капіталом робітників — проти порівняно невеликого числа куркулів, підприємців і поміщиків. Тут, як і на Уральщині, козача буржуазія спромоглася вплести на деякий час до клясової боротьби сословно-помісні мотиви, старанно прищеплювані царатом. Тут біднота билася, як у казці, і вмирала, як у старовинних билинах. Тут, навіть, ворог, устами генерала Денікіна, мусів відзначити героїзм червоних бійців і так охарактеризувати Північно-Кавказьку робітничо-селянську армію:

„Воєнний дух її, не зважаючи на брак безпосереднього керівництва з центру... був незрівняно вищий, ніж в інших червоних арміях... Перемогти її нам було трудніше, ніж інші. Боротьба з нею потребувала від нас великих втрат. І не раз розбита, здавалося, до щенту, вона знов народжувалася й давала тверду відсіч добровольцям". (А. И. Деникин, „Очерки русской смуты", т. 4-й, ст. 113, Берлин).

На жаль, у художній літературі ця північно-кавказька епопея досі не знайшла свого належного відбитку. А. Толстой з неприпустимою профанацією взяв з неї тільки декорації для свого психологічно-адюльтерного роману („Хожденис по мукам"). Артем Весьолий подав у перших главах свого твору окремі поетичні малюнки з неї, в формі художнього мережива, що за ним не видно величних подій („Россия, кровью умытая"). Навіть, А. Серафімович у „Залізному потоці" змалював тільки один із численних епізодів великої епопеї — похід таманців через гори. Отже, мало хто знає, що героїчні тамаиські загони, після того походу, розділили участь цілої 11-ї армії, засіявши кістками своїми піски астраханські. До всього того шановний автор „Залізного потоку" пішов на поводку художньої фантазії й викривив історичні постаті. Мистецьки змальована, титанічна фігура командира 1-ї колони Кожуха не зовсім пасує до історичної особи відомого всім таманцям т. Ковтюха. Так само, самовпевнений, обмежений і зухвалий

Смолокуров найменшою мірою не нагадує справжнього командарма таманців, бойовика - матроса Матвеєва. З пам'яті цього трагічно загинулого героя давно треба зняти незаслужену пляму.

З цих усіх причин автор „Шургану" взяв у шори свою фантазію й поклав в основу повісті справжні події й факти, аж до дрібниць. Більшість дійових осіб змальовано з натури, а розмови їхні записано з стенограми та інших документів. Так само з натури змалював автор шурган у степах, пройшовши свого часу кілька сот верст пісками кізляро - астраханськими, де так трагічно загинула 11-а армія. Свої особисті враження, спостереження й матеріяли автор перевірив на документах кавказьких революційних музеїв та архівів, почавши з ростовського, і поновив їх спогадами безпосередніх учасників подій. (Особливу подяку складає автор колишньому членові Північно - Кавказького ЦВК, голові історичного 2-го надзвичайного з'їзду рад у ст. Невинномиській т. Борисенкові за його провідні пояснення й матеріяли).

Художня вигадка прекрасна й зворушлива, коли вона відповідає дійсності і має вірне соціяльно - клясове настановлення. Але дійсність] стократи зворушливіша, коли вона перевершує таку художню вигадку. Нехай це буде спроба історичної хроніки,— єдине виправдання авторового задуму полягає в думці:

— Все це було! Зробімо ж із цього належні висновки!

П. К.

Полтава.

elib.npu.edu

ШУРГАН

(Повість-хроніка)

„Безумству храбрых
поем мы песню"...
М. Горький.

I

Над палацом наказного отамана Терського козачого війська незрозуміло й незвичайно пломенів червоний прапор. Старий палац усім своїм казенним обличчям і музейно-декоративними гарматами намагався довести, що нічого такого особливого не трапилося.

На східцях вузенького незграбного ґанку стриміла пара молодих юнкерів місцевої школи, що тільки но вчора запри-сяглися „положити живіт свій" за віру, Керенського і власні майбутні золоті погони. І так само, як і раніш, як і десять років тому, їхні шаблі з старанною запопадливістю віддавали встановлену честь кожному офіцерові, що приходив до палацу.

Хорунжий Рогожін віддав у чергувальній кімнаті свій картуз старому кур'єрові й повернувся до високого люстра пригладити непокірного чуба. З рамок визирнула міцна юнацька постать у голубому бешметі під темною черкескою, смугнасте обличчя, невеличкі вуси над твердими лініями рота й характерні злами брів над безоднею темних очей. Ці злами надавали юнакові суворо-зосередженого вигляду, але в посмішці розбігалися рівними дужками; тоді обличчя набирало безпосередньої, милої, дитячої щирости й одвертости.

— Оповістіть пана отамана... Хорунжий Рогожін — за особистим запрошенням.

Кур'єр у золотих шевронах старого ляйб-ґвардійця поштиво виструнчився. Широка борода віялом, густі брови стріхою й живі, пронизуваті очі на видубленому вітрами й роками обличчі затанцювали в широкій посмішці.

— Маю за честь віншувати вас, Гавриле Петровичу, з погонами.

Рогожін жваво обернувся на знайомий голос.

— Дядю Єрошка... Ти?..

— Так точно, пане хорунжий!.. Собственною персоною!

— От несподівана зустріч!.. Як це ти наважився покинути Урусколь?

— Ех, Гавриле Петровичу! Коли б не такі діла, досі блукав би комишами й пісками з ґвинтовочкою. А птиці ж тепер розвелося на озері! Гусачків отих самих, лебедів, чапур... Несусвітна сила!.. А ви ж це як? Просто з школи?

— Майже так. Мене призначили були до маршової роти 112-го запасного полку. А військовий отаман відкликав у своє власне розпорядження... Діла тепер пішли, дядю Єрошка! І не снилося п'ять років тому...

— Так точно, Гавриле Петровичу!.. Діла серйозні... Та тільки ж...

Дядя Єрошка несміливо переступив з ноги на ногу, оглянувся на високі, темноґранатові двері до внутрішніх покоїв і благально зашепотів:

— Гавриле Петровичу... Скажи ти мені правду, для ради бога... Це таки навсправжки?

— Що таке — навсправжки?

— Та от... республіка ота сама... і взагалі... Приміром,— це таки правда, що государ імператор сидить?

Рогожін весело засміявся.

— Сидить, дядю Єрошка. І таки здорово сидить,— це вже будь певен.

Бородатий Єрошка закліпав очима й важко зідхнув.

— От не збагну я цього, Петровичу... Неладно щось воно...

— Що ж тут неладного?

— Та так... Бунт якийсь виходить несправний, Петровичу... То бунтували робітники там, селяни, студенти, скажемо... і всякі такі інородці. А тепер уже й пани за ними. Золоті, приміром, на йому, погони й хрести на грудях, а він — проти государя імператора... Я, каже, димократ!

— Ха-ха-ха!.. Чудак ти такий! Значить вони — за народ. По вченому це називається демократія... народнє правительство.

— От і не розумію я цього, Петровичу... Народнє, кажеш, управительство, а знов же таки — його високоблагородіє стацький совітник Вертепов... Або, приміром, полковник Караулов... Де ж тут народнє управительство? Молоді козаки-фронтовики гудуть, Петровичу... Приїде з фронту і зразу тобі — всякі словеса... Що ти йому скажеш? Возьмуть вони ваших димократів за петельки, та колінкою — під салазки... Государя імператора скинули, то невже панів не поскидають?

— Ах, який бо ти, дядю Єрошка... Тепер панів не буде, а будуть усі—як один... Тепер усім — однакові права.

— Хе-хе... Шуткувати зволите, Гавриле Петровичу...

— Які там шутки? Ось діждемося установчих зборів та й заведемо собі порядки, як сами схочемо. Нам тепер — аби тільки приборкати безладдя.

Дядя Єрошка пожував губами, зідхнув і припинив балачку:

— Ну що ж?.. Дай вам бог, дай вам бог... Будемо ждати... Так оповістити їх превосходительство?

— Що?.. Михайла Олександровича?.. Відколи це він став превосходительством?

— А як же? Наші козачки постаралися. Це ж не модель, щоб за отамана-осавул? На Дону отаманом генерал-от-кавалерії Каледін, на Кубані — полковник Філімонов, а у нас — щоб тільки осавул?

— Не розумію... Що ж ви сами призвели його в генерали, чи що?..

— Не знаю, як воно тепер... Хтось же там є такий, що за государя імператора править? Ну от військовий круг і ухвалив прохати нашому отаманові чин генерала... За революційні заслуги, чи як там...

Рогожін мимо волі всміхнувся.

— Ну, дядю Єрошка, щось я досі не чув такого... А втім — оповісти „його превосходительство".

— Слухаюсь... Пожалуйте до приймальної.

Рогожін поправив портупею й увійшов до просторої залі отаманського палацу, де панувала урочиста тиша й нудота музею.

За дверима отаманського кабінету Рогожін почув знайомі оксамитні переливи отаманського баритону й мимоволі прибадьорився. Хто б став тепер заперечувати перемогу демократії? П'ять років тому він гостив у себе в курені на Урусколі, малознаного депутата, члена державної думи Караулова — і ось тепер на дверях зустрічає його можновладний обранець війська Терського.

Дядя Єрошка дарма намагався поновити пишні традиції отаманського палацу генеральським титулом: на порозі стояла знайома постать осавула Караулова в розстебнутому кітелі, з характерним буйним чубом, пишним козацьким вусом і невідмінною люлькою в руці.

— Вітаю, вітаю, Гавриле Петровичу! Радий, що вам пощастило вибитись у люди. Ходімо до мене, там погомонимо.

В кабінеті на зустріч Рогожіну підвівся заступник отамана осавул Медяник. Рогожін пізнав його по правиці, що безпорадно висіла на чорному перев'язі, підбита гострою шаблею турецького аскера. Караулов по-товариському кинув обом:

— Знайомтеся. Сподіваюся, що потоваришуєте. Ви ж, здається, обидва — з Щедринської? Та ще й доля вам обом однакова.

Медяник усміхнувся, подавши ліву руку.

— Не зовсім однакова... Гаврило Петрович, бачу, має змогу фехтувати шаблею, а я — тільки пером. Та й то — лівицею.

Він очевидячки натякав на свої літературно-публіцистичні вправи в „Русском богатстве“ й місцевих газетах, бо мав, як він сам казав, писучу вдачу.

Караулов поспішив пояснити свою думку:

— Алеж ви обидва вибилися з рядових козаків... і до військової школи попали самоуками... Як же вас не рівняти?.. До речі, Гавриле Петровичу, мені Григорій Абрамович Вертепов розказував вашу романтичну урускольську історію. Знаєте,— такі типи, як стара Кологривиха — це справжні живі сторінки козацької старовини...

Високе чоло Рогожіна потьмарилося під химерними зламами рухливих брів.

— Я волів би, Михайле Олександровичу, щоб ця історія залишилася між нами.

— Ну гаразд, гаразд. Дуже радий, що мені щастить зібрати біля себе старих приятелів. Це мій замисел — скупчити в управлінні всю нашу військову демократію. Вас, Гавриле Петровичу, я прошу до себе за старшого адьютанта.

Вражливе обличчя Рогожіна не могло приховати наявного задоволення.

— Радий працювати з вами, Михайле Олександровичу. Алеж який мій досвід? Тільки-тільки но з школи! А робота ж — відповідальна.

— Отож того й запрохав я вас, що робота — відповідальна. Свобода прийшла до нас таки в дуже несприятливих обставинах. Люди, змучені війною й роздратовані до краю. Економічні й продовольчі труднощі великі. Мільйони салдатів ідуть з фронту з ґвинтівками в руках, а більшовики намагаються використати їх для громадянської війни. Буде ще велика завірюха в Росії, панове! Нам, козакам, треба мобілізувати всі сили, щоб перебороти безладдя. Наше завдання — стати підпорою тимчасовому урядові й забезпечити свої власні, козацькі інтереси.

— Я розумію вас, Михайле Олександровичу. Такої думки — все молоде козацтво.

— Ну-от... Я дуже радий. Значить — згода? Лев Юхимович покаже вам техніку роботи й обізнає з черговими плянами. А тепер, панове, нам час іти на офіційну нараду. До речі, ви довідаєтеся про те, що діється в нас на Тереку.

Широкими парадними східцями зійшли до другого поверху, до особистих покоїв військового отамана. Тут, у затишному кабінеті, ждали члени військового уряду й представники національної гірської ради.

Чиновні збори встали на зустріч господареві. Караулов театрально помахав рукою, підкресливши цим дешевим способом демократичний характер взаємин.

— Вітаю, панове. Знайомтеся: новий адьютант, хорунжий Рогожін.

Рогожін чемно обійшов усіх обранців рідного Терека, мимоволі відчуваючи якесь радісне юнацьке піднесення. Це ж і він вступає до їхнього кола, щоб гуртом творити нову історію батьківщини. Хіба, справді, для Терека, для всієї Росії не починається нова доба? Хіба волею всього війська не відновлено в козаків старе демократичне самоврядування? І хіба не демократичний лад привів сюди, до отаманського палацу, обранців Кабарди, Чечні й Інгушетії?

Правда, двом таким „демократіям" було тіснувато над вузенькою смугою Терека, де нафтові вежі однаково видно було з козачих станиць і з чеченських авулів. Це виявилося зразу ж, як тільки заступник отамана взявся висвітлити поточні події.

Скупими фразами й сумними фактами змалював осавул Медяник безпорадний стан уряду. Демократії нема на кого спертися. Терські козацькі полки ще не вернулися з фронту. Місцеві салдатські частини — 21-й, 112-й, 113-й запасні полки й Самарська дружина — деморалізовані й збільшовичені. Вузенькою смугою Терека сунуть із-за Кавказу дезорганізовані салдатські маси, сіючи безладдя. Народам Терека треба б спільно виступити за добрий лад і спокій, але чеченці всіх каламутять і розпалюють громадянську війну. Вони спиняють військові ешельони, відбирають гармати, рушниці, кулемети, набої й тягнуть до себе в гори. Станиці Коханівську й Іллінську спалено, Фельдмаршалська й Петропавлівська горять. На Сунжі риють окопи. Національна рада не має сили припинити це безладдя, абож навмисне йому потурає.

Випрасуваний і вилакуваний по аристократичних школах і вітальнях чеченський нафтовий маґнат Тапа Чермоєв спалахнув сухим порохом і зірвався з місця.

— Неправда! Чеченці тільки захищаються! Ви подивіться, що роблять ваші фронтовики з нашими авулами! Вони обстрілюють усі чеченські й кумицькі селища понад залізницею. Від Чир-Юрту до Грозного скрізь самі тільки руїни.

Темне, чотирикутнє, сокирою тесане обличчя Медяника взялося полум'ям.

— Добре ж ви захищаєтеся! Ви однімаєте в салдатів гармати й посилаєте їх на Сунжу проти козаків. Це не добросусідські взаємини, а підготовка війни.

— Протестую! Козаки по Сунжі сами нахвалюються загнати чеченців у гори, як тільки повернуться їхні полки з фронту.

— Це провокація!

Низенький, птахоподібний голова національної гірської ради, кабардинський кінно-заводчик і землевласник Пшемахо Коцев, метушливо замахав руками.

— Так не годиться, панове! Нам треба порозумітися, а не поглиблювати суперечки. Ми ж цю справу передали на комісію, нехай комісія скаже своє слово.

М. О. Караулов дипломатично курив свою люльку, ховаючись, де треба, за димовою завісою. На слова Коцева відповів з неохотою:

— Звичайно, всякі балачки про підготову війни треба припинити. Гарматами тут справи не розв'яжемо. Але й комісія привезла маловтішні факти. Ось Микола Олександрович цими днями повернувся звідти, нехай він скаже.

Брат військового отамана, герой тарабанних парад і паперових перемог, полковник генерального штабу Караулов, обвів водянистими очима збори й прорипів дерев'яним голосом:

— Комісія ні до чого не призвела. Для нас ясно, що чеченці й інгуші мріють прогнати козаків за Сунжу й за Терек, щоб захопити їхні землі...

Чермоєв не витримав:

— Чиї землі? Вони були споконвіку наші! Козаки силою забрали їх, загнавши чеченців у гори!

— Ми їх забрали, півста років тому, за правом війни. Ви споконвіку не давали мирно жити сусідам, палили оселі, грабували і вбивали.

— Ха! Ми тільки віднімали у грабіжників пограбоване!

— Пане Чермоєв!..

— Пане осавуле!

— Панове, це ж безумство! До чого призведуть такі суперечки?!

Голови всім повернулися до члена військового уряду, старого військового чиновника Вертепова. Досі він тихо сидів біля круглого столика, розглядаючи альбом. Його присадкувата куца постать і звичайне селянське обличчя кріпенького кулачка з носом картоплиною, круглопідстриженою борідкою, хитрими очима й лукавою посмішкою, аж ніяк не пасувало до тієї ролі, що він відограваб на Тереку. Добрий, по-своєму знавець рідного краю, а ще більший знавець таємних пружин чиновницького апарату, він давно порядкував в обласному правлінні й мав добру репутацію в Тифлісі. Колись, у давноминулому, був висланий до Туруханського краю за якусь студентську історію, але згодом її прикрили погони статського совітника. Проте, після революції, він досить вдало нагадав про свої „туруханські заслуги“ і на грудях йому тепер поменів значок члена владикавказької ради салдатських і робітничих депутатів.

— Ви за цими чварами, панове, забуваєте про основне лихо. І ви, Чермоєв, і ви, Коцев, та й ми потроху — починаємо зводити дрібні особисті рахунки, роздмухуємо наші хатні суперечки. А тим часом усім нам загрожує небезпека. Ось гляньте но сюди, панове, на хвилинку!

Він підвівся й попрямував до широких вікон, звідки розгорталася чудова панорама. Сад отаманського палацу спадав

широкими терасами на південний захід. Просто перед очима, здається, зразу за містом, нависла мальовнича Столова гора з своїми суворими лініями ґранітних скель і химерних зламів, немов би штучно зроблених умілим майстром. Далі за нею і праворуч від неї лягли високі горосхили, вкриті зеленою рутою незайманого вікового лісу. Над ними встали пасмами сизосірі і бузково-фіялкові кам'яні кряжі - велетні, один від одного вищі. Здавалося, ніби розбурхане море метнулося горами - хвилями до самого неба та так і закам'яніло в своєму жагучому хаотичному пориванні. Там, у гірських ущілинах та урвищах, шукають собі притулку хмари й часом голосять вітри, розбиваючи груди об скелі. Але там же, на високих, убогих узгір'ях живуть і люди, пасинки природи, видряпуючи з каменю сякі-такі засоби до життя. А ще вище, понад кряжами, підвелися в небо сніжнобілі гребні недосяжних верховин і між ними — велична, блискуча шапка Казбеку, в легенькій куряві, так ніби хто кадив до нього з велетенської кадильниці. До неї простували всі погляди.

— Шурган, — тихо мовив Медяник: — починається шурган...

— Так, ваша правда, — починається шурган.

Коли над горами Кавказькими встає біла курява снігових віхол, десь у степах Уралу й Каспія зриваються буйні вихри і мчать у шалених перегонах на степові простори. З хижим посвистом розривають вони пісок та сніг і жбурляють їх повними жменями аж за хмари, а небо нахиляють додолу. Хмари котяться просто по землі й земля дрібним порохом вибухає в повітря. Так і мчать вони, всуміш, навипередки, сотні верст, аж до кам'яних кряжів Кавказу, змітаючи оселі, розкидаючи людей, худобу й манатки. І тільки в горах, заплутавшись у щілинах та урвищах, розбиває шурган свої груди о ґранітні скелі й умирає з хижим голосінням.

— Так, так, починається шурган, — іще раз повторив Вертепов: — Задме він тепер не з Уралу, а з самісінького Петрограду, з фронтів, із робітничих центрів та з селянських осель. Задме не буревіями, а робітничими батальйонами, більшовицькими фронтовими ешельонами й селянськими партизанськими загонами... Ви тільки гляньте, панове, на ці мальовничі кряжі... Там десь праворуч, аж до Анапи, маємо численні племена адигейців, абадзехів, шапсугів, карачаєвців, готових до боротьби з нами за незалежність. Між Ельбрусом і Казбеком лежить сувора Дигорія й Кабарда. Ліворуч, від Дар'ялу до Аси й Фортанги — неспокійна Інгушетія. Далі, до самої Ічкерії й Качкаликівського кряжу — войовнича Чечня. І, нарешті, від Аварії й Салатавії аж до моря — скелястий Дагестан, з добрим десятком різних племен і народів. Чимало зусиль покладено, щоб тримати весь цей край у покорі. Їхня

кров іще бурує молодецьким войовничим духом. А що буде, як їх зачепить велика хуртовина?

— Нічого не буде, — скрипучим, дерев'яним голосом прорипів полковник Караулов: — ми зайвий раз покажемо силу нашої зброї.

Обличчя Вертепову перекривила презирлива посмішка.

— Шапками закидаємо? На жаль, шановний Миколо Олександровичу, нам на цей раз шапок не вистачить. Я навмисне почав з тилу, а тепер повернемося до фронту. Просто нас, на північ, лягли широкі степові простори Кубанщини й Ставропілля. Дозвольте нагадати вам про двомільйонну безправну бідняцьку масу — так званих городовиків - селян, що їх загнали сюди злидні. Війна придавила їх докраю, революція розкриє їм очі. А сотні тисяч озброєних фронтовиків - городовиків дадуть їм ту силу, що здійметься шурганом і змете нас і вас, панове Чермоєв і Коцев, коли ми не вживемо заходів.

Чермоєв зухвало закопилив бриту губу.

— Що нам до їх і їм до нас?

— Ой, не кажіть... Коли віє шурган степами, то й урвища в горах ревуть буревіями. Їхня й ваша біднота швидко порозуміється, поставивши спільне для всіх домагання: землі!

— Землі?!

Просте, коротеньке слово пролунало, як постріл, як сигнал пересторороги. Тривожно заворушився в своїм кріслі Чермоєв, пригадавши свої багатющі нафтові ділянки. Очі кумицького князя Рашидхана Капланова блимнули хижими вогниками; рука підсвідомо лягла на визолочену ручку кинджала. Навіть дерев'яне обличчя полковника Караулова виявило щось подібне до занепокоєння.

— До нашої землі їм — зась!

— Землі ми їм не дамо! Наші діди й батьки завоювали ту землю власною кров'ю!

Вертепов криво посміхнувся.

— Ну що ж? А вони тепер намагатимуться завоювати її в нас — теж власною кров'ю.

Оксамитний баритон військового отамана розкотився горошинками сміху.

— Ви прибільшуєте, Григорію Абрамовичу. Що може зробити розпорошена неорганізована селянська маса проти дисциплінованої сили? Кубанське козацтво може виставити проти їх багато - бідно 33 полки, 14 пластунських батальйонів і 6 батарей. У нас, у терців, теж є 12 полків, 2 запасних сотні й 2 батареї. Думаю, що з такими силами козакам не страшно ваших селянських шурганів.

— А ви спробували підрахувати сили супротивника? Десятки тисяч озброєних фронтовиків буйною повінню розливаються по станицях і селах Північного Кавказу. Рушили вже не випадкові розпорошені групи, а цілі бойові одиниці, з пев-

ними бойовими гаслами. Це вже, панове, не демобілізація, а навпаки: мобілізація для нової війни в себе дома.

— Плітки! Забавка для страхопудів!

— Ні, не плітки! З Трапезунду йде на Кубань Варнавинський полк і 41-й мортирний дивізіон. Із Александрополя рушила збільшовичена 39-а дивізія...

Полковник Караулов невдоволено засовався в своїх кріселках і його риб'ячі очі виявили досаду.

— Я не пізнаю вас сьогодні, Григорію Абрамовичу! Ви спеціяльно взялися залякувати нас усякими химерами. Всі ці дивізії й полки розбіжаться, як тільки повернуться додому. Їхніх салдатів ніщо не зв'язує, їм набридла війна, окопи й жах.

Вертепов гаряче запротестував.

— Говорити так, значить недооцінювати супротивника. 39-у дивізію эформовано з найбіднішого, з найреволюційнішого елементу Північного Кавказу — безземельних городовиків і робітників. Це, коли хочте, не просто військова частина, а озброєна соціяльна сила. Вона знає чого їй треба. Може вона й розпадеться, як дивізія, але наново організується, як десяток нових дивізій.

— Вигадки! Цілковита фантазія!

Але Вертепова підтримав Л. Ю. Медяник, що кілька років до того працював на Кубані й добре знав стан, сили й настрої тамтешніх селян.

— Ні, це не фантазія! Григорій Абрамович має рацію. Два мільйони кубанських і ставропольських городовиків - селян це справді небезпечна для нас соціяльна сила. Становлять її переважно переселенці з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Київщини, що втекли сюди від малоземелля, а знайшли собі тут нові злидні. Наші військові земельні запаси — не для їх. Такий порядок дратує природного селянина. Два мільйони городовиків фактично обробляють чужі наділи, як наймити або як дрібні орендарі, без надії на краще. На сьогодні це справді основна загроза.

Пришелепуватий голова національної ради Коцев приголомшено поводив навколо банькатими очима, шукаючи поради...

— Що собі думає пан військовий отаман?

М. О. Караулов остаточно розвіяв рукою хмари дипломатичного диму, поклав набік свою люльку й заговорив.

— Я для того й скликав вас, панове, щоб порозумітися. Ви, Чермоєв, і ви, Коцев, за всяку ціну мусите утримати чеченців від ворожих виступів проти козаків. Свої хатні суперечки ми розв'яжемо потім. Нам треба, насамперед, приборкати місцеві збільшовичені запасні полки. Цими днями Грозненській раді салдатських і робітничих депутатів поставимо ультиматум: 21-й і 111-й запасний полки негайно вислати за межі области абож обезброїти. Туди виїде з козачими частинами Лев Юхимович.

— А 39-та дивізія?

— Потім того візьмемося й за 39-у дивізію.

— З якими силами, дозвольте запитати?

— Це не секрет. Незабаром вертаються з фронту 2-й Волзький і 3-й Киэляро-Гребенський полки. Крім того з Ростову підійдуть частини дикої дивізії. Ми сподіваємося, що національна рада в цій справі виступить солідарно з нами.

Чермоєв дипломатично промовчав. Коцев переглянувся з Рашидханом Капланови̇м і нерішуче підтримав:

— А звичайно... Аби тільки реальний плян...

Військовий отаман самовпевнено глянув на мапу біля свого стола.

— Про це вже ми міркували з Левом Юхимовичем. Там, у складі 39-ї дивізії є нові маршові роти з Терека: їм нема чого йти на Кубанщину. Є там і наші офіцерські кадри, — їм зовсім не по дорозі з городовиками. З їхньою допомогою ми спрямуємо дивізію двома коліями: Гудермес - Грозний - Прохладна та Гудермес - Моздок - Прохладна. Біля Моздока й Грозного поставимо добрі заслони й так, частинами, обеззброюватимемо ешельон за ешельоном.

Чермоєв не витримав:

— Для кого й для чого?

— Для нас усіх! Для захисту наших і ваших нафтових ділянок, Тапа!

— Ну, добре. Припустімо, що ми роззброїмо їх тут. Алеж на Кубань однаково звідусіль ідуть десятки, коли не сотні, тисяч озброєних городовиків. Рано чи пізно вони повернуть проти нас свою зброю. Що може виставити проти їх військовий уряд?

М. О. Караулов ждав цього запитання. Він обмінявся поглядами з своїм замісником і голос його забринів переконливо й переможно:

— Тепер і це вже не секрет. Протягом літа ми вели переговори з Доном, Кубанню, Астраханню й Уралом про організацію єдиного Південносхіднього союзу. 4 липня у Владикавказі відбувся організаційний з'їзд, а незабаром у Катеринодарі оформимо існування Союзу. Національній гірській раді ми даємо два місця в спільному об'єднаному уряді. Майбутні військові сили Союзу становитимуть 140 козацьких полків і 38 батарей. Нашим девізом буде — демократія й порядок. Отоді нас не злякає жадна анархія, жадні шургани й буревії.

Полковник Караулов, Г. А. Вертепов і Медяник брали найближчу участь в організації Союзу. Проте вважали за потрібне демонструвати перед учасниками наради своє захоплення. Полковник Караулов тихо заплескав у долоні:

— Браво, браво! Давно пора. Тільки дисциплінованe, організоване козацтво зуміє стати підпорою порядку.

— Єдине командування, єдиний плян...

— Тут голівне — що козаки не підуть за всякими там соціялістичними химерами. У нас, у козаків, давно є свій власний соціялізм. Земля в нас — загальновійськова, а не приватна.

— Прекрасна ідея! З такою організацією можна поговорити, навіть, і з Петроґрадом.

— От вам і відповідь на ваш шурган, Григорію Абрамовичу!

М. О. Караулов дипломатично додав:

— Але ми не думаємо порушувати прерогативи тимчасового верховного уряду. Наше гасло — федерація, а не самостійництво. Доки ще наш уряд не піддається більшовицьким впливам, ми...

Полковник Караулов жваво перебив, примруживши одно око:

— А коли б Петроґрад пішов слідами Паризької комуни?

Військовий отаман помовчав, узяв до рота свою люльку й закутався хмарами диму:

— Коли б Петроґрад пішов слідами Паризької комуни, ми б мусіли піти слідами Версалю...

Він глянув на годинника й підвівся.

— На цьому, панове, ми закінчимо сьогодні. Сподіваюся, що представники Чечні, Кабарди й Осетії зважать реальні обставини й підуть попліч з нами.

Члени національної ради відповіли глибоким офіційним поклоном.

II

У заступника військового отамана осавула Медяника — багата громадська практика. Свого часу він брав активну участь в організації акційного т-ва Армавір-Туапсинської залізниці, виступав на з'їздах громадських діячів і сільських господарів, засновував військовий банк і писав економічно-публіцистичні статті. Був співробітником „Русского богатства“ й самодержавної охранки: його „демократизмові“ це не вадило. З цих причин в Армавірі він правив за начальника охоронної сотні, а в Петербурзі бував на редакційних вечірках у В. Г. Короленка й давав матеріяли А. В. Пєшехонову для його соціялістично-народницьких фейлетонів. Ця різноманітна діяльність придбала йому широкі кола знайомих і приятелів.

Тож не диво, що він і тепер вів широку кореспонденцію, старанно ховаючи до секретної шухлядки свого офіційного кабінету кожне цікаве повідомлення. Другого дня по нараді він заглянув до свого архіву, перебравши кільки пакуночків, перев'язаних канцелярськими нитками й помічених красномовними заголовками: „Про М. О. Караулова“... „Про Г. В. Вертепова“... Розшукав і ще раз перечитав недавнє повідомлення колишнього командира 112-го запасного полку з Ставрополя.

„Шановний Леве Юхимовичу! Полкові приятелі сповістили мене про перевод до Владикавказу, в розпорядження військового отамана, офіцера нашого полку Г. П. Рогожіна, здається, твого ж таки одностаничника. Вважаю за свій обов'язок попередити, що Рогожін мав у нас непевну репутацію „більшовика". Салдати провели його до ради „собачих і рачачих депутатів", де він частенько підтримував наших горлопанів. Був особисто знайомий з більшовицьким коноводом — Пономарьовим і має від нього рекомендацію до владикавказьких більшовиків. Від таких співробітників раджу подалі. А втім — дивися сам, моя справа попередити... У Ставрополі розклад посилюється. В губернії більшість іде за есерами, а в місті — за більшовиками. Звісно, тим і іншим негідникам — одна ціна. Ставропольська „рада собачих і всяких таких інших депутатів" готується захопити владу й обмірковує справу організації „комітету громадського спасіння для боротьби з контрреволюцією", — себто з нами. Міська дума, переважно з кадетів та з есерів, з свого боку наміряється утворити „добровільницьку дружину для самоохорони". Що з цього всього вийде, незабаром побачимо. Салдати мітингують і збираються бити офіцерів. Приємного мало. З цих причин прошу не забути старого приятеля й улаштувати мене десь там біля себе. Вся надія теперь тільки на козаків. Від них ждемо порядку й законности. Не забудь, друже, про відданого приятеля, підполковника П. Смірнова".

Перечитавши листа, Л. Ю. Медяник кілька хвилин у задумі тарабанив пучками по краю стола. Потім знов старанно заховав листи до секретної шухлядки, подзвонив кур'єра й попрохав до себе Рогожіна.

Заступник терського отамана мав заздрісну здібність говорити лагідним, переконливим голосом, що доходив до самого серця. До того ще чарував співбесідників ясною щиро-товариською посмішкою. Розмову починав завжди з основного.

— Чи можу я на вас цілком покластися, Гавриле Петровичу?

— Безумовно так.

— Ви, здається, були в Ставрополі членом ради салдатських депутатів?

— Маю такий мандат.

— А чи правда, що вас там вважали за більшовика?

Рогожін весело засміявся.

— Був такий гріх. Бачте, я вийшов, як і ви, з бідняцької сім'ї. До 18 років наймитував. Потім зі мною трапилася просто таки неймовірна пригода, — колись, може, розкажу про неї. Одне слово — мені найняли репетитора й підготували до військової школи.

— Точнісінько так, як і зі мною.

— Правда? Ну тоді ви мене швидше зрозумієте. В школі між юнкерами я був, так би мовити, вороною в білому пір'ї.

А тут іще революція. Я попав до маршової роти 112-го полку. Іншим офіцерам важко було пристосуватися до нових порядків і до салдатської маси, а мені, навпаки, важко було пристосуватися до офіцерства. Звідси й пішло — „більшовик".

— Та й тільки того?

— Ні. В раді салдацьких депутатів я познайомився де з ким із більшовиків і брав у їх книжечки. Треба ж знати, чого вони хочуть і куди ведуть?

— А в цьому не було небезпеки для вас особисто?

— Аж ніяк! Я виріс на Тереку, а терське військо з усіх— найдемократичніше. У нас немає таких гострих питань, як от справа з городовиками. Нам нема чого ганятися за карколомними теоріями.

— Так... Вибачте за ще одне запитання: воно далеко не зайве. Ви не можете відновити зв'язки з більшовиками?

Рогожін на хвилину завагався.

— Бачте... У мене є цілком приватна рекомендація до тутешнього товариша від одного з керівників ставропольської організації. Я там брав у нього деяку літературу, то він радив мене й тут не кидати самоосвіти. Тільки в мене вже немає до цього охоти.

Обличчя Медяникові розпливлося в приятельській посмішці. Цілковита правдивість і одвертість юнака була йому до мислі.

— Е ні, не кажіть. Більшовиками не слід нехтувати. Чорт їх знає, що воно за сила така в їхній партії. Я думаю, що основне в їх — ставка на розвал, потурання найнижчим інстинктам... Війни тобі не хочеться? Геть війну, кидай фронт і йди додому! Землі тобі треба? Бери її негайно в свого сусіди, не дожидаючись якихось там законів! Влади тобі кортить? Жени в шию кожного народнього обранця й садови сам себе! Сердце тобі кипить? Хватай мерщій багнет і стромляй у перше-ліпше пузо, щоб збити собі оскомину!.. Нашим усім простачкам дуже й дуже до вподоби такі гасла. Вони, як пошесть, роз'їдають усяку спробу доброго ладу й законности. Нам доведеться розпочати серйозну боротьбу з ними.

— Хіба й на Тереку є ця небезпека?

— Досі тут більшовиків було непомітно. Партійний комітет у їх був спільний із меншовиками. В раді салдатських і робітничих депутатів порядкували есери, на чолі з слинявим, пустодзвонним балакуном Гамалією. А тепер і в нас більшовики починають грати першу скрипку. Військовий уряд мусить бути на сторожі. Аґенти повідомляють про тісний зв'язок більшовиків із комітетом 39-ї дивізії, з 21-м та 111-м полками, з Уфімською дружиною. В останній вони здобувають собі зброю. Ви розумієте, до чого все це ведеться?

— Цілком розумію.

— Ну дак от,— я гадаю, що нам дуже треба знати, що там у їх діється. І ви нам допоможете в цій справі.

— Я?

— Так, ви!

Простакувате обличчя Медяника осяяла лагідна посмішка, так ніби він мав запропонувати щось веселе й радісне.

Вам треба використати вашу ставропольську рекомендацію. Треба відновити зв'язки з більшовиками, вдати з себе їхнього прихильника, проникнути в їхні наміри...

Рогожін зніяковів.

— Алеж... я на це не здатен, Леве Юхимовичу. Це вже буде—справжнє висліджування.

— От вам і нате! Коли б це було висліджування для поліційних заходів, інша справа. Але ні я, ні Михайло Олександрович не думаємо вживати якихось утисків проти більшовиків. Ми тільки забезпечуємо наше військо проти пошести. Ось тепер іде сюди 39-а дивізія. Ну що перешкоджає їй захопити Владикавказ? Хіба не слід нам бути на сторожі?

— Та воно так... Алеж моє адьютантство...

— А що ж там адьютантство? Воно вам не стане на заваді. Ви тут у військових колах людина нова. Перед більшовиками ви можете так поставити справу, ніби й адьютантство взяли на себе, щоб пролізти до ворожого стану.

— Скажу по правді: не до мислі мені все це.

— Алеж так треба, Гавриле Петровичу. Ось із фронту йдуть наші військові козачі частини. Є вже повідомлення, що й там завелася більшовицька пошесть. У 2-й зводній козацькій дивізії — заколоти. Наш 1-й Волзький полк і 16-й Донський одверто йдуть за більшовицькими агітаторами.

— Ну, добре... У мене є лист до т. Пашковського. Цими днями піду до нього.

— Ні, не так. Із цим листом ви підете спочатку на адресу, що я вам укажу. Це, так би мовити, невтральна квартира. Але в ній іноді збираються для дружнього відпочинку всі їхні ватажки. Ви туди зайдете нібито за рекомендацією ставропольських товаришів, щоб розшукати Пашковського. Це дасть вам змогу зробити ширші знайомства й швидше пролізти до їхньої компанії.

— Чи так, то й так. От тільки... Мужчина?

Медяник засміявся.

— Жінка, та ще й козачка... Здається, з червленських Рогожіних, точно не знаю. Десь училася й працювала за межами Кавказу.

— Правду казати — не вмію я з жінками. Не призвичаївся.

— Отакої! А на мою думку — це найдоступніший фронт для всяких наступів і перемог.

— Та вже відступати не стану. Давайте вашу адресу.

Рогожін не любив ні візників, ні трамваїв. Мав звичку ходити, спостерігати й на ходу думати. Але останнього часу від-

чував, що ця звичка має свої неприємності. Ще в Ставрополі його погони завдавали йому на вулиці деякого клопоту,— спасав значок члена ради салдатських депутатів. Владикавказ, правда, мав трохи інше обличчя. Він стояв осторонь основної колії, що нею й понад нею рухалися сотні тисяч салдатів із кавказького фронту. Проте, хвилі стихійного руху плескали й обабіч великого шляху: чистеньке місто, притулок срібних і золотих погонів козацької військової аристократії, засіріло рваними шинелями й брудними гімнастьорками. А ще й більше того появилося на вулицях, на базарі й на передмістях ченських, інгушських і осетинських джигітів, у хвацьких абож у рваних домотканих черкесках, із кинджалами й револьверами при боці. Щодня сунули вони з гір до „Капкаю", придивлялися, прислухалися, рознюхували, чим пахне нова політика.

Рогожін до військової школи приятелював із такими шибайголовами, блукаючи з ними по лісових хащах за кабаками абож по комишах за ланчуком. Але тепер, проїжджаючи мимо мальовничих груп на бульварах та на перехрестях вулиць, відчував на собі тільки ворожі гострі погляди з-під баранячих волохатих папах, і з-під салдатських брудних шапок. Іноді долітала придушена одверта лайка на всіх місцевих жаргонах і мовах:

— Генуш!.. [1]

— Ет баласи!..

— Золотопогонна сволота!

Рогожін ламав свої брови в задумі й не знаходив собі ради. Звідки така ворожнеча? І чим він персонально завинив перед ними, надівши ці погони?.. Що більше думав, то більше губив рівновагу. Справа, звичайно, не в погонах: погони можна скинути, це тільки форма. А от — цілий новий світогляд, нові думки, почування й прагнення, що прищепила йому школа,— чи не стали вони, разом із погонами, між ним і цим навтопом?

Подумавши, мусів чесно визнати, що стали.

— Алеж я справді прагну добра їм усім... Натовп не завжди йшов за пророками своїми,— було таке, що він побивав їх камінням. Чи ж треба обов'язково підроблятися до натовпу? Він не розуміє, що таке — справжня демократія. Во ім'я її треба боротися з темною стихією.

І знов єхидна думка:

— Боротися з народом — во ім'я народу?

Проте й на це були готові, заялозені формули:

— Ну, що ж? А хіба не доводиться боротися з самим собою, во ім'я власних інтересів?

---

[1] Негідник!

[2] Щеня!

Логіка сьогоднішнього хорунжого заспокоювала вчорашнього наймита. Але нова шумлива, роздратована вулиця знов і знов відновляла йому дискусію з самим собою.

Відпустивши візника на Госпітальній, Рогожін поринув у тихих вуличках, таких характерних для Владикавказу. Невеличкі будинки під жолобчастою черепицею шикувалися щільно вряд, абож чергувалися з високими парканами з сірої річної цементованої галки, взятої в рамки червоної цегли. За парканами — густа плутанина дикого винограду й зелені шатра запашних жерделів, персиків, слив.

Рогожін розшукав потрібний нумер і подзвонив біля чистеньких, свіжопофарбованих дверей. Вийшла якась маленька жіноча постать, що вражала своєю ясною, ніби аж прозорою, кришталевістю. Біла уніформа сестри, з червоним хрестом, біляві кучері буйного волосся, лагідний погляд очей, щира, довірлива посмішка...

Вона, чи не вона?

— Вам кого?

Рогожін зняв картуз і вклонився.

— Фельдшерицю Рогожіну. Маю до неї особисту справу.

Ясна посмішка тривожно захиталася й зникла. Очі допитливо спинилися на обличчі.

— Може б ви передали через мене? Вона сьогодні чергує в лікарні.

— Е, ні. Я привіз листа від ставропольських товаришів і маю дещо пояснити. Нехай уже іншим разом.

— Ну тоді зайдіть до кімнати: я її заміню на час, тут недалеко.

— Я підожду тут.

— Незручно. Це звертає увагу кожного цікавого роззяви.

Квартира була з двох невеличких світлих кімнат і ще меншого передпокою. У першій — стіл, з півдесятка стільців, шафа для книжок, буфет. З другої виглядало двоє білих ліжок, невеличкий білий столик. Усе — на видноті. Підкреслено доводилося, що квартиранткам нема з чим ховатися.

Рогожін сів і замислився. Коли читав громоподібні статті проти більшовиків і спеціяльні брошури — усе було ясно... Так, це вороги всякого порядку, аґенти кайзера, що мають єдину мету — розвалити Росію й кинути її під ноги німцям... Але кожна зустріч із ідейними керівниками цього табору до щенту нищила всякі заялозені обвинувачення. А до того ще й такі ясні жіночі постаті на ворожих позиціях, як оця товаришка... Якось не пасували вони до ідеї руйнації. З такими очима, з такою вдачею творять, а не руйнують.

— Невже й Рогожіна така? І з яких це Рогожіних? Їх на Тереку не мало. Лев Юхимович натякав на червленську фамілію...

Коли почув на рундуці легенькі кроки і двері відчинилися, підвівся зацікавлений, відчуваючи якусь незручність. І враз усією істотою своєю рвонувся назустріч.

— Тасю?... Ти?

Полум'я пожежею спалахнуло на ніжних дівочих щоках. Тоненькі чіткі брови здивовано підвелися над теплими темнокаштановими очима. Милі дитячі губи затремтіли з несподіванки.

— Гаврику!.. Гавриле Петровичу!..

Розгублено ступила й спинилася, безвладно спустивши рвійно піднесені руки. Рогожін не счувся, як опинилася в його обіймах така рідна й близька, така далека й недосяжна. Підвів її до стільця, посадив і став на коліна, не випускаючи з рук стрункого дівочого стану.

— Тасю, кохання моє!.. Молю тебе, не тікай! Дай же хоч тепер вияснити непорозуміння, що нас роз'єднало. Шість років, Тасю!.. Ти чуєш?.. Шість років кожна думка про тебе, кожен мій помисел тобі! Я не знаю, що зі мною, Тасю. Я не можу так більше... Ти пам'ятаєш наші степові шургани над Урусколем? Мене скрутив, поламав і понівечив такий шурган, Тасю. Він кинув мене тобі під ноги, відірвав від рідного ґрунту, погнав-покотив на чужі шляхи, на широкі простори. Я не вмію сказати всього, Тасю! Моя душа в сльозах і серце в тузі...

Голос йому затремтів і голова покірно схилилася їй на коліна. Раптом відчув, як маленька ніжна рука з нерішучою ласкою лягла йому на кучері і знов упала геть осторонь.

Підвів голову й заглянув у миле схвильоване обличчя. Русяві довгі вії до половини прикривали знайомі правдиві очі: очевидячки ховалася від нього й вивчала його в новій постаті. І знов охопила його тривога, як і на вулиці, як і в натовпі, де він часто відчував свою подвоєність.

— Тасю, не спіши сказати свій присуд — спочатку вислухай! Ось уже п'ять років я став ради тебе попихачем у чужих руках. Така була воля Ганни Андріївни...

Цього, мабуть, не треба було казати: вона вороже відсахнулася з наявним бажанням встати.

— Сядьте, Гавриле Петровичу, поговоримо.

Важко підвівся й сів край столу, схиливши голову на руки.

— Я всі роки шукав сліду вашого, але так і не взнав, де ви й що ви. Навпаки, ви знали, де я вчився, але жадним словом не обізвалися.

Вона почервоніла й ухилилася від цієї теми, перевівши на інше:

— Після смерти Ганни Андріївни я вчилася, як і ви. Була в Москві на курсах, тепер от повернулася.

Несподівано пригадала, з чим він прийшов до неї і теплі очі бризнули промінням прихованої ласки й співчуття.

— Ви до мене з дорученням із Ставрополя?

Аж тепер він усвідомив собі справжній стан і вжахнувся. Як? То це він до неї прийшов із каменем за пазухою? З дорученням Медяника?

Мов ужалений, схопився з місця, простягаючи до неї руки з мольбою. Знав, що від неї нічого втаїти не зможе: завжди вона читала йому на обличчі все, як на розкритій сторінці друкованої сповіді.

— Тасю, вислухай!.. Я таки, справді, маю листа з Ставрополя... Я не думав використати його на зле. Але я не сам прийшов сюди... Ваша робота непокоїть військовий уряд... Я тут нова людина.. І повір...

Вона широко розкрила очі, починаючи розуміти причину цієї зустрічі. Гаряче полум'я залило їй обличчя і погляд запалився гнівом. Рвійно підвелася з стільця, одступила на два кроки й показала на двері.

— Геть звідси!

— Тасю, прошу тебе!.. Тут непорозуміння. Я блукаю на роздоріжжі, а ти вважаєш мене за якогось ворога, за монархіста - золотопогонника. Ти...

— Насамперед — не ти, а ви, і не Тася, а Таїса Романовна! А подруге, ще раз — геть звідси!

— Я не можу так, Тасю. Ми другий раз трагічно розходимося — і знов ви не хочете вислухати мене. Але я тоді пішов від вас чесною людиною, а тепер ви накидаєте мені пляму провокатора.

Тася твердо й жорстоко підкреслила:

— Я цього слова не вживала. Це ви самі знайшли правдиву назву своєму вчинкові.

— Пождіть, не в тім сила. Тут не було злого наміру. Тут не було певної думки.

— Як? Ви приходите до нас на ворожу розвідку і це ви вважаєте за добрий намір?

— Неправда, Тасю,— я не ворог вам. І військовий уряд на чолі з Карауловим, Медяником, Вертеповим — це ж не монархісти якісь. Тут непорозуміння. Наша мета — не війна, а добрий лад, установчі збори, народоправство. Ніхто тут і не думає боротися з вами силуваними способами.

— Слухайте! Або ви — наївна людина абож нічого не знаєте. Я — не більшовичка; і мільйони інших трудящих—не більшовики. Але ми — з більшовиками. Ви не монархіст; і жменька так званих військових „демократів“ — не монархісти. Але ви з монархістами. Є тільки два табори — середини не може бути. Згодом усі підуть туди, чи туди. І є тільки один спосіб розв'язати суперечку: зброя. Нам з вами нема про що говорити.

— Тасю, що бо ви кажете. Ви хочете підняти всю темну стихію на безладдя? Ви прагнете громадянської війни?

— Чого я хочу, то моє діло. А от ви хочете силою підтримати поневолення й визиск.

— Де ж те поневолення? Де той визиск? Нас обрав нарід. Він запроваджує собі справжній демократичний лад.

— Неправда! Вас обрали 72 станичних отамани, 174 заслужених вахмістрів та урядників, 60 офіцерів і 25 військових чиновників, що зібралися на військовий круг. Від народу ви хочете боронитися шаблями й багнетами, стягаючи на Терек задурманені козацькі полки.

— Ви хвилюєтеся, Тасю, як і я. Я не знайду слів, щоб переконати вас, що це — не так. Де ж той справжній нарід? І хто тоді я сам, коли я вже — не нарід? Ви ж знаєте відкіля я вийшов...

— Було колись, пане хорунжий!

— Форма не міняє людини.

— Помиляєтеся! Тут не сама форма, а й виховання, світогляд. Помалу ви перейняли їхні погляди, їхні завдання й прагнення. Ви — зрадник свого народу. Ви прийшли до нас із чужого табору для провокації. Гірше того: ви хотіли використати своє... свою... ну — мене для провокації!..

Рогожін хитнувся з образи.

— Є всьому міра, Тасю. Ви ж самі бачили, що я не знав, до кого йшов, кого тут знайду. Ви другий раз без жалю топчете мене під ноги. Я до вас прийшов колись бідним наймитом, і ви від мене відвернулися. Я для вас надів оцю форму, і ви тепер закидаєте це мені, як провину. Я загубив для вас голову і ладен загубити життя. Ну, нехай я помилився. Якими ж путями, яким способом можу тепер засипати ту прірву, що лягла між нами? Чим доведу свою щирість, і знайду стежку до вашого серця?

Щирість і мука бриніли в його голосі. Вони роззброювали й розвіювали Тасин гнів. Довгі вії впали їй на очі темною завісою. Губи затремтіли й тихо вимовили:

— Смертю!.. Тільки смертю за спільну справу!..

Рогожін глибоко зідхнув, низько вклонився й рушив геть. Біля порога спинився і глухо кинув:

— Умову приймаю. Не забудьте ж і ви її.

Так і пішов улицею, забувши надіти картуз.

Тася стояла нерухомо, притулившись до лутки й напівспустивши довгі вії на потьмарені очі. Губи їй тремтіли і в грудях скнирив смуток.

III

Від Дербенту до Чир-Юрту всі станції, колії й шляхи понад колією забила міцними пробками 39-а дивізія. Не вистачало вагонів і паровозів. Частина військових валок, обозів і батарей пересовувалася від станції до станції понад залізни-

цею, шукаючи кращих зупинок. Дивізію обтяжували різні підсобні частини, зводні батальйони й маршові роти, що пристали до неї, співчуваючи й допомагаючи їй.

За плянами верховного командування 39-а дивізія мусіла, власне, стояти під Ерзиджаном, на турецькому фронті. Але її змили звідти перші хвилі революційної повіні. За постановою дивізійного комітету вона знялася з фронту й пішла на Александропіль. Тоді начштабу кавфронту переписав фронтову диспозицію наново, відзначивши в ній: „А 39-у дивізію перекинути до Александрополю на відпочинок"... Але невпокійна дивізія пробула в Александрополі недовго: після кількох мітингів і комітетських нарад вона посунула далі, на Північний Кавказ... Можливо, що начштабу кавфронту ще раз переписав би свою диспозицію, зазначивши в ній, що 39-у дивізію перекидається на Північний Кавказ... Але революційна хуртовина перекинула горичерева самого начштабу,— і дивізія пішла собі далі вже без писаних диспозицій.

А на мітингах і просто в товариських балачках, під час довгих нудних зупинок на станціях і полустанках, салдати всебічно розробляли диспозицію неписану:

— Годі! Досить уже попили нашої кровушки!.. Що мені винен отой турок, товариші?

— У нас є вдома свої турки.

— Ого! Візьми, скажемо, нашого кубанського мухамеда — Бабіча.

— А думаєш — не візьмемо? Ми їм усім пропишемо революцію, курячим дітям! Ти ж подумай: десять років, як пішов з України на вільні степи, а хоч би тобі клаптик власного городу! Навіть хата — не своя... хоч і куплена.

— Ти звідки, браток?

— А з Чорноморії. Є там така станиця — Полтавська.

— А я з хутора Карачаєва, під Армавіром. У нас, брат іще гірше. П'ятнадцять років сидимо там на князя Джантемірова землі скопщиками. Поставили хати, викорчували собі ділянки для городів та для засіву, завели сяку-таку худобу. За хати — платимо. За городи — платимо. За худобу — платимо. За випас і водопій — окремо. За поле даємо половину врожаю та ще й басаринок одробляємо...

— Бий тебе сила божа!.. Та це ж — правдиве кріпацтво! Як же ви пішли на це?

— А так і пішли... Село Ново-Григорівку на Полтавщині знаєш?

— Ні, я з лубенських Висачок.

— Ну, дак от... Жили ми в Ново-Григорівці. Землі — 300 сажнів на двір. Тісно кругом — хоч задавись. А пан Черевань душить усіх, просто життя тобі немає. За випас корови з весни до зими — 10 карб. дай. За десятину землі, щоб тогосього посіяти, оброби йому дві десятини. За грядку для цибулі

пошли жінку до горниць прибирати... та ще обов'язково проти ночі...

Тісне коло слухачів більшало. Засмажені вітрами Арменії обличчя наливалися обуренням. У кожного з їх був свій пан, абож просто, „хазяїн", що брав і за землю й за худобу, за випаси й водопої. І в кожного була десь сім'я покинута на поневіряння. Як там вони сами пораються?

Якась неймовірна, кругловида постать перебила оповідача глузливою фразою:

— Та й здоровий же ти брехати, Карпенко!

Але гнівні поклики раптом забили йому баки.

— Ах, туди твою... Нас тут у дивізії з села Ново-Григорівки три чоловіка, а ти — брехати! Сам бреши!

— Дак чого ж ви терпіли?

— А того! Раз і нам терпець увірвався: подали заяву губернаторові. А пан тоді — козаків на село. Хто писав заяву, тих забрали. Та ще й знущалися, не знати як. Урядник з батькових синків розлютувався, кричить: „Ага! Вам грамоти треба? Скарги писати?".. Та тоді — лясь у вухо! Вдарив і глузливо промовив: „Учітеся, брати мої"... А стражник — бабах у друге: „Думайте, читайте"... Після того пішли ми до пана... Не дає більше землі на одробіток! Кинулися сюди-туди, а воно скрізь тісно. У Максимівці — по 600 сажнів на двір. У Ватажковому — 40 десятин на 108 дворів. Усі ходять, панам кланяються. Пішли ми тоді знов до свого Ірода. А він і слухати не хоче. „Назносьте, каже, мені жменями бугор у моїм парку, щоб краєвид був на всі околиці, тоді може й помилую.

— Та бре?..

— От тобі й бре! Два місяці цілим селом носили старі й малі. Було вночі половина села спить, а половина, мов комашня, біля панського парку. Старому дідові Карпові Лимареві 95 років. Як іде, то мов од вітру хитається, а землю й він носив жменями. А за ним, було, правнучок шести років дибає, теж свою частку несе. Вночі прикажчики за роботою доглядали, а вдень пан було сидить на балконі, каву п'є, та все додивляється, щоб хто шапкою чи приполом не приніс... Коли насипали йому високий бугор, пан виліз на нього, надувся, як жаба, й промовив: „Прощаю вас на цей раз, мужички. Але за корову надалі братиму 15 карб., а за десятину землі — три десятини одробітку"...

— Бий тебе, нечиста сила... Вила б йому в пузо, гадові!

— Спалити б його живцем, Ірода!

— Еге, спробуй спалити, коли він собі після того інгушів для сторожі найняв! Отак помучилися трохи та й подалися на Кубань.

— До нових Іродів...

— До козаків — куркулів товстопузих...

— Ну, пожди ж ти! Повернемося ми до їх!

— Ми їм покажемо, бородачам, 1905-й рік!

— Набралися землі по горло та й обробляють нашими руками...

Були, правда й обережніші голоси:

— Ох і насиплять же нам у штани! То ж таки — сила! Козаків тільки зачепи!..

— Брось бузу бузити! Селянство — ще більша сила! А між козаками є й такі пани, що на двох одні штани... Ми з ними поладнаємо...

Дорогою жадібно ловили чутки, як там тепер на Кубані й на Тереку.

— Отаманьйо всяке, кажуть, гору взяло.

— Бреши більше! Я в Тифлисі сам бачив, як нашого отамана, генерала Флейшера, під конвоєм вели. Поспитав земляків, а вони й кажуть: „Оце вдруге його до Тифлісу тарабанимо. Його тут випустять, а ми знов: Нате вам ваше добро!“..

— Ловко! А в нас же як там?

— А чорт їх... Нових отаманів скрізь повибирали,— нас не питалися. На Дону — Каледін. На Кубані — Філімонов. На Тереку — Караулов.

— Ну, значить, товаришочки, без бою не обійдеться.

Серпня місяця головна колона 153-го Бакінського полку й зводний Карський батальйон спинилися на станції Чир-Юрт і вислали свої частини на розвідку. Далі колія йшла кумицькою площею і біля Гудермесу, подвоювалася на Грозний і на Моздок. Були чутки, що до Гудермесу поїзди ходили з боєм, а за Гудермесом порядкували чеченці. Передбачалася нова пробка. Ешельони ждали представників дивізійного комітету, щоб вирішити справу дальшого походу.

День хилився надвечори. Сонце котилося до високих кряжів суворої Ічкерії. В мутних хвилях Сулака полоскалися й вовтузилися цілим батальйоном салдати, скинувши на березі купи вошивого барахла. Сміх і веселі вигуки дзвеніли в повітрі. Для терців за Сулаком починалася вже домівка.

— Ех і гарно ж братишки!

Принадно-суворою панорамою розгортався скелястий Дагестан. З південного заходу м'якими обрисами лягли зелені горосхили лісистого Ауху. Просто на південь підвелися вгору похмурі Андійські та Хубарські верховини з волохатим Хутумбашем позаду. До його скель тулилися сизі приблуди — хмари й гірські тумани вставали прозорим курявом із глибоких урвищ.

— У нас — іще краще...

Середнього росту, опецькуватий, білоголовий і білобровий Короп, з вусами — щіткою й носом — картоплиною, схопився, сів і повагом, хоч і захоплено, розводив руками в лад своїх слів.

— У нас, брат, на Чорноморії, степ—як море... А повітря—во!.. Як вино... А земля тобі—во!.. Мов скатертина. Вивернеш її плугом, а вона — лежить тобі, як масло... Посієш пшеничку, і — греби!..

Але чорнявий, похмурий Рябошапка, з вусами, як у моржа, не любив легковажности. Йому завжди — подай суть.

— Своя земля?

— Земля, положим, не своя... Земля козацька. Де ж там у нас свої землі?

— А багато даєш хазяїнові?

— Воно не так щоб багато... Ну й не мало... З половини сіємо. Еге ж, еге ж...

— Ото то ж бо воно й є!.. А за садибу платиш?

— Ну, плачу...

— І за хату платиш?

Короп розсердився.

— Іди ти до всіх чортів! Еге ж, еге ж... Чого ти пристав до мене? Барин який... А в тебе вона своя?

— Мені, браток, землі не треба. Я з п'ятнадцяти років на хазяйських заводах різаками та молоточками граюся. Мені — забавка, а хазяїнові — бариш...

— Виходить так, що всім нам не солодко. І кожному — свій хазяїн. Я от у князя Кургокова, в буржуя татарського, скопщиком сиджу. Все його, тільки руки мої. А він, кобиляча душа, сидить на подушках та тільки кобилятину жере й бузою запиває.

Кругленький, червонопикий Нагнибіда, з пишними, як у Вільгельма, вусами, підвівся на коліна, ляснув себе по стегнах і весело гукнув.

— Хо-хо!.. Ми його тепер напоїмо, чорта бритолобого! Дайош землю, а сам забирайся до чортової мами, доки живий!.. Правильно я кажу, ваше сиятельство, господин поручник?

Останні слова він кинув до невеличкої групи офіцерів, що недалечко виблискували своїм привілейованим м'ясом. Не дожидаючись відповіді, схопився на ноги й заголосив диким покриком.

— Го — го — го — го!.. Наша бер'оть, їдять його мухи!

І з цими словами кинувся в річку, пірнув, виплив за кілька сажнів і заходився вовтузитись із салдатами.

— От, чортушка!

Товариші його, захоплені жвавим прикладом, із вигуками й сміхом побігли до води.

Низенький поручник князь Тундутов, косоокий комлик із Маницьких степів, з баб'ячим обличчям і ріденькими, наче вищипаними, кущиками вусів, прискав окропом з обурення.

— С-сволота!.. Бидло нещасне!.. Чуєте? Ото тепер усі їхні сподіванки: загарбати, поділити... А ми ведемо їх додому на грабунки та на розбій!

Горбоносий банькатий капітан зводного батальйону Доногуєв придуркуватим голосом блазня кинув:

— Поки що, не ми їх ведемо, душа моя, а вони нас ведуть. А ви не пручайтеся, пане поручнику. Пливіть собі за хвилями до свого берега.

— Ха!.. А далі що?

— А далі — нам аби тільки до Владикавказу. Там, брат, починають серйозне діло: Дон, Кубань, Терек, Урал...

— Знаю!.. Старе! Була вже в Петрограді рада козацьких депутатів: Міхеєв, Дутов, Ткачов...

— А,— тисяча чортів! Плювать нам на всякі там їхні ради! Тут уже не рада вам, душа моя, а справжня козацька держава.

— Байки!

— Ні, не байки! Я тримаю зв'язок із Владикавказом. Ось послухайте...

І вони зашептались, схилившись над піском, де капітан почав викреслювати цифри й лінії.

Сухе, лунке повітря раптом прорізав потужний довгий поклик паровоза.

— Ого! Нас уже кличуть. Напевне розвідка вернулася.

Річка тим часом випліскувала на берег чоту за чотою. Похапцем натягали брудну білизну, заялозені штани, гімнастьорки, чоботи, черевики, обмотки й поспішали на станцію. Веселий Нагнибіда нагнав групу офіцерів і вишкірив зуби до Доногуєва:

— От ми й дома, пане капітане!

— Ні, ще не зовсім, душа моя... Ти з Грозного?

— Та ні, я з Кандаурівки. Мені б тільки за Хасав-Юрт, а там, їдять його мухи, рукою подати!..

— Ну, от бач... А комітет хоче послати нас через Кізляр аж на Кубань.

— Якого чорта? У мене тут, можна сказати, хазяйство, багнет їм у пузо.

— А в їх — там, можна сказати, хазяйство.

— Ну то й хай вони собі туди їдуть, а я на це не согласен... Та що ж це таке? Братишечки?!

Нагнибіда покотився до своїх, бигукуючи дорогою, що комітет їх зраджує.

— Я три роки, можна сказати, баби своєї не бачив, а вони, багнет їм у пузо...

Буйними хвилями салдати заливали станцію. Чир-Юрт ущерть забили ешельони з людьми, кіньми, гарматами й повозками. Пахло табором і безладдям. За колією походні кухні варили вечерю. На вагонах, гарматах, одноколках мальовничо висіла й сохла випрана білизна та всяке лахміття. Десь у густому гаморі захлиналася гармошка і в лад їй ляскали шкарубкі долоні, а важкі чоботи вигупували невмиру-

щого козачка. З околиць наїхали догадливі кумики-крамарі з сяким-таким крамом, наїдками й напитками. Біля їхніх гарбларків ішла жвава купля-міна.

Сурми сурмили, скликаючи салдатську масу на мітинґ до вагона-плятформи, де зібралися члени полкового й батальйонного комітетів з представниками інших полків. Рябий присадкуватий прапорщик Орловський, лівий есер, голова полкового комітету, відкрив збори. Від зводного батальйону висунули до президії Нагнибіду. Слово взяв Поліщук, член дивізійного комітету, людина з твердим, кованим обличчям, гострим поглядом і міцно стуленим ротом під невеличкими вусами.

— Товариші! Наша дивізія розтяглася на сотні верств. Ми тепер вступаємо на територію Терського війська. Наша мета — прийти на Кубань із зброєю в руках. Тоді ми зможемо диктувати свою волю отаманам і генералам, поміщикам і капіталістам. А їхня мета — одібрати в нас зброю, розпорошити й ліквідувати дивізію. Тоді вони знову сядуть на нас верхи. Щоб досягти свого, нам треба рушити через Терщину кількома шляхами і вийти на Прохладну значними силами. Комітет виробив такий плян. Бакінський полк, зводний батальйон і маршова рота підуть Шамхальською низиною просто на Кізляр, а звідти...

— Неправильно! Зводному батальйонові на Кізляр — не по дорозі!

— Правильно! Треба двома шляхами!

— Товаришочки! Не піддавайся, це провокація!

— Сам іди на Кізляр, коли така охота!

— Братишки!.. Та що ж це таке?

— А — а — а — а!.. А — ла — ла — ла!.. Геть комітетчиків!

Поліщук нахмурився й нахилився до Орловського.

— Хтось уже постарався тут...

— Прошу слова!

— Доногуєв!.. Дайте слово Доногуєву!

Поліщукові очі метнули блискавку. Він іще раз звернувся до Орловського.

— Не довподоби мені цей лис! Він і шкодить і слід замітає.

— Чого? Він же, здається, щиро...

— Усі вони тепер — „щиро“!

Доногуєв видерся на плятформу.

— Товариші! Я підтримую т. Поліщука. Це він правильно, що нам треба йти двома шляхами. Але зводному батальйонові й маршовій роті на Кізляр іти не рука. Бакінцям і дербентцям однаково кудою йти. Їхні оселі за Терщиною, на Кубанщині й Ставропольщині. А де наші оселі? Тут ось вони, зразу за Сулаком. У нашому батальйоні є люди з Володимирівки, Андріївки, Воздвиженки, Петропавловської, Грозного... Ми

вже знаємо, що наші оселі горять, наших батьків і братів убивають, жінок і сестер ґвалтують. Так чого ж нам іти на Кубань, коли наш обов'язок — боронити їх?

— Правильно! Не підемо на Кубань!

— Наша путь — до Грозного! Там 111-й полк!..

— Ганьба! Нас живосилом тягнуть на війну! Досить уже навоювалися!

— Це зрада, товариші! Не піддавайся!

— Тримайся свого ешельону! Добровільно не підемо!

Орловський даремно стукав кулаком по столу й кричав, напружуючи горло. Салдатська маса хвилювалася, очі горіли, вигуки перекочувалися з краю в край, клацали затвори ґвинтівок. Поліщук мовчки чекав, насупивши брови. Нарешті всі, кому була охота, накричалися: голова зборів мав змогу сказати своє слово.

— Який там провокатор кричить про зраду? Тихо! Ми для того й зібралися, щоб вирішити, як краще... Слово для пояснень належить т. Поліщукові.

Поліщуків голос задзвенів чавуном.

— Так не можна, товариші, розв'язати справу. Ніхто вас не силує йти на Кубань. Коли хочете розійтися по власних оселях — воля ваша. Але зважте одно. Ваші оселі, ви кажете, горять... Зможете ви їх боронити, чи ні? Звісно — ні, бо вас на Тереку — жменя. Наші оселі ще не горять, але наші серця давно горять. Ми в Александрополі ухвалили йти на станцію Кавказьку, бо звідти йдуть колії на Ростов, Катеринодар, Ставрополь і Владикавказ. Там, навкруги, сотні тисяч наших пригноблених братів і десятки тисяч озброєних городовиків-селян. Ми там зможемо стягти такі сили, що з ними визволимо і Кубань, і Терек, і Ставропольщину. Товариші з Терека хочуть спочатку заглянути до своїх осель... Не заперечуємо. Ми знаємо, що вони однаково повернуться до нас. Але нехай вони пропустять попереду себе частини Бакінського полку. У Бакінців тут ніщо не горить: вони швидше полагодять з чеченцями. А терці почнуть мститись і тільки ускладнять справу.

— Правильно! Хай бакінці перед ведуть!

— Неправильно! Наші частини на черзі!

— Товариші, не піддавайся! Це вони хочуть нас обезброїти, забравши зводну батарею!

— На чортів нам миритися з британолобими? Вони наших ріжуть, а ми їм прощатимемо?!

— Геть Поліщука!

— Товариші! Тримайся біля своїх вагонів! Розбирай ґвинтівки!

Пристрасті розпалювалися. Поліщук рішучо сів біля Орловського.

— Я ж вам казав, що цей Доногуєв — хитра бестія. Він зі своїм батальйоном іще й не такої каші наварить.

— А що нам терці! Нехай ідуть собі.

— Не в тім сила. Нам треба миритися з чеченцями проти основного ворога — військового уряду. А він спровокує війну з чеченцями.

Орловський іще раз заходився втихомирювати розбурханий натовп.

— Давайте, товариші, кричати організовано, а то нічого не виходить. Коли вівці гуртом бекають, то хто ж їх розбере, чого їм треба?.. Валяй, Нагнибідо, ти там щось хотів!

— Граждани-товариші! Я теж согласен проти буржуїв. Крий їх, сукиних синів, багнет їм у пузо! Ну тільки ж і те візьміть.. У кожного, приміром сказати, є дома посімейство... Я їх три роки не бачив... Треба їм ревізію призвести, чи не треба? А може їх у мене вже якась там буржуазна гнида закусала! Должен я усім їм порядок дати, чи ні? Ех, товаришочки, їдять вашу мухи! Ваші домівки за півтисячі верст, а наші — он там, за Сулаком та за Сунжею. І ви нам у тому не будьте проти... Я скінчив.

— Ха-ха-ха!.. Молодець, сукин син! Прямо в точку!

— Правильно! Терці хай ідуть першим ешальоном!

— Батальйоний комітет переобрати! Геть соглашателів!

— Доногуєва!.. Доногуєва!..

— Нагнибіду!..

— Астахова!..

За півгодини ешельон збірного батальйону готувався вже вступити на рідну територію. Вирішили пустити паровоза позаду, а спереду — саперів і плятформи з батареєю. Запевнювали бакінців, що будуть обережні, але настрій був — спуску британолобим не давати.

Рухалися повагом, з потрібними зупинками. Коли прозорий степовий ранок прогнав нічні сутіні, вподовж колії розгорнулися безпорадні картини. Стриміли напівзруйновані покинуті оселі, абож самі закурені димарі; чорніли згарища й сумні смітники на місці колишніх українських селищ... Хутори Басарабський, Ладиженський, Жуків, Орловський, Чигирин, Полтавський бовваніли руїнами. Випливла з степової імли Ново-Володимирівка, Кандаурівка...

Нагнибіда сухими, колючими очима уп'явся в далечінь, а нігтями собі в долоні.

— Ах, мать вашу парубки любили! — гірко вилаявся він, побачивши сумну, спалену сонцем низину, а на ній — руїни кількох десятків хат свого хутора: — Чисто зробили азіяти, багнет їм у пузо!... Ну, от вам і побачився з бабою... Ех, Маринко!..

Нагнибіда намагався шуткувати, але губи йому трусилися, а войовничі пухнасті вуси наїжачилися. Товариші розважали його, як уміли.

— Держись, Нагнибідо, не розсупонюйся! Їдьмо далі, до Грозного, може там щось узнаєш.

— Ех, та й усиплю ж я тепер британолобим!.. Держись, Азія!

Доногуєв увесь час вештався з вагона до вагона й підсипав жару. Щодалі більше й більше серця салдатські горіли бажанням помсти. Хто винен? Чия провокація? Цього не розглядали. Готова, ще царським урядом прищеплена думка, скеровувала мстиві погляди в бік Чечні.

А вона, як на те, розляглася зразу за Качкаликівським кряжем, замикаючи кумицьку низину мальовничим півколом. Зелені горосхили збігали м'якими лініями мало не до самої колії, затуляючи неприступні скелясті верховини — колишнє царство Шаміля. Праворуч залишилися напівзруйновані оселі Умахан-Юрта й Істису. Ліворуч — Гелдиген і білі саклі чеченської Москви — Гудермесу. Спереду сіріло полотно розібраної залізниці.

Крик обурення вибухнув у повітря й покотився горами. Ешельон спинився й заметушився. З вагонів повискакували салдати і пішли розстрільнями поперед саперів. А трохи згодом гармати вже важко бухикали, посилаючи свої гостинці до чеченських авулів.

І десь на верховині Хобі-Шавдону замайорив чеченський значок, скликаючи джигітів для атаки поїзду.

IV

З весни до осени Владикавказ полощуть рясні дощі. Налетить теплий вітер із степів, затремтить, заб'ється в холодних обіймах снігових кряжів і котиться назад, над містом, сивими, волохатими хмарами і падає буйною зливою на чистенькі вимиті вулиці, на чепурні будинки, зелені садки й високі тополі. А по кількох хвилинах південне сонце вже сіє золоті маки над Владикавказом і жадібно випиває кожну краплину щедрої зливи. Тоді прозоре повітря дихає цілющим подихом гірських верховин і в грудях молодо цвіте радість.

Рогожін любив у такі хвилини заглянути сам на сам на знаменитий „Трек", де так легко скинути всі сумніви й вагання в буйні хвилі Терека.

А кожен день ставив нові й нові запитання, вимагаючи негайної відповіді. Щодалі більшало почуття розладнаности. Військову аристократію становило тісне коло з багатих козацьких фамілій. Поміж Рогожіним і ними стояли довгі роки наймів, поневіряння і кожен загорьований карбованець, що він заробив колись по їхніх садках та виноградниках. Це було підсвідоме чуття вчорашнього бідняка, що пробивалося кріз пізніші нашарування. Воно бунтувало проти золотих погонів, проти незмінного штаб-офіцерського військового апарату.

Але ті ж золоті погони стриміли тепер і на його власних плечах, а виблиск їхній відбивався на його психіці. Йому приємно було приймати ознаки військової пошани від „нижніх чинів"; мимоволі струнківше ступалося, коли на вулиці назу-

стріч летіла команда: „Гостріше позір праворуч!“, і ціла чота, проходячи мимо, „їла його очима“. Він уперто потішав себе вірою в золотопогонну демократію, в братнє співжиття хазяїна-офіцера і наймита-козака чи городовика. Часом над усім зринала полохлива думка:

— Та що ж це таке? Невже Тася сказала правду і я — звичайний собі зрадник? Невже зовнішня форма вплинула на внутрішню суть?

Силкувався довести, що нічого схожого немає. Хіба ж не було видатних революціонерів серед військовиків? Хіба Ашенбренер не висидів 20 років у казематах Шліселъбурґу, а декабристи-офіцери хіба не пішли на каторгу й шибеницю?

Але невмолиме життя щодня давало нові й нові докази, що час дворянсько-офіцерських та демократично-народницьких революцій минув і що є тепер тільки два табори в новій, загостреній боротьбі.

Якось він ішов тінистим бульваром Олександровської вулиці і проти театру, на зупинці трамваю, натрапив на одну з тодішніх звичайних історій. Молодий прапорщик у пенсне й новеньких погонах, обминаючи трамвай, необережно штовхнув салдата. З кожним це могло трапитись там, де публіка з бою бере вагони. Але восени 1917 року офіцер мусів бути обережнішим ніж всяка інша людина: салдати ще не встигли забути недавню муштру з ляпасами. Ту ж мить прапорщика оточив натовп пошарпаних салдатських шинелів і видублених вітрами й морозами облич.

— Ти кого ж це штовхаєш, га? Проти кого кулаки свої сучиш, офіцерська твоя морда?

— Іш ти, наволоч! Учора начепив погони, а сьогодні вже — салдата під ребра?

— Та бий його, Петренко! Чого ти церемонії розводиш?

— Братишки! Сюди!.. Офіцера зцапали!

Прапорщик безпорадно оглядався, білий і розгублений.

— Товариші! Це ж ненавмисне... З кожним трапляється...

— Мовчи, барбос! Які ми тобі товариші?

— Іш, вирядився півнем, шпінґалет кадетський! Знімай свої погони, сука!

— Дай дорогу, я його поблагословлю!

— Го — го — го!.. Навались, хлоп'ята, на золотопогонника!

Рогожін побачив крізь натовп перелякане обличчя якогось глистоподібного маминого синка з тих, що до війни пускали димом своє життя в чаду аристократичних ресторанів, а під час війни одсиджувалися в інтендантських окопах та по різних евакуаційних пунктах. Що йому, власне, до цього антипатичного фертика? Рогожін, навіть, не бачив, з якої причини причепилися до нього салдати.

А втім якесь почуття солідарности несподівано штовхнуло його на захист прапорщика. Раптом накреслив собі плян.

Владно втисся в натовп і твердо, впевнено, з цілковитим знанням психології людської, запитав:

— Що тут таке? Пане прапорщику! Ви, здається, не знаєте, як треба поводитись на вулиці? Марш до коменданта!

Смертельно наляканий прапорщик метнувся до Рогожіна.

— Пане хорунжий... Та я...

— Мовчать! Ви арештовані! Без пояснень — до комендантури!.. Ну?..

Це було так несподівано, що натовп мовчки розступився перед обома офіцерами. В супроводі Рогожіна прапорщик попростував до комендантури і тільки тоді почув придушений, суворий шепіт:

— Ні слова!.. Ви ж бачите, що тут пахне самосудом?

Ззаду, в натовпі, нерішучо загомоніли, і голос, повний розчарування, гукнув:

— Ех, випустили голубчиків!.. Поведе тепер його за ріг та й пустить!..

— Обох би їх угегекати!

Рогожін аж хитнувся від гострої думки...

Чи ж неправда? Він рятує цю невідому, несимпатичну йому людину, не знаючи її провини, виключно з кастової солідарності! Не чоловіка спасає, а мундир і погони!

Це було так ясно й так разюче, що він спинився і, з несподіваною злістю, голосно кинув збентеженому офіцерові:

— А втім — ідіть ви до всіх чортів! Чого я буду з вами панькатися? Умійте сами поводитися, як слід!

Він повернув назад, крізь той же натовп. І раптом відчув якусь глибоку зміну, що поєднала його в цей момент із салдатами.

— Оце — наш!

— Це вже — не з дворянських шкур!

— Скидай, браток, свої погони: так ліпше буде.

Рогожін завернув на „Трек“ морально пригнічений. Що, власне, сталося? Він кинувся боронити якогось гнилого дворянчика, напевне, монархіста.., Невже він у кожних золотих погонах вбачатиме, насамперед, спільників?

З важкими думами пройшов він мимо чудових квітників „Треку“, мимо ставків, островків і шумливих канавок з мальовничими мостками, до свого улюбленого місця на березі Терека. Сів на лавочці в альтанці й задивився на бурхливі хвилі, що мчалися хижими табунами просто на „Трек“ і з ревом і голосінням, розбиваючись об каміння, бігли в нестримних перегонах далі. Просто очей устала чудова панорама зелених горосхилів і сизо-фіялкових кряжів, із глибокими зморшками Дар'ялу, звідки неприборканим звіром виринала сивогрива річка. Ах, як тут широко думам і тісно сумнівам!

Так! Пора підвести підсумки й зробити висновки...

Протягом чотирьох років він непомітно рвав нитку по нитці, що в'язали його до минулого, до немудрого трудового життя на бідняцькому хуторі, до колишнього товариства, до нескладних радощів і хотінь. І так само непомітно всю істоту його обплутувала павутина нових переживань, думок, почувань і прагнень. Якого ступеня він дійшов? Полум'я сорому палить йому обличчя... Тася вірно підкреслила: зрада й провокація... Чим покрити цю важку провину? Яким способом засипати прірву, що відмежувала його від своїх, від неї?

— Вона сказала: смертю... Що це значить? Чи йому вже лишається тільки вмерти? Чи треба піти на боротьбу за праве діло, з цілковитим презирством до смерти? Десять раз перебороти її, щоб довести своє право на довіру?.. Тасю, рідна моя, порадь мене!..

І знов очі спочивали на сивих хвилях неприборканої річки. Думи за думами, думи за думами — вдалину. Зникала тривога й смуток, а в душі росла буйна хіть. Ах, та навіщо ж ці сумніви й розпач?

— Смертю хотіла залякати мене, мила Тасю? Через сотні смертей прийду до тебе, горда моя! Але ти тепер, а не я, перша простягнеш мені руку, будь певна!..

Бадьоріший підвівся й пішов до ради салдатських і робітничих депутатів, куди мав доручення від військового уряду.

В раді — день і ніч невпинне чергування. Буйними вихрами закрутила революція різноплеменну Терщину і нема їм тепер упину. Велетенською дугою вигнулися на півдні области високі гірські кряжі. На горах — десятки напівхижих, напівцарських народів. Під горами — вузенькою смугою козачі станиці й хліборобські селища. Далі, аж до моря — піскові степи й пустелі. І тільки на північ, на межі з кубанщиною — широкі родючі степи моздоцькі, давня житниця Терека.

Груди на груди, ніж на ніж поставила хитра царська політика всі ці племена й народи. Жили поруч і стереглися. Жили поруч і нападали. По цей бік Терека й Сунжі — нічні сторожові пікети й роз'їзди, по той бік—молодецькі загони абреків.

„Не спи, казак,— во тьме ночной
Чеченец ходит за рекой..."

Коли цареві спеціяльною запискою доводили, що далі так жити не можна, самодержавний казарменний філософ поклав премудру резолюцію:

„А на мій погляд якраз таке сусідство підтримує в терських козаках стародавнє молодецтво"...

І слухняне начальство старанно продовжувало стару політику нацьковування.

Лютнева революція, роздрочивши Кавказ гаслами самостійности й буржуазного націоналізму, тільки підсилила старі непорозуміння.

Чеченці й інгуші палили козачі станиці. Козаки влаштовували походи на чеченські авули. У Грозному чинили самосуди над чеченськими джигітами, а чеченці, захопивши фортецю Ведено, навели її гармати на Грозний, загрожуючи висадити в повітря 15 мільйонів пудів запасів бензини. Кабарда ворогувала з Осетією, осетини ворогували з інгушами.

Спровоковані демобілізовані частини, вертаючись із турецького фронту, обстрілювали всі авули понад колією, а тубільці руйнували руські селища. Від Чир-Юрту до Умахан-Юрту, на кумицькиій площі, горіли хутори українських переселенців. Від Гудермесу до Назрані горіли козацькі станиці. Чеченці розібрали частину залізниці й виставили навколо заставу; військові ешельони мусіли пробивати собі дорогу збройною рукою.

Військовий уряд терського війська, на чолі з отаманом Карауловим, використовував загальну ворожнечу, щоб зберегти свою гегемонію на Тереку. З осетинами він приборкував інгушів. Руками спровокованих салдатів громив чеченців. За допомогою частин дикої дивизії обеззброїв 21-й полк у Грозному і вислав за межі Терщини 111-й запасний полк та 252-у Самарську дружину. 39-а дивізія мусіла пробиватися на Кубань силою зброї. Уфімську ополченську лішу дружину, напівобезброєну, затиснули в районі Прохладної.

Рада салдатських і робітничих депутатів, підсилена більшовиками, не покладала рук, щоб припинити національну ворожнечу та спрямувати революційний рух у річище клясової боротьби. В наслідок її роботи десять сунженських станиць висловили недовіру військовому урядові й виявили бажання перейти в безпосереднє відання ради. До Гудермесу й на Прохладну вирядили делеґації, щоб припинити тамтешні заколоти; з одною мав виїхати й Рогожін, делеґатом від військового уряду. Зайшовши до ради, він зустрів там Клима Байсунгурова.

Разом із Климом Рогожін свого часу пішов до школи. Але Байсунгуров іще за царату обізнався з революційною літературою і попав за це до маршової роти. На фронті в боях, він одержав погони сотника, важку контузію й місячну відпустку. Повернувшись до Владикавказу майже перших днів революції, скинув свої погони, вступив до партії і працював тепер у комітеті і в раді. Рогожін зрадів старому приятелеві.

— Климе! Кого я бачу? А де ж ти свої погони подів?

— О!.. Рогожін?.. Здоров, здоров, друже!.. А погони свої я викинув на смітник. Дивуюся, що ти їх досі носиш.

— Так служба ж моя така.

— А ти їх викинь разом із службою... Еге-ге!.. Та ти, бачу, схуд? Яка це тебе ржа точить?

Тінями ліг смуток на обличчя.

— А це, брат, власна справа. Не поможеш, доки сам її не розв'яжу.

— Догадуюсь... Зміна кумірів? Важка, друже, річ. Сам колись перехворів.

— Крапка! Дай же й мені перехворіти... А тепер до діла. Маю їхати до Гудермесу в складі депутації. Хто зі мною?

— Шеріпов і Рогожіна. Ти їх, напевне, ще не знаєш. Шеріпов досить популярна людина в Чечні. А Рогожіна — це нова в нас дівчинка, дуже дбайлива й ладна. Я теж їду, тільки в протилежний бік, до Прохладної.

Рогожін помовчав і, ніби між іншим, закинув:

— А не можна б і мені з тобою до Прохладної? А до Гудермесу когось іншого?

— Ні, не можна. З нами від козаків їде Шевцов. Є там така справа...

— Не однаково хіба? Нехай Шевцов їде до Гудермесу, а я заступлю його на Прохладній.

— Та що ти вередуєш, наче попівна перед вінцем? Кажу ж тобі, у нас там спеціяльна справа.

Рогожін рішуче нахмурився.

— У всякому разі я до Гудермесу не поїду.

— Чому?

— Маю на те особисті причини. Не питай.

— Та що ти, Гаврику, кукілю об'ївся чи що?.. Пожди... Та-та-та-та? Чи не в Рогожіній була твоя особиста причина? Ти з нею знайомий?

Рогожін раптом почервонів:

— Климе!.. Я в твоїх особистих справах не копирсаюся! Облиш ти всякі догадки! Прийде час, то сам скажу.

Йому стало ніяково за свій запал і він змінив тон.

— Вибач мені, друже. Є в мене така болюча виразка, колись узнаєш. А тепер — не питай. І — ні слова про Рогожіну. Коли можеш — візьми мене на Прохладну.

— Добре... Але тоді доведеться дещо змінити. Поїдеш туди сам, а там зустрінемося. Я мушу, тим часом, наладнати одну невеличку справу...

Байсунгуров поспішив до Рогожіної й застав її за зборами.

— А я до вас. Справа склалася так, що мені доведеться виїхати сьогодні. Нам треба неодмінно здобути в уфімців зброю. Ви вже самі тут усе влаштуйте.

— Добре. А хто з нами від військового уряду?

— Та мав виїхати Рогожін... Є там такий новоспечений хорунжий.

Тася зніяковіла. Ніжне обличчя взялося зрадливим рум'янцем. Це її розгнівало і вона відкинула всякі хитрощі.

— З Рогожіним я не поїду.

— Та що ви? Зговорилися, чи що? Рогожін від вас — руками й ногами, ви теж до нього, як Хима до трясці... Так

не можна, товаришко. Насамперед — громадські обов'язки, а тоді вже — всяка там романтика.

— Тут не романтика... Тут справа серйозна.

— Революції немає діла до сердечних драм, а мені й поготів. Хоч Рогожін і приятель мені, але...

Тася остаточно опанувала себе.

— Облиште цей тон і цю тему, т. Байсунгуров! Коли вам Рогожін приятель, мій обов'язок попередити вас, що я маю підстави вважати його за людину непевну. Більше я вам нічого не скажу.

Байсунгуров розвів руками.

— Ну от вам! А я маю всі підстави вважати його за людину цілком певну, чесну й щиру. Йому тільки важко самотужки знайти собі вірну путь. Давайте краще розв'яжемо це непорозуміння.

— Я вас прохала облишити цю тему. Пошліть когось іншого до Гудермесу, я поїду на Прохладну.

— Ви поїдете до Гудермесу!

— Я сказала, що поїду на Прохладну.

— Ви поїдете до Гудермесу, бо на Прохладну їде Рогожін! З вами виїде Шевцов, повідомте його.

Рогожіна силувано розсміялася.

— Ах, вибачте, я помилилася. Я хотіла сказати, що їду до Гудермесу.

Другого дня Рогожін виїхав через Беслан і там застряв між переповненими поїздами головної колії. На станції стояло кільки ешельонів і пасажирський поїзд. Де тільки можна було у вагонах, на ступеньках і буферах, наче мухи, налипли сірі салдатські постаті. Роз'єднані частини 39-ї дивізії мішалися з розформованими тиловими запасними полками, одиначками фронтовиками, біженцями. Кожен чіплявся до першого-ліпшого поїзду і вся ця маса сунула на північ, як повінь, сіючи безладдя, бо колія не пристосована була до такого руху.

Рогожін даремно заглядав до забитих постатями й клунками дверей і вікон. Його зустрічали одвертим глумом.

— Провалювай, ваше благородіє! У нас тут — для некурящих!

— Котись ковбасою в перший кляс, де немає нас!

— Товаришочки! Та що ж ви, сукини сини, обіждаєте пана офіцера? Тут же в нас є одне містечко... в сартирі, вниз головою.

Виляски реготу розляглися навколо. З вікна визирнули вільгельмові вуси Нагнибіди.

— Рогожін!.. Братишки!.. Та це ж наш чоловічок! Гавриле Петровичу! Сюди!

— Нагнибідо?.. Чого це ти... чого це ви тут?

— Та тут — ціла сторія... Маринку розшукував. А ви куди? На Прохладну, кажете? Почекайте хвилинку.

Нагнибіда переговорив із своїми товаришами й перегнувся з вікна.

— Давайте вашу руку, Гавриле Петровичу! Містечко знайдеться. Але в двері — ніяка сила. Ех... підсобіть там, братишки!

Високий, чорнявий салдат, що пропонував недавно Рогожінові таке незручне місце в вагоні, зіскочив із ступеньки й підставив коліно.

— Становіться, пане хорунжий... Своїй людині ми завжди уважимо. Коли, значить, не якась там золотопогонна наволоч...

Рогожін ніяково глянув на доброзичливого балакуна й поліз у вікно. Перевантажений донікуди поїзд важко смикнувся, брязнув, заскреготів і тихо посунув до Прохладної, з довгими нудними зупинками на станціях, з наступами нових і нових салдатів на вагони, з лайкою й безладдям.

Рогожін сидів з Нагнибідою на чиїйсь скриньці, в густій мішанині живих тіл, мішків, вузлів, що зверху донизу, вподовж і впоперек набили вагон. Нагнибіда захоплено пояснював сусідам:

— Це, братишки, справжній таки наш офіцер, а не якась там шкура... Ми з ним колись не раз косили пшеничку багачам товстопузим та виноградники обкопували... Так то! Своїм горбом усього дійшов!

Рябошапка неймовірно поглядав на хорунжого.

— Дак чого ж ви тепер отих цяцьок не скинете?

— Та... не було часу добре над цим подумати... Тільки-тільки що з школи.

Нагнибіда підхопив, захлинаючись:

— Скинь їх, Гаврило Петровичу, — ну їх до маминої бабушки! Катай з нами на Кубань буржуїв бити, їдять його мухи з комарями! Пам'ятаєш, як ми з тобою нашому пузанові сапатку набили?

Рогожін мимоволі всміхнувся:

— То — інша річ... Там наша брала.

— І тут — наша берьоть! Ех, брат, і заварили ж ми тепер кашу, їдять його мухи з комарями! На всю Росію! Ось послухай ти мене, чудачина. Тут діло сурйозне піде! Або вони нас, або ми їх! І нам тепер учених людей он як треба. Ми б тебе, браток, зразу — за командира! А то був тут у нас — шкура... Доносчуєв. Напаскудив та й утік.

— Знаю його. Наволоч. Вам же краще, що втік.

— Ну, то ще, брат, хто зна, кому краще! Коли б ми його, гада, впіймали, зразу б багнет у пузо й кишки геть. Він, сука, в нас цілу батарею збриндив. Зняв з платформ, нібито проти чеченців, а тоді — на передки та з кількома такими шкурами й подався до козаків за Терек.

— А як же ти, Нагнибідо, Маринку свою покинув? Там же тепер така колотнеча...

— Овва, браток... Нема тепер Маринки, нема хати! Баста! Увесь отут Нагнибіда!.. Але про це — мовчок...

Він раптом підвівся, висунувся в вікно й довго мовчав, зціпивши зуби. Рябошапка нахилився до Рогожіна й пошепки розказав йому про ту завірюху, що змела Маринку разом з тисячами таких Маринок, з цілими селами й хуторами.

Рогожін важко замислився. Все більше й більше розумів, яка соціяльна завірюха зривається на широких просторах многоликої Росії... Де ж його місце в тому виру...

Пригадав свою стару матір. Так і вмерла біднячкою, вдовою козацькою, на своїй осьминці винограднику. Казала, вмираючи:

— Шукай, синку, кращого, але не будь падлюкою. Пам'ятай, що вгорі нема правди. Кожна драбинка вгору лежить на чиїйсь спині. Дивись добре, синку, щоб на чужу болячку не сісти.

... Годі! Пора порвати ланцюг, що сам собі надів! Ось тільки переговорити з Карауловим...

М. О. Караулова знав іще з тих часів, коли працював по чужих виноградниках, а святами блукав з рушницею по степах та по комишах Урусколя. Здавалося тоді, що Караулов щиро боровся проти старої системи управління — за демократію, за народоправство... Невже все це — „постільки-поскільки"?

На Прохладній устав похмурий і пішов шукати штаб Уфімської ополченської дружини, де мав зустрінути інших членів делеґації. На станції панувала неможлива метушня й гармидер. Сюди йшло з півдня дві залізниці, далі, на північ, була одна. Салдатів набилося декілька тисяч. Тижнями сиділи, проїдаючи всякі манатки. Вагони брали з бою.

В штабі Рогожін випадково довідався про ту особливу справу, що для неї Байсунгуров виїхав на станцію напередодні, з кількома відповідальними партійцями. Тут вони здобули в уфімців нову партію зброї для владикавказької організації й тепер улаштовували доставку її до Владикавказу, з черговим пасажирським поїздом.

Рогожін вийшов на платформу якраз у момент приходу поїзду з Мінеральних Вод. У хвості його виблискував чистенький вагон 1-ї кляси, з кількома офіцерами. Метушня навколо збільшилася. Напівпорожній новенький м'який вагон дратував натомлену, розбурхану салдатську масу. Групи спинялися біля нього й посилали недвозначні побажання:

— Катаються, шкури, душу б їм витрусило!

— Витягти б їх звідти, та — до стінки!

— І коли вже ми виб'ємо гадів?!

З вагона виглянуло кругле, веселе обличчя на підпитку. Офіцер не помічав небезпечного гостро-ворожого настрою й хотів пошуткувати:

— А що, товариші? Стоїмо?

— Пішов ти геть, до хрищеної мами!..

Офіцер вломився в амбіцію.

— Пху, глупак! Що я тебе возом зачепив?

Але з натовпу понеслися вже наявно роздратовані вигуки:

— Хто такий? Чого йому треба? Іш, який свистун найшовся! Кондуктор, сука! Ви кого тут у м'яких вагонах катаєте? Говори, пістолет чортів!

— Товариші, моє діло маленьке. Не я вагони даю. Це — окремий вагон терського отамана Караулова.

— А-а-а... Ка-ра-у-ло-ва?

— Товариші, сюди!. Караулов тут!

— Го-го-го-го!.. Ка-ра-у-лов!..

— Подать сюди Караулова!

М. О. Караулов вертався з братом Володимиром і чинами свого конвою з П'ятигорського, де зустрічали 1-й Волзький полк із германського фронту. За військовим звичаєм було випито чимало козацьких ковшів і грузинських азарпеш. Настрій був підвищений: золотопогонна „демократія" відчула в своїх руках реальну силу.

Караулов вийшов на площадку вагона, намагнічений хмелем військового свята. В грудях задерикувато бриніло:.. „12 полків... наказний отаман війська терського... не дамо чужинцям порядкувати"... Його хвацька новенька черкеска з срібними газирями, голубий бешмет і ясні погони на тлі отаманського вагона, його повне обличчя, нафарбоване веселим хмелем кізлярських чихірів, разюче протистало сірій, обірваній, вошивій півголодній масі. Ворожі погляди цвяхами вп'ялися йому в обличчя, дошкульні вигуки образливо задзвеніли в повітрі.

— З яких причин нас держать отут тижнями? Говори!

— Навіщо терський військовий уряд обеззброює салдатів? Хто дав йому на це право?

— Ми голодуємо на станціях... Чому не дають паровозів?

— Позасідали скрізь, золотопогонні шкури!

— Хто тебе поставив над нами командиром?

Караулов загубив розсудок.

— Військовий уряд не винен у безладді. Це все наробили ваші ради. Там позасідали більшовики та й колобродять. Але далі ми вже не станемо з ними панькатися. Козацькі полки вертаються з фронту. Я змету з ними всю цю наволоч і встановлю добрий лад в області.

Вибух обурення покотився пероном:

— Сам ти наволоч!..

— Геть Караулова!.. Бий золотопогонників!

— Товариші, відчіпляй вагон!

Аж тепер зрозумів Рогожін, що сталося. Людська комашня тислася до вагона, лізла на східці, торсала двері. Перший камінь брязнув у вікно й задзвенів скалками скла. Караулов із своїми сопутниками заховалися, замкнувши двері. Вигуки

міцнішали, зливалися докупи, вирівалися з галасу окремими фразами і знов тонули в суцільному реві. Салдати відчепили вагон військового отамана й покотили його на запасну колію. Десятки й сотні бігли до своїх ешельонів, хватали ґвинтівки й мчали з невидющими обличчями назад, до однієї мети — блискучого чепурного вагона 1-ї кляси.

І Нагнибіда, веселий доброзичливий товариш Нагнибіда, біг із іншими, закладаючи набої до ґвинтівки. Кого він бачив поперед себе в цю хвилину? Свою загублену Маринку й зруйновану оселю? Свого пана, на чиїй землі 15 років просидів скопщиком? Чи тих офіцерів, що били його в казармі по зубах, готуючи гарматне м'ясо?

Рогожін кинувся до нього, вхопив за рукав і намагався спинити:

— Що з тобою, Нагнибідо? Одумайся!..

Але раптом побачив чуже, зле обличчя і грізно нашорошені буси:

— Геть з дороги... ш-шкура!.. З-заколю!..

Рогожін розгублено пустив рукав і відступив назад. На хвилину побачив у вікні вагона крейдяно-біле обличчя Караулова з його пишними вусами й буйним чубом.

І враз ударив перший постріл, жвакнувши по вагону.

— Ур-ра!.. Бий золотопогонників!

Сіра маса відкотилася від вагона, розсипалася за стіни, за паркани, й по кількох хвилинах, постріл за пострілом, постріл за пострілом, десятки й сотні затахкали, зацокали дощем в отаманський вагон все частіш і частіш.

Рогожін хитнувся, наче від удару:

— Та що ж це таке?!

Перескочив через невисокий парканчик, вискочив за станцію, вхопив чиюсь прив'язану коняку, перерізав повід кинджалом і шалено помчав до станичного правління, обганяючи інших вершників і тачанки, що тікали з станції.

На половині дороги побачив, як назустріч, кар'єром вилетіла півсотня козаків, на чолі з станичним отаманом. Їх викликав хтось на станцію телефоном, ім'ям військового отамана.

Без шапки, ввесь у пилу, врізався Рогожін у їхні лави й перехопленим від хвилювання голосом, наспіх, розповів, що діється на станції.

Хтось із козаків свиснув:

— Це справа інша! Над цим треба ще подумати. Мітинґ, товариші!

Рогожін зблід.

— Як це мітинґ?.. Та кожна ж хвилина дорога! Сором, товариші! Подумайте: наш обранець, отаман терського війська...

— Ну й вертайся, коли твій обранець! — глузливо кинув молодий козак, напевне фронтовик-відпускник.

Мітинґ вирішив:

— Не наша справа... Наша хата скраю. Коли салдати чинять над отаманом народній суд, нам втручатися не годиться...

Півсотня марш-маршем полетіла назад. Рогожін дивився їм услід, мов остовпілий, невидющими очима. Раптом зліз із коня, зірвав свої погони, жбурнув їх з огидою під ноги й твердим кроком пішов праворуч, вуличкою, за станцію й далі на північ, до роз'їзду Шордановго.

. . . . . .

Чотири години після того на станцію Прохладну прибув спеціяльний поїзд із Владикавказу на виручку військового отамана. Група молоденьких прапорщиків, писарів військового правління та добровільців-учнів військової учительської семінарії обстріляла станцію, убивши кількох випадкових і неповинних людей, і оточила наскрізь побитий кулями вагон військового отамана. В ньому лежало п'ять трупів: колишнього депутата державної думи й члена виконавчого комітету її (за перших часів революції) М. О. Караулова, брата його В. О. Караулова, двох офіцерів конвою та одного козака.

V

Зі таємного розпорядження управителя Владикавказької залізниці, генерал-інженера Крігер-Войновського, на станцію Владикавказ подали пізно вечером екстренний поїзд спеціяльного призначення. Залізнична прислуга з ознаками найвищої пошани провела восмірку пасажирів до їхніх купе й тихо, без свистків, вирядила в таємничий рейс.

Поїзд, у складі потужного паровоза, двох вагонів першої кляси й одного багажного, рвав повітря, минаючи великі станції без зупинок і набираючи воду на маленьких. Ельхотове, Муртазове, Прохладна, Незлобна, Мінеральні Води, Невинномиська — все далі й далі позаду лишалася довга смуга сизих кряжів, зелено-кучерявих горсхилів і сніжнобілих недосяжних верховин.

Ранком поїзд вихопився на кубанські степові простори, назустріч нордостові, що широкими колючими мітелками підмітав Північний Кавказ. Але машиніст не зважав на ворожі вихватки степового шалоброда й твердо кидав кочегарові:

— Ще піддай!

І поїзд, перемагаючи стихію, швидко минав шумливі залізничні вузли — Армавір, Кавказьку, Тихорецьку,— поринаючи все глибше й глибше в степову далечінь.

А перед нього, навипередки, дротами бігли від комітету до комітету іскорки тривоги:

...„Мимо станції пройшов таємничий екстренний поїзд невідомого призначення. Перевірте документи під час зупинки. Повідомте дальші станції“...

І так якось складалося, що чиясь всевладна рука доставляла телеграму адресатові якраз останньої хвилини, коли вже поїзд проходив станцію. Іноді на перон вискакували з погрозами робітники, але поїзд майже не затримував ходи й летів далі, поблискуючи вікнами, затуленими завісами.

Того дня по залізничних майстернях і робітничих комірчинах розлізлися неймовірні чутки:

— Антанта послала своїх представників до Каледіна.

— Та не Антанта, а Миколай Миколайович.

— А я чув, ніби він сам проскочив на Дон із своїм штабом.

— Бреши більше! На чортового батька Каледінові старе барахло?

— А що ти думаєш? Для представництва, для марки! Туди тепер на Дон звідусіль пливе старе гайно.

— Дак чого ж наші комітети ловлять ґав? Коли йде мимо невідомий поїзд — стій! А як не слухає, то можна в тупик загнати або й під одкос пустити.

— Хіба не знаєш наших комітетів? Хто там засів? Хто хазяйнує на станції? Хто порядкує на всій залізниці?

Поки що на всій залізниці порядкував „Вікжел“ — Всеросійський виконавчий залізничний комітет, що спочатку вороже ставився до більшовиків. З його ласки в правліннях та залізничних управах сиділи генерал-інженери Печковський та Кригер-Войновський з цілою армією старих службовців. З їхнього спеціяльного наказу начальники станцій сами пропускали таємничий поїзд, виставляючи до стрілок надійних стрілочників. А всемогутній (для того часу) Вікжел утихомирював схвильовану залізницю телеграмою:

„Поїзд погоджено Вікжелем. Екстренна нарада державного значення“...

Леушківську, Криловську, Кущовську проскочили непомітно. На Степній паровіз, засапавшись, спинився біля водотоки, подалі від перону й заходився похапцем глитати воду. Тим часом до нього метнулося з станції п'ять розкуйовджених постатей у кашкетах і заялозених кожанках. Чорновусий здоров'як почепився на ступеньки заднього вагона й почав торготіти в двері, вигукуючи:

— Відчиніть!.. Іменем революції вимагаю!

Двері відхилилися. Дорогу рішуче заступив поставний осавул у майстерно пошитій черкесці тонкого дагестанського сукна. Спокійним, упевненим рухом підніс він свисток до повних соковитих губ і подав наказ рушати. А потім того наїжачив свої брови над банькатими холодними очима й гостро запитав:

— Вам чого тут треба?

— Документи перевірити.

— Я — комендант поїзду, душа моя. Я сам відповідаю за документи. Поїзд екстренний, спеціяльного призначення й жадним перевіркам не підлягає.

— Чхати я хотів на всякі спеціяльні призначення! Мені дав особисте доручення тихоріцький комітет!

— Геть мені зразу ж!

Осавул раптовим, коротким і сильним ударом скинув робітника з східців і замкнув двері. Поїзд швидко рушив далі, лишаючи позаду себе кучеряву низку роздратованої лайки, придушеної гуркотом коліс:

— Ах ви ж бандити... в бога... в печінку!.. Я вам цього так не подарую!.. А ну, катай за мною до контори...

П'ять схвильованих постатей вдерлися до контори, відсунули чергувального від апарату й викликали будку на 46-й верстві.

— Найдо,— ти? Робітники ще працюють на схилі 45-ї? Негайно навантажте дрезину старими шпалами й пустіть на зустріч екстренному поїздові! Їде контрреволюція. Наказ передає Кравченко.

— Єсть!

Що ближче до Ростову, то пильніше вдивляється машиніст уперед. На схилі 45-ї верстви вчасно помітив він дрезину, що мчала назустріч із купою шпал. Твердо наліг на регулятор, розігнав поїзд і страшним ударом скинув дрезину геть; тільки вагони кілька хвилин скакали на скрепах, наче підбита коняка.

На Каялі ждав паровіз, надісланий з Ростову на зміну. Комендант поїзду повеселішав і пройшов до нового машиніста.

— Ну що? Як там Ростов? Пройдемо?

— А чого ж не пройти? Все підготовлено. Вас пропустять аж п'ятою лінією, відгородивши від перону двома товарними. На стрілках стоятимуть наші.

— А що кажуть робітники?

— Хе-хе... Там така веремія пішла! Хтось пустив чутку, нібито екстренним поїздом везуть Калединові гроші й зброю. Готуються забрати, сподіваючись, що мінятимуть паровоза.

Осавул прикро скривив свої губи.

— Баранта!.. Ну, з богом, рушайте!.. В Новочеркаському — нагорода.

Ростов пройшли повною ходою, між подвійними стінами товарних поїздів, подалі від перону. За Ростовом комендант поїзду, колишній капітан, а тепер — осавул Терського війська Доногуєв увійшов до середнього вагона з виглядом переможця.

Тут було просторо й затишно. В одному з купе семеро військовиків середнього віку смачно запивали чорний астраханський кав'яр золотаво-бурштиновим кахетинським. Осавула зустріли веселими вигуками.

— З щасливим рейсом, Олександре Йвановичу! Беріть склянку і спробуйте, чи далеко дно в пляшці.

Доногуєв увічливо скалив білі, гострі зуби й самозадоволено хвалився, наливаючи вино:

— Да, скажу я вам... Проскочити 650 верст мимо таких більшовицьких гнізд, як Кавказька, Тихоріцька, Ростов — це не абияке щастя... Ваше здоров'я, панове!

— Проскочити, правда, пощастило, а чи поспіємо на нараду? Як ви гадаєте, Миколо Олександровичу?

Полковник Караулов старанно намазував маслом шматок гострого сиру й недбайливо кинув:

— Коли й не встигнемо, Каледін мусить нас підождати. Він надто обережна людина, щоб зразу ж піти на конфлікт. Чи не так, Григорію Абрамовичу?

Г. А. Вертепов саме порався біля майстерно нарізаного тоненькими стружками балика. Це потребувало певної кваліфікації, щоб досягти законної пропорції: три чверти сантиметра білого хліба й три міліметри прозорої осетрини. Упоравшись із цим відповідальним завданням, він задовольнив співбесідника:

— На мою думку, Дон — напередодні великих подій. Єпіфанов написав мені, що там одверто готують наступ на Москву, скупчуючи полки в напрямку станції Поворине. Військовий уряд чим далі більше підпадає під вплив воєнної партії. Приїхав генерал Алексеєв. Ждуть Корнілова, Денікіна, Маркова. Єпіфанов гадає, що нам треба швидше попередити можливу авантуру.

— А не думаєте ви, що генерал Каледін просто використає нас, як реклямну вивіску? В небезпечних випадках звертатиме все на нас, а де йому треба, обійдеться й без нас?

Високий, чорнявий кубанець, хорунжий І. Л. Макаренко, з банькатим фельдфебельським обличчям і низьким лобом під густим чорним йоржиком, запально й чванливо запротестував:

— Генерал Каледін не такий уже простак, щоб нехтувати кубанськими 33 кінними полками, 14 пластунськими батальйонами й 5 батареями!

— Не забудьте також уральців та астраханців. Без нас Каледінові руки зв'язані. Коли б він проти нашої згоди вирушив на Москву, йому загрожував би Царицин і Саратов.

Молодий низенький, тонковусий хорунжий Бардиж, син кубанського депутата державної думи й редактор „Вільної Кубані" твердо відзначив:

— Щоб там не думав Каледін, а в нас на Кубані думка ясна: оборонятись, а не наступати.

— На Тереку — теж. Комісарів не визнаємо, але й на Москву не підемо.

— Звичайно все це — „постільки-поскільки"... Досвід каже, що треба, насамперед, забезпечити самих себе.

— Спочатку треба приборкати небезпечну салдатську масу, а далі видно буде...

— Панове, то може ми офіційно обміркуємо справу та підготуємо загальну думку.

— Згода. Олександре Йвановичу, запросіть, будь ласка, управителя канцелярії.

. . . . . .

Екстренним поїздом поспішав до Новочеркаського об'єднаний уряд Південносхіднього союзу, владар території війська Терського, Кубанського, Донського, Астраханського, Уральського, Оренбурзького та гірських племен Черкесько-Адигейського краю, Кабарди, Осетії, Чечні й Дагестану. Племена про це, правда, нічогісінько не знали, як не знади, також ні козаки, ні мільйони селян-городовиків. За їх усіх державну конституцію підписали генерали, полковники, офіцери, хани, беки й нафтові магнати.

Високий уряд, як видно, не любив зайвих церемоній. Заходами залізничної верхівки він подбав про те, щоб робітничі й селянські маси не докучали йому демонстраціями своїх справжніх почувань і намірів. Поїзд непомітно проскочив такі більшовицькі гнізда, як Кавказька, де стояла 39-а дивізія, й Ростов, де робітничі батальйони саме готувалися штурмувати з Темерника калединців.

Об'єднаний уряд Південносхіднього союзу якраз вчасно прибув на історичне засідання, де генерали, полковники, офіцери, хани, беки, земельні й нафтові магнати мали вирішити долю народів Північного Кавказу.

* * *

Високий чепурний, виголений до блиску й вишколений до холуйства офіцер, у білому мереживі адьютантських ретязьків і побрязкал, призвичаєним вухом упіймав за дверима тверді знайомі кроки й стримано кинув у глибину великої залі:

— Його високопревосходительство...

Широко відчинивши двері, він завмер у тій позі холуйсько-службової афектації, що знаменувала добру військову виучку.

На хвилинку члени об'єднаного уряду Південносхіднього союзу розгублено переглянулися: вставати, чи не вставати? Уряд вони, нарешті, чи тільки бутафорія?

З часу свого приїзду до Новочеркаського вони почували себе ні в сих ні в тих. Їх приймали урочисто. Приміщення одвели їм в отаманському палаці. Гостили їх щодня в військовому клюбі, коштами донського війська. Подавали таку осетрину, кав'яр, кон'як і цимлянське, що високі члени високого уряду аж ніяк не наважувалися після того нагадати про спільне засідання. Екстренна нарада ніби втратила свій негайний характер: треба ж було дати членам уряду відпочити!

Нарешті, вони додумалися вибратися з отаманського палацу на невтральну територію й замовляти обіди власними

коштами, без кон'яку й цимлянського. Тоді їм трохи розвиднілося.

Все життя на Дону дихало військовою диктатурою і неприхованим авантурництвом. Були, звичайно, всякі там виборні органи, військовий уряд, військовий круг. Але чавунна фігура отамана Каледіна затуляла й затискувала всю цю „демократичну" бутафорію. Поза всім тим на Дон, як мухи на падло, зліталися звідусіль найвидатніші діячі старого режиму, почавши з військових. Стара, ганебна, царатом зрощена козацька слава — захисників престолу, опричників самодержавства — подавала надії, що Дон виступить на оборону порядку й державности.

До об'єднаного уряду Південносхідного союзу ставилися, як до тимчасового непорозуміння. В чім річ? Який уряд? Якого Союзу? Ах, так! Постанова військових кругів і Катеринодарської конференції! Ну, нехай тоді сидять, ми не протестуємо... Але взагалі — обережніше з усякими там обранцями, з лютневою демократією..

Каледінці висунули до складу об'єднаного уряду Південносхідного союзу малоавторитетних у військових колах осіб: члена державної думи В. Я. Харламова, Араканцева, й Семенова. Останні два утрималися від високої чести і їхнє місце посів осавул Єпіфанов. Кубанське військо репрезентували два малокультурні хорунжі: І. Л. Макаренко та К. К. Бардиж. Від Терека були Г. А. Вертепов і полковник Караулов, від астраханського війська — Скворцов і Колокольцев. Національна рада гірських народів Кавказу обрала до об'єднаного уряду Пшемахо, Коцева й Долгата Баєва, але обидва воліли краще сидіти дома й провадити власну подвійну політику. На домагання уряду їхнє місце заступили Тапа Чермоєв і Рашидхан Капланов. Проте й вони дипломатично ухилилися від явки, вичікуючи, що далі буде. Нарешті, від степняків-комликів Сальської округи вступив до складу уряду наявний монархіст і майбутній денікінець князь Тундутов.

„Історичне" засідання відбулося в білій залі отаманського палацу. Від Донського військового уряду прибули старшини Богаєвський, Агеєв, Єлатонцев, Мельніков, Поляков, Карев і Уланов. Звертали на себе увагу дві цивільні постаті: голова донського уряду, недавній учитель гімназії, М. П. Богаєвський і голова фронтового козачого комітету Агеєв. За гостей були тимчасовий отаман терського війська Медяник, осавул Доногуєв і два невідомих офіцери, як потім виявилося, посланці від Московського ґарнізону, обложеного в Кремлі більшовиками.

Рівно о 10-й годині всі церемонно підвелися на зустріч опецькуватій, трохи вайлакуватій постаті генерала Каледіна, в буденному кітелі, без пояса й шаблі. Але з усім тим він являв мистецьке втілення самовпевненого мілітаризму й салдафонства. Важкі розмірені кроки; міцна, примітивно витесана

фігура; чавунне обличчя з олив'яними очима, прихованими під важкими, напівспущеними повіками...

Як повна йому протилежність, поперед нього незграбно виступала низенька, присадкувата суха фігурка в цивільному одязі — широких штанях і просторому дешевому піджачку з чужих плечей. Фігурка маршувала в лад із Каледіним, химерно піднісши плечі й випнувши груди, ніби перекривляючи монументального військового отамана. Звичайне салдатське обличчя з коротким, сивим, сторчовим, ніби навмисне обстриженим вусом і низенькою ріденькою щетинкою на голові нагадували щось таке знайоме по сотнях ілюстрацій у журналах... Але маскарадний одяг якось не пасував до готової уяви.

Проте адьютант біля дверей поштиво схилив свою зализану голову перед химерним дідком і вимуштрувана його спина виявила цілковиту готовність зігнутися карлючкою. Дідок, напевне, помітив ознаку запитання на обличчях чиновних зборів і на хвилину запнувся. Потім рішуче повернув праворуч, до вікна, де скромно примостилися гості, й почав обходити всіх, сам себе рекомендуючи фальшивим невиразним голосом:

— Генерал Алексєєв...

Баранячі очі Доногуєва відбили певний намір вилізти з лоба, а спина хитнулася в переможному бажанні переломитися на пошану високому гостеві. Вся заля повернулася до нього, вітаючи недавнього верховного головнокомандувача всіх армій і фльоти. Цими днями він утік із Москви, щоб організувати на півдні російську Вандею.

Генерал увічливо обійшов усіх присутніх, сподобивши їх запобігливо стиснути його генеральські пучки.

Каледін тим часом важко стояв біля столу, такий же чавунно-спокійний, байдужо-півсонний, терпеливо дожидаючись кінця церемонії. Коли всі сіли, він на хвилинку підвів свої повіки і рівним, низьким, невиразним голосом запропонував обрати на голову зборів „нашого високошановного Михайла Васильовича"... Але генерал рішуче ухилився від високої чести; він тут тільки гість, він приїхав слухати і вчитись; а коли буде така ласка високих зборів, він подасть деякі інформації про останні події.

Ці „інформації" стали кінець-кінцем за центральний пункт наради. Генерал говорив патетично й піднесено:

— Настав час важких іспитів. Більшовики здійняли безумне повстання, що веде до цілковитої анархії. Петроград і Кронштадт — у їхніх руках. Розпущені салдати й матроси убивають сотні й тисячі офіцерів по казармах та військових суднах. На вулицях ганебні сцени дикунства й самосудів над громадськими діячами й інтеліґенцією. Москва — в облозі. Більшовицькі гармати б'ють по Кремлю, по славнозвісних святинях московських. Тут, у Москві, вирішується доля много-

страдницької Росії. Коли візьмуть верх більшовики, нам загрожує нова татарщина, що відкине нас на сотню років назад. Нові завойовники руйнують і топчуть під ноги всі здобутки культури, все, над чим працювали десятки поколінь. Своїми демагогічними, нездійсненними гаслами вони піднімають на нас темну масу. Грізний руйнацький ураган іде на нас із півночі; буйні вихри здіймаються йому на зустріч. Коли ми не хочемо загинути під його ударами, треба негайно організувати загальний опір. Уся Росія з мольбою й надією дивиться тепер на славне козацтво: тільки тут іще не загубили чести й державного розуму. Вільний Дон стане за ватажка для всіх, що готові встати на оборону батьківщини; звідси почнемо хрестовий похід проти нових азіятів. І я глибоко вірю, що знайдуться в нас іще Мініни й Пожарські. Вони організують і поведуть нас на Москву! Вони спасуть Росію!

Глибока мовчанка опанувала присутніх. Кожному ясно було, що більшовики вибрали слушний час для повстання. Вся Росія кипить-бурує в вихрі безладдя, вікових рахунків з усякими неправдами, в запалі помсти й руйнації. Можна тільки новими революційними гаслами захопити цю течію, а не йти проти неї. Кожну спробу завести на Кавказі будь-який свій порядок маси вважатимуть за зраду. „Вся Росія тепер покладає надії на Дон"... Але яка Росія? І які саме надії? А що скаже та Росія, що взялася ділити поміщицькі маєтки, палити панські садиби, виганяти хазяїв із фабрик та заводів?

Не хотілося говорити, не хотілося думати. Нарешті, слово взяв донський Златоуст, заступник військового отамана й голова донського уряду Митрофан Петрович Богаєвський. Невисокий на зріст, сухорлявий, з крутим підборіддям, русявими, трохи звислими, вусами й виразними густими бровами понад пенсне, він говорив завжди нервово й запально:

— Високошановний генерал не дооцінює більшовицького руху. Це зовсім не повстання купки безумців, це — соціяльна хвороба, масова пошесть. Вона мусить охопити широкі маси і згодом перекинеться на Дон. Що може спинити селянина й робітника, коли їм зразу дають змогу брати землю, брати завод? Вони не знають, що з цього вийде, вони думають, що ось кожен зразу стане сам за поміщика, почне панувати. Проти цієї пошести немає ні мурів, ні ліків: нею треба людям перехворіти. Хіба ми не бачимо вже ознак хвилювання в наших полках — 2-му, 8, 10, 12, 14, 16, 27, 28, 29, 44-му та в батареях 6-й, 12, 13 і 32-й? Хіба городовики-селяни Дону, Кубані й Терека не готуються всадити нам ніж у спину? Хіба робітничий Ростов не клекотить придушеним огнем повстання й не сіє навколо себе бурю? За цих умов годі й думати про завоювання Москви, треба всі сили покласти на боротьбу з пошестю в себе вдома! Коли б справа йшла про те тільки, що нам треба віддати своє життя, ми б його від-

дали... Але — кого вести? На кого покладатися? Зважте все це, панове!

— Так, кого вести, на кого покладатися? — підхопив його промову голова фронтового козачого комітету Агеєв, типовий народник-інтеліґент, з іконописним обличчям і борідкою, як у Чехова; голос йому забринів сльозою: — Нам усім дорогі московські святині, де кожен камінь полито кров'ю й потом наших предків. Але ми хворі, — Митрофан Петрович сказав правду. Ви ждете з фронту козацькі полки, щоб опертися на їх у боротьбі з більшовиками? Але я тут твердо заявляю: вони принесуть сюди на Дон більшовицьку заразу! На фронтовому з'їзді козацьких депутатів ми вже бачили перших офіцерів-зрадників, що йдуть за більшовиками, як от Голубова, Автономова, Сорокіна та інших. Вони, правда, ще не танцюють під петроґрадську дудку,— вони хочуть завести ради для самих себе. Але вони вже не за нас, вони — проти нас. Ось вам наша підпора! З нею походу на Москву не влаштуєте!

Слова падали важким оливом на мозок. Було тихо й моторошно. Каледін обвів своїм важким поглядом мовчазні збори і мляво підвівся, спираючись на стіл. Почав незграбно й нудно, але з кожною фразою промова його набирала впевнености, логічности, палу й своєрідного надхнення. Очі поблискували жваво й хижо. Бульдогоподібне обличчя прибрало виразнішого, освідомленішого вигляду.

— Тут що не слово, то мені докір. Навколо мене точиться багато всяких вигадок. Запевнюють нібито я готую похід на Москву. Цілковите непорозуміння! Справа досі стоїть так. На початку більшовицького повстання я одержав від верховного головнокомандувача Духоніна наказ вирушити з усіма донськими полками на Москву. Так само й він мав вирядити з фронту потрібні загони, щоб не дати більшовикам захопити серце Росії. Інтереси Дону вимагали, щоб ми скупчили всі наші сили на кордонах, проти Поворина й Царицина. Я дав такий наказ. Проте все це аж ніяк не означає походу на Москву,—це тільки готування до самооборони. Мій плян — витримати більшовицьку навалу на кордонах, побороти в себе цю пошесть, а тим часом організувати більш надійну силу: старих козаків. Я не покладаюся на фронтовиків: їм треба, спочатку, кілька місяців пожити на Дону, в оточенні наших інтересів, щоб позбутися більшовицького чаду. Але на спасіння Дону встануть десятки тисяч старих донців, що й тепер готові сісті на коня. Тільки тоді, встановивши в себе добрий лад, можна буде подумати про визволення всієї Росії. І будьте певні, що знайдуться в нас Мініни й Пожарські! Та буде кому й піти за ними без вагання.

Генерал Алексєєв не витримав: скупо кинув дві фрази:

— Коли так, то єдиний вихід — добровільництво. Мусимо організувати добровільну армію для захисту порядку й законности.

Але проти цього запротестували члени об'єднаного уряду: організація добрармії на Дону викликала б справедливу бурю ненависти й дала б привід до походу більшовиків на Дон.

Сухо й незадоволено запитав Каледін:

— Нарешті, що ж ви пропонуєте, панове? Ми не маємо певних реальних сил для оборони Дону й разом вважаємо за небезпечне організувати ці сили.

Загальну думку поміркованої частини зборів подав Вертепов:

— Ні, не так. Організувати ці сили вважаємо за потрібне. Але не для походів, а для оборони, і не з чужих для нас елементів, а з самих себе, з місцевого населення. Насамперед, нам треба попустити віжки й завести в себе такий лад, щоб хоч сяк-так задовольнити маси: тоді матимемо на кого опертися в боротьбі з більшовиками. А потім непомітно, потихенечку, напнемо віжки й поведемо їх, куди нам треба.

— Щоб задовольнити маси... Щоб задовольнити маси,— іронічно пробубонів генерал Алексєєв і нахилився до Каледіна з порадою закрити збори.

Чавунна фігура Каледіна ще раз нудно підвелася, нахилившись над столом:

— Панове, вважаю, що ми тут тільки вислухали інформації й обмінялися думками. Дальше обговорення справи перейде до... (генерал глузливо скривив рота)... до об'єднаного уряду Південносхіднього союзу. Оголошую кінець наради.

Розходилися, як від тяжкохворого, після консиліюму. Члени об'єднаного уряду мовчки, парами, рушили до своїх апартаментів у гостинниці. Південне сонце щедро сипало з неба свою запізнену осінню ласку. Велелюдний натовп весело гомонів, заповнюючи пішоходи Платовського проспекту. Члени уряду в глибокому роздумі пленталися поміж безтурботним людом.

Врешті сотник Колокольцев опам'ятався:

— Панове! За всяких обставин, насамперед, треба дбати про здоров'я. Сьогодні до „Сан-Ремо" привезли божественний кав'яр...

— Хм... Розумне ваше слово, Іване Йвановичу!

І члени уряду повернули до ресторану.

*

Життя бурувало й бігло, як широка весняна повінь, а на території Південносхіднього союзу (готель „Европа", кімнати № 43—45) було нудно й тоскно. Щоправда, члени високого уряду приступили, нарешті, до роботи, розподіливши поміж себе державні обов'язки. В. А. Харламова висунули, так би мовити, на президента Союзу, доручивши йому представництво перед сусідніми й усіма іншими державами. Полковник Караулов узяв на себе військові справи, Г. А. Вертепов — унутрішні, І. Л. Макаренко — закордонні, К. К. Бардиж —

продовольчі. Астраханські делеґати залишилися без портфелів через свій непереможний нахил до кав'яру й цимлянського: кожної перерви вони випивали й закушували, а кожного засідання дрімали й клювали носами.

Найактивнішу діяльність розгорнуло міністерство продовольчих справ і постачання. Наслідком його біганини було вісім пар підошов, чотири фунти чаю й 56 аршин парусини кольору хаки для членів уряду. А втім і решта міністерств не гаяли часу марно: вони з ранку до вечора писали відозви.

Така їх діяльність аж ніяк не перешкоджала ні донським генералам, ні донським трудовим низам: події йшли собі поза відозвами й поза спиною об'єднаного уряду. З фронту верталися на Дон полки за полками. Генерал Каледін розташував їх у районі Каменської, Лихої, Міллерового та в Усть-Ведмедицькій окрузі. Тут вони, за його пляном, мали оздоровитися й разом створити недвозначну загрозу Воронежеві й Царицину. Але полки мітинґували й бурували проти військової аристократії, не виявляючи великої охоти до оздоровлення. Дисципліна падала; гору брали більшовицькі гасла. Тому запопадливий генерал приступив до другої частини свого пляну— до організації добровільних донських загонів. Але й тут було не все гаразд. Щоправда осавулові Чернецову пощастило в районі Макіївки збити й вимуштрувати досить міцний загін, що з ним він швидко здобув у козаків бучної слави. Але другий такий партизан, сотник Греков, зібравши банду головорізів біля Новочеркаського, насамперед узявся до розбоїв. Його загін довелося розформувати, а сам бравий командир ледве втік від шибениці.

Ростовські робітники відповіли на цю мобілізацію ворожих сил повстанням і, в кінці листопада, захопили до своїх рук Ростов.

Життя, тим часом, готувало об'єднаному урядові нові несподіванки. Одного разу на порозі Південносхіднього союзу („Европа", № 43-45) появився осавул Доногуєв у полковницьких погонах, із трикольоровою нашивкою на рукаві. Баранячі очі його виблискували самозадоволенням.

— Можете віншувати першого рядового, першого добровольчого офіцерського полку!

— Олександре Йвановичу... Ви вже — полковник?

— Ах, не однаково хіба записатися капітаном чи полковником? Ми всі там будемо рядовими бійцями. А втім — слово чести — я таки матиму полк. Мені обіцяв сам генерал Алексєєв.

Члени уряду переглянулися.

— Хіба ви не в донських частинах?

— О, що ви?! Тут справа йде вже не про Дон. З дозволу Каледіна ген. Алексєєв приступив до організації всеросійської добровільної армії. Невже ви досі про це не чули?

Справа була ясна: Дон готувався не до оборони, а до наступу.

Того ж дня об'єднаний уряд Південносхіднього союзу склав до чемоданів усі державні справи, кальсони, карпетки, недоїдений кав'яр і недопите вино й виїхав до Катеринодару, подалі від знаменитих генералів і їхніх плянів.

... Старозаповітний, старокозацький Дон котився неминучою стежкою до свого кінця. 2(15) грудня Каледін позів козачі частини на робітничий Ростов. У найрішучіший момент козаки припинили наступ. На всі доводи військового отамана відповіли:

— Та що нам слухати? Знаємо! Набридло!

І з тим повернули додому.

Каледін, формальний главком понад ста тисячної армії Дону, мусів звернутися за допомогою до генерала Алексєєва, що мав тоді тільки 400 — 500 добровільців...

Ростов узяли з боєм і відтоді організацію добрармії поставили на ширший ґрунт. 6(19) грудня до Новочеркаського прибув генерал Корнілов. Йому найбільш личило стати на чолі боротьби з більшовиками. Після відомого повстання проти тимчасового уряду, його ім'я стало знаменом для всієї контрреволюції. Але генералові Алексєєву аж ніяк не хотілося відступити на друге місце. Між обома кандидатами в главковерхи почалися чвари. На превелику силу їх помирив генерал Денікін, запропонувавши таку конституцію влади. Всіма справами керує верховна трійка — Алексєєв, Корнілов, Каледін; на Алексєєва покладається громадське управління, зовнішні зносини й фінанси; на Корнілова — військове командування; на Каледіна — управління Доном. Принципові питання вирішує вся трійка, під головуванням того генерала, кого стосується розглядувана справа.

27 грудня (9 січня) Корнілов став на чолі добрармії, оповістивши urbi et orbi:

„Перша безпосередня мета добровольчої армії — протистати озброєному нападові на південь і південний схід Росії.«..; попліч козацства... захищати до останньої краплини крови самостійні області, що дали їй притулок. Але поруч цієї мети добрармія ставить іншу: вона повинна бути активною силою, що дасть змогу здійснити справу державного будівництва вільної Росії. Нова армія мусить стати на сторожі громадської свободи, за умов якої Хазяїн Землі Руської — її нарід — виявить через Установчі збори свою волю"..

В січні місяці 1918 року „армія" мала близько 2 тисяч багнетів і шабель. Вона перебралася до Ростову, де забрала з державного банку понад 9 мільйонів карб. на своє формування. Робітничий Ростов став за столицю верховної білогвардійщини. Звідусіль сюди посунули золотопогонні патріоти, спасати свою батьківщину і свої власні привілеї. За ними

тікали до Ростову недобитки російської революції: патентовані монархісти, капіталісти, спекулянти, колишні міністри, сіятельні дармоїди й високопоставлені повії. З тою ж течією припливли політичні кловни й шулери, почавши з крайніх правих, аж до есера — терориста й авантурника Бориса Савінкова.

Всеросійське старорежимне болото поволі затопило Ростов. Улиці, ресторани, модні шинки й сальони стогнали й гриміли від гулянок, оргій і балів. Буржуазія шаліла, поспішаючи наздогнати прогаяне. Верещала про „білих лицарів", про „хрестовий похід" проти варварів-більшовиків і доводила свій патріотизм, воюючи з пляшками. Грошима давала на організацію тільки копійки.

А над ними й над Доном нависали червоні хмари. Козацькі полки розбігалися абож братались з більшовиками. 10(23) січня представники десяти полків і чотирьох батарей обрали, на з'їзді в ст. Каменській, донський ревком, на чолі з Подтьолковим, і запропонували Каледінові передати йому всю владу. Каледін відповів несподіваним ударом на Каменську. Білий партизан, осавул (на той час полковник) Чернецов, із своїм загоном захопив Каменську, Лиху, Звірьове й погнав деморалізовані й тероризавані полки до Глибокої. Але з Глибокої ударив своєю дивізією військовий старшина Голубов, що нібито йшов за більшовиками, а справді — топтав стежку до булави отамана донського війська. Він розбив дощенту Чернецова й узяв його в полон. Того ж дня скоростпілий герой білого Дону закінчив свою кар'єру під шаблею запального Подтьолкова.

На Дон, тим часом, наступали червоні частини Сабліна й Сіверса. Добровольці, під їхнім тиском, відходили на Таганрог і Ростов. 14(27) січня робітники Таганрогу повстали й вигнали з міста загони генерала Кутепова. Наближався кінець. Каледін звернувся до козаків з останньою відозвою, одверто змалювавши безпорадний стан:

„Полки, що розташовані в Донецькій окрузі, повстали в спілці з червоними бандами, напали на загін полковника Чернецова, почасти його знищили, після чого здебільшого розвіялися, покинувши свою артилерію й пограбувавши полкові гроші, коней та майно. В Усть-Ведмедицькій окрузі полки, що повернулися з фронту, спільно з бандою червоноармійців із Царицина, розгромили залізницю поміж Царициним і Себряковим... У с. Михайловому перебили до 80 офіцерів та адміністрації. По деяких полках Донецької округи виявлено факти продажу козаками своїх офіцерів більшовикам"...

Отаман іще раз закликав донців повстати на захист батьківщини. Але даремно: козаки не хотіли воювати з більшовиками. Останні захисники старокозацького Дону кидали його: генерал Корнілов повідомив Каледіна, що готується вивести добрармію на Кубань.

29 січня (11 лютого) в отаманському палаці зібралися члени військового уряду. Настрій був пригнічений: за 50 верст бухали більшовицькі гармати. Виснажений тривогами, похмурий, військовий отаман закінчив свою доповідь безпорадною фразою.

— Для боротьби з більшовиками я маю тільки 147 багнетів. Стан наш безнадійний. Населення проти нас. Сил у нас немає і опір наш нікому непотрібний. Пропоную військовому урядові скласти свої повноваження й передати владу до інших рук...

Без зайвих суперечок погодилися. По кількох хвилинах Каледін вийшов до своїх покоїв і застрелився в опочивальні.

Смерть визнаного білокозацького ватажка на короткий час схвилювала верхівку козацького Дону. Низові станиці зібралися 17 лютого (н. с.) на військовий круг, обрали на військового отамана генерала Назарова й оголосили мобілізацію всього козацтва до 55 років. Проте, мобілізовані не поспішали на заклик свого отамана, — навпаки: останні полки зраджували його. З румунського фронту прийшов боями 6-й донський полк, його зустріли в Новочеркаському сльозами радощів. Сивобороді козаки, члени військового кругу, земно кланялися „вірним лицарям" білого Дону; дами засипали їх квітками. 19 лютого полк, не відпочиваючи, вирушив на позиції, а 21-го ввесь цілком, з усім своїм комскладом, перейшов до більшовиків.

Другого дня, пізно вечором, армія Корнілова в складі $3^1/_2$ тисяч багнетів і шабель, покинула Ростов.

Старокозацькому Донові залишалося покласти всі надії тільки на бога. 25-го лютого, о 4-й годині дня, всі члени військового кругу вирушили до собору. Сивим мохом і цвіллю притрушений єпископ Гермоген правив молебень і слізно прохав на допомогу всі небесні сили. Просто з собору військовий круг повернувся до залі засідань... А вулицями Новочеркаського мчав уже на запіненому коні, з десятком вершників, військовий старшина Голубов, командир збільшовиченої, ним самим організованої дивізії. Кинувши коня на перших ступеньках військового палацу, він з нагайкою вдерся до залі засідань і гарикнув не своїм голосом:

— Встать, сволото!

І хазяїн „вільного" Дону — військовий круг — покірно зірвався на ноги перед авантурником. Розігнавши круг, розстрілявши кілька сот офіцерів, генералів та членів кругу, Голубов порозумівся з недавнім співробітником Каледіна М. П. Богаєвським і остаточно розкрив свої карти.

Людина безумно хоробра, безмежно честолюбна й екзальтована, Голубов вражав усіх своїми бурхливими витівками. То він задирикувато вертав цареві всі свої хрести й медалі, то з хворобливим запалом зустрічав Миколу II в Новочеркаському й цілував ступеньки, де ступав царський чобіт. То

кидав військову службу й поступав до університету, то йшов добровольцем до сербської армії й звертав на себе увагу своєю шаленою хоробрістю. З початком революції він так само шалобродив, розпинаючись за жовтневі гасла, але в той же час топтався біля отаманської булави й виставляв свою кандидатуру на всіх військових кругах.

Захопивши Новочеркаське, він з Богаєвським кинув гасло: „За радянський Дон — але без більшовиків". Та ніхто вже йому не вірив. Офіцерство ним гребувало, козаки вважали за зрадника. Покинутий усіма, він утік до ст. Заплавської, де білокозаки вбили його пострілом у потилицю в той саме час, коли він закликав на борню з більшовиками. За ним безславно загинув і М. П. Богаєвський.

Дон схилив свою голову перед гаслами Жовтня.

VI

Рогожінові не було чого кидати на Тереку, крім своїх невиправданих надій на лютневу революцію, на широку козацьку демократію. Розстріл військового отамана Караулова особливо гостро поставив перед ним запитання: кудою ж далі?

Повернути назад? Порвати з усім і схилити перед Тасею повинну голову, прохаючи милосердя?

Алеж п'ять років хибного шляху так легко з своїх плечей не скинеш!

Він пригадав образливий випадок з Нагнибідою, другом-приятелем парубоцьких років::

— Геть з дороги... ш-шкуро!.. З-заколю!

Гірше від багнета такий несподіваний удар!.. Після приятельської зустрічі й щирих розмов перше ж соціяльно-клясове зворушення поставило їх груди-на-груди. Отже, ясно, — в глибині свого єства Нагнибіда підсвідомо ховає насторожено-потайну думку: „А все таки ти — шкура"...

— За віщо?..

І зразу ж відчув, як гарячий сором окропом залив груди.

— А випадок з Тасею? Чи не пішов ти на провокацію во ім'я своєї золотопогонно-демократичної химери? Чи не вріс ти справді, в чужу „шкуру" всім єством своїм, непомітно для самого себе? І як тепер зідрати її, щоб стати для всіх, для Тасі, для Нагнибіди, знову колишнім Гавриком, а не паном хорунжим?

Пригадав Тасин присуд:

— Тільки смертю...

Думав над ним уже не раз: мудрий присуд... Тільки віддавши життя своє за масову ідею й переборовши саму смерть, можна вимести з себе чужий, ворожий намул.

— Повернути назад?.. Легко сказати... А коли б тобі, Гаврику, довелося сьогодні розстрілювати, спільно з Нагни бідами, отамана Караулова, вчорашнього друга-приятеля? Чи зміг би ти взяти на мушку свої недавні симпатії?

Повісив голову.

— Ні, — сьогодні ще цього не можу...

І сам собі, з гострим докором зауважив:

— Ото то ж бо й є!.. Ні сьогодні, ні завтра ти ще цього не зможеш. А треба, щоб ти зміг підвести руку на своє вчорашнє „я". Воно, твоє вчорашнє „я", мусить умерти. От у чому — мудрий присуд Тасі.

Щобільше думав, то яснішала путь і м'язи повніше наливалися прагненням... Жити!.. Боротися!.. Перемагати!

Бадьоріше повернув до залізниці й пішов далі, на північ, на Кубанщину, на зустріч шурганам.

Понад колією було людно й бучно. Рушив кавказько-турецький фронт могутнім стихійним потоком, забив залізницю ешельонами, засіяв шляхи подорожніми, голодом, хворобами, безладдям. Поїзди часом ішли „в потилицю", один по одному. Вагони тріщали від живого вантажу. Одні, виснажені докраю безсонними ночами, зривалися з дахів і буферів під колеса, другі лізли натомість десятками. Здорові й хворі, з тифом, з цингою й малярією, в лахмітті й струпах сунули вони на північ, громили з голодухи порожні базари й станції, ганялися за телеграфістами й машиністами, ставили до стінки чергових.

— Дайош путь!

— Дайош паровоза, або кишки геть!

— Гони дужче, продажня душе! Крути, Гаврило!

А поїзди лізли все млявіше і пробка міцніше забивала залізницю. Десятки тисяч скупчувалися на вузлах і пересадках, сараною рухалися понад колією й шляхами, навпростець, осідали по містах і станціях, губили голову від безладдя, недоїдання, злиднів, нерозуміння всього, що діялося.

— В бога... в богородицю... отаманів, владу, комітети, комісарів!.. Доки ж це буде?

Коли починало їм у голові розвиднюватися, вступали до червоних загонів. Але такі загони із перехожіх ешельонів визначалися буйною партизанщиною. Місцеві городовики-фронтовики билися за землю, за нове право, за нове життя, а перехожі частини, передусім, за шляхи додому. Ясно було: на Ростов, на Царицин проходу немає, доки там будуть отаманські, генеральські, каледінські, філімоновські, корніловські фронти... Геть отаманів і генералів! Бий золотопогонників! Дайош домівку!

Рогожін ішов пішки за цим потоком і в подорожі знаходив цілковите задоволення. Вона єднала його з масою, стирала з нього недавній намул офіцерства; тут він був свій, на

однакових правах і в однакових обставинах. Виручала давня мисливська звичка, коли він тижнями блукав по піскових степах із рушницею, кількома десятками сухарів за плечима й кресалом у кишені. Умів узнавати погоду, улаштовувати затишні ночівлі, вишукувати всякі корисні корінці й сухі стеблини, впіймати рибу на привалі біля річки, влучити дичину міткою кулею. Склалася подорожня артіль: гуртом було легше перемагати труднощі подорожі. Минуле помалу одсовувалося назад.

Холодними морозними ночами, коли не щастило дістати теплої хати, грілися біля вогнищ, варили „чай“ з різного листу, зерна, сухих ягід і коротали час за балачками.

— Р-революція, так її й перетак!.. За царя хоч у товарних возили, а тепер пішки йди, та погибай отут!

— Бухай, бухало!.. Не революція, а безладдя.

— Раніш такого не було.

— Багато ти бачив!.. А біженці? А переселенці?

— То ж під час війни!.. Прирівняв!

— А тепер, думаєш, мир? Мимо Чечні йшли з боєм, через Ростов і Царицин підемо з боєм. А додому прийдемо, то зразу — на штурм. Читав постанову краєвого з'їзду армії? „Салдат вертається додому з ґвинтівкою, щоб захищати батьківщину проти контрреволюційної буржуазії“...

— Ох, багато ще проллється нашої кровушки!

— Не самої нашої. Тепер, брат, двір на двір, син на батька піде. Кому за царя тепло було, той даром не поступиться!

— Хо-хо!.. Багнетом швидко підворушимо!

— Та вжеж, їдять його блохи, не для того царя скинули, щоб у панських наритниках ходити.

Рогожіну припав до вподоби літній, бородатий, хазяйновитий салдат із запасних, Шаповал. Здавалося, він і робив, і балакав, і думав не так, як інші. Ніколи не квапився, не хвилювався; спочатку мовчки обмірковував, а тоді вже твердо й розсудливо робив, що треба. Здавалося, він і одягнений чистіше й нагодований справніше й ступає дорогою легше. А на ньому — та ж шинеля, ті ж чоботи й шапка. Тільки в шапці — голка й нитка, а в руках — уміння й охота. Кожну дірку він вчасно й ловко зашиє, кожну пляму вчасно вичистить. Дорогою до всього додивлявся. З куща шипшини обірве кільки сухих ягід, а вечором гостює товаришів чаєм. На порожньому картоплищі викопає багнетом з десяток картоплин і зварить юшку.

— Глитай? — подумав собі Рогожін: — Дак ні ж, не глитай. Глитай би все робив тільки для себе, а цей охоче ділиться з усяким. Проте й не городовик. Немає в нього того недовірливого, упередженого ставлення, що відзначає гнобленого, дратованого городовика. Напевне селянин із Ставропольщини або з прикубанських сел.

Раз на привалі, ламаючи дрова для вогню, Шаповал пошкодив собі руку. Рогожін дістав уже затягану хусточку, одірвав бинду й перев'язав. Шаповал подякував, але згодом усміхнувся й тихо зауважив.

— От ви, т. Рогожін, прикинулися салдатом, а хусточку забули викинути. У салдатів таких хусточок не буває.

Рогожін щиро засміявся й голосно запитав:

— Звідки це ви взяли, що я прикинувся салдатом? А може я й справді хочу бути салдатом?

— О? То інша річ. Час тепер такий, знаєте...

— Та ні, ви мене не зрозуміли. Я сам — з бідних козаків. Офіцером став — без году тиждень. Воно мені мулить — оте офіцерство. Я хочу його викорчувати до коріння.

— Розумію... Щоб стати самим собою? Цікаво, цікаво... А чого ж ви тепер на Кубань, коли не секрет?

— Який там секрет! Іду, щоб повчитися, по чому ківш салдатського лиха. У себе на Тереку — це трудніше; там у мене чимало знайомих офіцерів... Може доведеться на когось і з багнетом піти, то щоб рука не схибила.

— Так, так. Ваша правда. А все ж таки здивували ви мене, товаришу!

— Чим саме?

— Та так... Кожна людина хоче вгору, а не вниз.

— Ну, брат, угорі тепер треба голову міцно за вуха тримати. Щоб часом не закрутилася.

— А це правда. Багато тепер таких завелося — аж на самісіньку верховину пнуться. Знав і я одного: наробить він колись ділов.

— Хто такий?

— Сорокін Іван Лукович, сотник Лабінського козачого полку. Наш 133-й піхотний якось попав до Гасан-Кале. А там і сотня Сорокіна стояла на відпочинку. Ну й шалоброд же, скажу я вам! Завжди п'янка, карти, бешкети. Не людина, а порох! Застрелити може за нїщо. Революція йому — лафа. Бачився я з ним потім на окружному з'їзді комітетів у тому ж таки Гасан-Кале. Я, бачте, попав туди делеґатом від салдатів, а він — від козаків.

— Еге! То ви вже побували в бувальцях? Того ж то й ваша розмова...

— Та ні, що там... Це я ще змалечку звик. Було парубки на вулицю, а я — до книжки... Так ото, кажу, зустрічався з Сорокіним на з'їзді. Сміливости людина надзвичайної! Командир полку наказав йому з сотнею повернутися до Ерзеруму. А він на те чхать хотів... „Буде вам, кажу, Йване Луковичу"... А він сміється: „Чудак ти, каже, т. Шаповал. Тепер революція. Сміливому дорога — хоч і в Наполеони"...

— Ого-го! Здорово загнув!

— Ото ж і я кажу, що здорово. Честолюбства в нього — на цілу сотню... „Або голову, каже, зламаю, або на всю

Росію ділов натворю". Далехо піде людина! А от — хоч убийте, не вірю я йому.

— Чому?

— Так... Не надійні такі верховоди. Йому б усе вище й вище, а люди йому — ніщо. Наробить він колись ділов. Треба вногу йти, а не вгору лізти. Отоді тебе сама маса вгору висуне. І голова тоді не закрутиться, — ви це правильно сказали.

Рогожіну стало зовсім легко.

— Ну, спасибі на добрім слові... А ви ж самі куди? Чи не охота ще повоювати?

— Ні, моя путь додому. Я не салдат, а хазяїн. Є там у мене в Коноковому, під Армавіром сім десятин і дітей трійко. Хазяйнувати страх люблю. Щоб і садок мені й худоба й птиця — як на виставку. Перед війною виноградник затіяв, бібліотечку таку придбав. Мене тепер віжками від хазяйства не відтягнете.

— Ох, не вірю я в це хазяйнування! Війною пахне в повітрі.

— А то вже видно буде.

До Невинномиської добралися за м'яких зимових днів. Снігу майже не було. Ранками іноді над степом слалися тумани. В Невинномиській їм пощастило: на станції розвантажили два вагони лісу і салдати негайно реквізували порожняк, причепивши до чергового поїзду. Рогожін і Шаповал попали до числа щасливців, що набили вагони „до одказу".

На Коноковій сердешно попрощалися. Рогожін шуткував:

— Не засиджуйтеся, Михайле Михайловичу! Ждатиму.

— А то вже далі видно буде, — повторив Шаповал свою загадкову фразу.

На Кавказькій устав і Рогожін. Тут, у хуторі Романівському, був штаб 39-ї дивізії, а по околицях стояли її полки й батареї. Рогожін поступив до Бакинського полку, в одну роту з Нагнибідою й Рябошапкою.

Нагнибіда почував себе ніяково після випадку на Прохладній. Це своє почування він приховував зайвою метушнею. Радісно вітав заяву Рогожіна про бажання вступити до полку.

— Давно пора, Петровичу! Нам своїх офіцерів он як треба.

Але Рогожін перепинив його:

— Будемо якось і без них. Я до вас не офіцером іду, а звичайним бойцем.

Нагнибіда вирячив очі.

— Як же це так? Салдатів у нас досить, а офіцерів малувато. Навіщо воно здалося?

— А на те воно здалося, щоб ти мені більше не загрожував багнетом... І не називав шкурою.

— Та хіба ж... То ж такий випадок... Я сам себе не тямив.

— А треба, щоб і не тямивши себе, ти таки вважав мене за свого товариша, а не за офіцера. Одне слово — баста! Дуже прошу вас нікому не говорити про моє офіцерство. Хай воно не стоїть мені на перешкоді.

Нагнибіда мусів кінець-кінцем визнати, що так буде краще. Але неймовірний Рябошапка довго після того скоса придивлявся до Рогожіна. Що собі думає людина? Навіщо себе ставити в гірші обставини, коли це для діла непотрібно?.. Проте й він не мав підстав жалітися на Рогожіна: новий боєць першої роти старанно виконував свої обов'язки й був не поганим товаришем.

* * *

Козача Кубань, тим часом, гарячково творила самостійну кубанську республіку, силкуючись загородити її шаблями 33 своїх полків і багнетами 14 пластунських батальйонів. Правда, тут було дві течії. Старе Чорномор'я (Катеринодарська, Таманська, Полтавська, Єйська, Уманська й Чорноморська полкові округи), заселене колишніми запорожцями, схилялося до самостійництва й самоврядування. А „линійні" станиці (Урупська, Лабінська, Кавказька й Кубанська полкові округи), заселені переважно дончаками й переселенцями з внутрішніх губерній, мріяли про „єдину неділиму" й поглядали на Дон. Переважали чорноморці, що нашвидку змайстрювали „демократичну республіку" за готовими зразками. Закони писала законодавча рада з товстенних, огрядненьких, статечних і ситих обранців, на чолі з учителем Рябоволом. Порядкував краєвий уряд, на чолі з меншовиком, колишнім редактором „Вільної України", Лукою Бичом. До уряду посадили кількох смирних і на все здатних інтеліґентів із городовиків. Це звалося в їх „пропорційним представництвом".

Військовий отаман, полковник Філімонов, не виходив з волі „народніх обранців" і за це вони призвели його в генерали. А проте був він із „лінійців" і між своїми одверто аґітував, що цивільних законодателів не вадило б розігнати багнетами.

Кубанські „народні обранці" сиділи в Катеринодарі й творили основи демократичного ладу. Хто мав землю, той і надалі нехай собі має; хто працював на хазяйських фабриках, той і надалі нехай працює... А спеціяльна комісія мусить подбати, щоб хазяйська рука залазила вже до трудящої кишені цілком демократично.

Об'єднаний уряд Південносхіднього союзу почував себе в Катеринодарі як у Христа за пазухою. Розпакували свої чемодани, дістали недокінчені відозви й заходилися писати й засідати. Якраз в кінці грудня повернулися з фронту майже всі козацькі полки. На території Південносхіднього союзу запахло військовою силою й на порозі об'єднаного уряду появилися представники Антанти й посол від генерального секре-

таріяту України. Аґент Петлюри й Винниченка носив довжелезну шаблю, брязкав величезними острогами і майстерно читав запальні вірші про те, що — „було колись — Україна вміла панувати". Він доводив, що Таганрог, Ростов, Кубанщину, Ставропільщину й половину Терека, як неподільну частину Великої соборної України, треба прилучити до Києва. Представники Антанти пропонували м'ясні консерви й молоко в бляшанках із запасів турецького фронту, але вимагали невеличкої послуги: наступу на Москву.

Наступати, навіть за консерви в бляшанках, об'єднаний уряд не міг. Незабаром події повернулися так, що доцільніше було відступати.

Область усе більше й більше насичували демобілізовані городовики-фронтовики й ешельони салдатів, із внутрішніх губерній, що не мали змоги рушити далі. В самому Катеринодарі на вулицях мітинґувала сіра салдатська маса. На основних залізничних вузлах озброєною загрозою стояла 39-а дивізія. В Новоросійському розташувався Варнавинський полк і 41-й мортирний дивізіон. Молоді фронтовики-козаки бурували й нахвалялися розігнати з Катеринодару золотопогонних самостійників.

В кінці грудня в Катеринодарі зібрався обласний з'їзд городовиків, що обрав раду „народніх депутатів". Це був ультиматум краєвому урядові. 6 — 9 січня уряд заарештував майже всіх членів ради й притяг їх до права за державну зраду. Настрій на Кубані і в самому Катеринодарі став надто напружений. Якось п'яток озброєних козачих офіцерів необережно появилися на вокзалі, в'натовпі салдатів, щоб навести там свій порядок. Їх негайно розтягли на шматки.

Випадково полковник Караулов, так би мовити, військовий міністер Південносхіднього союзу й керівник усіх озброєних сил Дону, Кубані, Терека, Уралу й Астрахані, проїздив на той час мимо вокзалу. Побілівши до кольору своїх аксельбантів, полковник крикнув візникові: „Гони! 5 карб. на чай!" Дома з ним трапилася гістерика й він довго не міг опам'ятатися: на його очах це був перший випадок такого непоштивого ставлення до золотих погонів.

Коли на вокзалі все втихомирилося, об'єднаний уряд вирішив зробити серейозну й глибоку розвідку. Наймолодші з членів уряду, сотник Скворцов і хорунжий Бардиж, передяглися в цивільні пальта демократичного стану й віку і пішли в нарід дізнатися, чим він дише. „Народу" в Катеринодарі досить було на всіх вулицях і перехрестях, але здебільшого скупчувався він біля вокзалу й на базарі. Був, переважно, в сірих салдатських шинелях, з ґвинтівками за плечима або й так. Вертався з фронту голодний і злий, проїдав різне своє й полкове барахло, дожидаючись вільних шляхів на північ. Не мало вешталося й того люмпен-пролетаріяту, що взимку завжди тисся на Кавказ, насичуючи міста й станиці понад залізницею:

Молоді розвідчики знали досі тільки офіційний Катеринодар. Але далі від цих рівних чепурних улиць і багатих будинків, у районі базару, бурував новий, невпокійний, розхристаний Катеринодар. По вузеньких вуличках, по робітничих комірчинах ріс і міцнів молодий, але вже вітрами революцій овіяний катеринодарський пролетаріят. А майдани й базар заповнював суцільною рухливою масою сірий, запальний натовп. Він продавав, купував, їв, мітинґував, бив воші, спав на порожніх ларках і розважався, як умів. Десь у гаморі гупали невтомні ноги танцюристів, а високий хриплий голос змагався з гармошкою:

„Ех робив, не гуляв, —
ні чобіт, ні халяв, —
а додому прийшов,
то позбувся й підошов.

Гостра, неприхована ненависть до військового уряду, до офіцерства й панства перекочувалася по натовпу дошкульними кучерявими фразами.

— От тобі й свобода!... З генералами та отаманами на шиї.

— Був один цар, а тепер — як собак нерізаних!

— Не журись, браток, — виріжемо!

— Дак чого ж далі ждати? Бий собачу требуху, крий золотопогонну сволоту... в богове око... в богородицину ніздрю!..

— Не гарячись, товаришок, — дай сили зібрати.

До членів уряду, помітивши їхню розгубленість, підійшов рудовусий здоровило в такому дранті, що ввесь він світився наскрізь, мов карась у ятерині. Сіре обличчя з червоними очима й сизим носом не віщувало нічого доброго.

— Купіть граждани, портсиґар... Знаменита штучка, доложу я вам.

І він сунув під ніс прегарну визолочену цигарницю з князівською моноґрамою на ній. Скворцов лякливо поточився назад.

— Не треба, голубчику, я не курю.

Очі продавцеві хижо блиснули.

— Брешеш, гнидо! Я курця за десять кроків бачу... Ну, купи тоді пальто.

— Я... яке пальто?

— Не розумієш, яке пальто? Оте, що на тобі. Приміряв його, а тепер і назад? Скидай тоді, коли не хочеш!

І він рішуче простяг руку до закомірка злощасного члена уряду. Скворцов побілів: під пальтом у нього була тужурка з погонами.

— То... товаришу... що за шутки?

— Які там шутки? Знімай, гаде, доки з шкірою не сцупив! Іш, який хлюст!

Кругом сміялися:

— Правильно, Довбня! Які там шутки з буржуями? Ти потруси їм добре кишені!

— Краще душу їм витруси, паразитам!

— Не мішайте, тут чесна комерція йде... Дак кажи, сопля, береш пальто, чи ні?

— А...а...а скільки ви хочете за нього?

— Ех ти, заяча душа! Вся ціна тобі, сукиному синові, п'ять карбованців!... Давай п'ятку на обід і чорт з тобою!

На думку члена високого уряду це була ціна цілком підходяща. Він швидко витяг п'ять карб. і віддав їх, силкуючись усім обличчям показати, що це тільки весела шутка. Сіроземлистий з переляку Бардиж метнувся геть за Скворцовим з майдану. А навколо гиготало й тюкало буйне населення підвладної їм території, проводячи їх рясними побажаннями.

— Подожди, поросяча душо, не тікай так швидко! Візьми собі граматку на пам'ятку, дома почитаєш.

Молодий козак Чорноморського полку догнав Бардижа і ткнув йому до рук невеличкий аркуш паперу.

Це був жахливий день для об'єднаного уряду Південно-східнього союзу. Інформації з области повідомляли про організацію революційних бойових загонів в Армавірі, на станції Тихоріцькій, в станицях Кримській, Слав'янській, Петропавловській і так далі й так далі. 35 станиць, із 85-ти, пішли за більшовицькими гаслами. Козаки-фронтовики бурували, шепталися й скоса поглядали на військову аристократію.

Доповідь двох переляканих членів уряду й принесена листівка довершили паніку. Мовчки, один по одному, читали коротеньку відозву новоявленого ревкому:

„Всім, всім, всім! 17 січня на конференції в ст. Кримській обрано Кубанський обласний ревком. Ревком організує Кубанську революційну армію для боротьби з золотопогонниками й буржуазією. Закликає робітників, селян і трудове козацтво складати бойові червоні загони по станицях і селах для спільного виступу. Хай живуть ради! Хай живе Червона Кубанщина!".

Помовчавши кілька хвилин, голова уряду висловив загальну думку:

— Ясно, що після Дону прийшла черга й для Кубані. Ну, що ж? Роз'їдемося, доки не пізно.

І першого разу за недовгий час свого існування об'єднаний уряд Південносхіднього союзу взявся до питання, що цілком належало його компетенції. Порадившись, познімали погони, замовили діловодові фальшиві документи на виїзд, зібрали ввесь свій архів і всі свої нерозіслані відозви та й заходилися розпалювати грубку... Врешті останній клаптик спалахнув веселим полум'ям, повіявся сизим димком, розсипався сірим попелом... Кінець!.. Finita la comedia!

Так, непомітно для історії й істориків щезла одна з великих держав, яка, проте, вміщалася в трьох кімнатах готелю.

А життя йшло собі далі своїми неминучими шляхами. 1 січня 1918 року, без боротьби й найменшого опору, Ставропольські губерніяльні народні збори визнали владу рад, обрали виконавчий комітет і губерніяльну раду народніх комісарів. 28 січня цим же шляхом мусіла піти й Терщина.

На Тереку національна ворожнеча дійшла цілковитого безумства. Чеченські загони наскакували на козачі станиці й палили їх дощенту. Козаки улаштовували справжні походи на чеченські авули. Владикавказ захоплювали то інгуші, то осетини, то просто банди авантурників.

З такою ворожнечою й безладдям важко було жити. Військовий уряд і національна гірська рада випустили з рук будь-яке кермо. 28 січня зібрався терський областний з'їзд делеґатів, що обрав народню раду. Її незабаром заступила рада народніх комісарів. Військовий уряд безславно й непомітно сконав, склавши свої сумнівні уповноваження.

На всьому Північному Кавказі тільки Кубанщина залишилася поза владою рад. Але й тут готувалися до останніх, рішучих боїв. В кінці січня Кубанський ревком вирішив повести наступ на Катеринодар силами своїх загонів, за підтримкою 39-ї дивізії. Революційні мрійники не виждали призначеного терміну й 2 лютого ударили на станцію Енем (під Катеринодаром). Командири полягли в нерівному бою, а загін розвіявся.

Проте 14 лютого вже гримів гарматами й строчив кулеметами новий фронт — від Кримської до Троїцької й до Абінської. Повстанці йшли до революційних загонів уже не десятками, а сотнями й тисячами. Кубанська революційна армія росла щодня цифрами нечуваними: 3, 5, 7, 12, 22 тисячі. Виникли нові фронти — під Армавіром, Кавказькою, Тихорицькою. Станиці десятками переходили до влади рад: січня місяця — 20, лютого — 14, березня — 24. Катеринодар, як білий острів, коливався серед розбурханого червоного моря.

* * *

24 лютого, в неділю, станиця Петропавлівська хазяйновито готувалася до ранньої весни. Сонце гарячим язиком злизало сніг і золотою зливою проміння чепурило землю. Голубі прозорі серпанки висіли над курганами. Обрії потопали в облудних маревах. Буйний Чамлик ворушився й щось бурмотів спросоння під зчорнілим, де-не-де пошматованим льодом.

Станиця саме справляла останні передвесінні свайби. Багато фронтовиків-молодожонів не вернулося, багато парубків було побито. Батьки не спішили віддавати зайву пару робітних рук до чужої сім'ї. Але спілі, налиті буйним хмелем молодощів, дівчата й дев'ятнадцятилітні вдови бурхливими атаками штурмували дефіцитних женихів, і свайби не переводилися. Запа-

сливі батьки викачували з погребів пузаті бочоночки, виносили плескаті баклажки, викопували з землі десятки сулій — останки величезного спиртового склепу станиці Кавказької. Ось уже з півроку всі околишні села й станиці розпивали його невичерпні запаси... Два тижні бочками, відрами, суліями й глечиками розтягали вони з Кавказької спирт і горілку, відтоді як ешельон дербентців висадив двері до склепу й розігнав охорону. Балки козаків і селян ішли й їхали до Кавказької, вдень і вночі. Дибали старі бабусі з глечиками, поспішали діди з барильцями, — знали, що рівчаками тече принадний спирт. Тисячі п'яних шаліли, танцювали, горлали, пили й спали навколо склепу, умирали з перепою, або під колесами поїздів, падали в чани з спиртом, доки ввесь склеп не спалахнув високим стовпом пожежі, похоронивши в огні десятки смертельно-п'яних.

Петропавлівська справляла весілля, святкувада весну й спочивала після гарячої боротьби за, чи проти радвлади. Чимало було жорстоких суперечок на сходах і кулачного бою по дворах та по хатах, доки молоді фронтовики-козаки, спільно з городовиками, перемогли стариків. Тоді вирішили:

— Ну, шут із ним, із станичним правлінням! Як виконком, то нехай і виконком, аби тільки нас не чіпали. Ти, отамане, сідай за голову і порядкуй...

Але й після того мітинґували дуже часто, бо кожен день приносив свої несподіванки. 24 лютого, опівдні, з Армавіру приїхали представники військово-революційного комітету. Дзвони, мобілізовані на службу революції, вдарили на сполох; мідними горлянками кинули навколо звичайну звістку:

— На мітинґ! Оратори приїхали!

По годині перед виконкомом уже хвилювалося море козацьких папах, салдатських і селянських шапок. Революція змішала їх докупи й поділила наново: багатих до багатих, а бідних окремо. Голова виконкому вештався, порядкуючи на рундуці, де ставили стіл під червоним сукном.

— Та буде тобі валандатися, Степановичу! Починай уже!

— Пожди! Ще встигнеш похмелитися до вечора!

— Пху — на тебе! Я її, може, і в рот не беру.

— А що ж ти — носом насмоктався, чи як?

— За собою дивися! Сусло!

— Тихше там ви, горлопани! Орателі вийшли...

Станиця пережила вже перші хвилі революційної повіні й поступилася перед городовиками: хай, краще, мир, аніж війна... Але справа ще не дійшла клясових боїв за землю, за право вільної праці — проти хазяйського визиску. Тому й на мітинґах промови точилися тихо-мирно. Делеґат — фронтовик із Армавіру — обізнав усіх з останніми новинами. Революція перемагає і — „нікакіх гвоздєй". Каледін застрелився, кадети тікають з Дону; в Ростові, Царицині, Ставрополі, на

Тереку і взагалі, безумовно, радвлада і — „нікакая гайка". Тільки на Кубані генерали й кадети засіли в Катеринодарі й піднімають золотопогонників та несвідомих козаків проти трудящих.

— Граждани! Роздавимо гідру контрреволюції! У ваших руках — скинути владу золотопогонників і встановити владу рад. Організуйте червоні загони й посилайте їх до Тихоріцької під команду т. Автономова. Бий буржуазію, товариші! Ура!

Бідніші кричали дружньо й захоплено; багатіші дипломатично мовчали.

— Хто хоче взяти слово?

— Я хочу взяти слово. Ми, безумовно, за радвладу й проти гідри. Ну тільки ж — доки ще воювати? Буде вже, навоювалися! Он сонечко пригріває, незабаром треба сіяти.

— Ми проти буржуазії і проти війни.

— Що нам Катеринодар? Ми — сами собі влада.

— Тихо! Сорокін бере слово... Та заткнися там, ти! Сорокін говоритиме.

На трибуну вийшов молодий, високий і стрункий офіцер у хвацькій черкесці й по-молодецькому заломленій папасі. На чистому, повному обличчі вуглями темніли очі, під густими дугами брів, і повні соковиті губи владними лініями випиналися з-під козацьких, звислих вусів. Станиця знала шалену вдачу молодого сотника, його п'яні оргії й безумно-хоробрі вихватки в бою. Стало тихо.

— Товариші-станичники! До всіх вас моє сдово, а насамперед, до моїх однополчан. Між вами є немало молодих козаків Лабінського полку. З ними ми били турок під Ерзерумом і німців на Стоході. Так доки ж ми терпітимемо в себе на Кубані старорежимних башибузуків, у рот їм дишло? Хто там каже — годі воювати, треба сіяти? Доки не візьмемо Катеринодару, не буде в нас миру й мирної праці. Пропоную завтра, о десятій ранку, зібратися всім охочим на цій площі готовими до походу. Я сам поведу їх на Катеринодар.

— Ур-ра! Хай живе революція!

— Нехай живе радвлада! Смерть буржуазії!

— Всі хоробрі — на коня! Всі боягузи — на піч!

— Не підкачай, станичники! Дайош сотню!

Старики дипломатично мовчали. Багаті козаки переглядувалися й виходили з кругу.

— Ох-хо-хо... Пора вже й додому... Мітинг-мітингом, а діло стоїть...

Другого дня о 12-й годині півтораста козаків та кавалеристів-городовиків під командою Сорокіна виступили на станцію Тихоріцьку, поповнюючи дорогою свій загін по станицях і селах новими добровольцями. До Автономова Сорокін привів півтори тисячі бойців. Тиждень після того під його командою була дивізія.

Слава Сорокіна й „сорокінців“ росла. В боях вони, на чолі з своїм командиром, творили чудеса. Сміливий, винахідливий і, безумовно, талановитий командир, брав ворога несподіваними наскоками й не знав поразки. Бути в його загоні, бути „сорокінцем“, вважалося за честь. Після двох тижнів неперестанних боїв, Сорокін був уже заступником Автономова, командувача всієї кубанської армії.

Червоні частини звідусіль — з-під Кавказької, Тихоріцької, Тимошевської, Новоросійського — чотирма залізницями підходили до Катеринодару. Кубанський крайовий уряд доживав останні дні, за спинами офіцерсько-козацького загону. Столиця Кубанської козацької республіки готувалася до евакуації.

І раптом по Кубані покотилася чутка: армія Корнілова йде з Ростову на виручку Катеринодару. В ній — кращі царські генерали, непохитні офіцерські полки, знання, досвід і мужність... Скільки їх? Чутки пливли: 50 тисяч... І кожен боєць вартий був трьох...

Над радянською Кубанню нависла тривога.

VII

Темного вечора 22 лютого добровольча армія крадькома покинула Ростов. Побитими псами, зіщулившись, ішли негостинними вулицями чужого міста, не відповідаючи на жодне запитання. На душі всім було поночі, як і навкруги. Кудою йти далі? На що покладатися? Ніхто, почавши з головнокомандувача, не міг дати на це твердої відповіді.

Дон, старокозацький вірний Дон, що на нього вся біла Росія покладала свої надії, зрадив і, навіть, не ворухнувся, коли бунтівники підняли зброю проти його обранців, проти свого уряду. Що ж тепер? Шукати нового притулку для дальшого формування армії, чи непомітно розійтися?

Похмурий і мовчазний ішов на чолі головної колони генерал Корнілов. Головнокомандувач білої армії не мав іще жодного пляну. Тільки б вийти швидше з цих ворожих робітничих кварталів за Дон, геть від цієї масової пошести більшовизму!

Мовчки, зціпивши зуби, йшли за ним хвальні ударні полки, де рядовими бойцями виступали офіцери, а командирами були найвидатніші генерали старої армії. В глибокім розпачі йшли з ними загони білих студентів, гімназистів, семінаристів, маминих синків, що проміняли шкільні лави на білу мрію „спасителів Росії“. Розвіялася облудна мрія, одурили сподіванки переможного походу аж до Москви. Щодалі ширше мете звідусіль червоний буревій і гонить їх у незнане майбутнє.

За бойовими колонами сунув довгою валкою величезний обоз. Сотні хворих і поранених тонули в натовпі біженців. Ах, як скоро розвіявся хміль ростовських званих обідів, бундючних промов і блискучих сподіванок!

Політичні діячі, комерсанти, фабриканти, поміщики, розгублена професура й пещене „благородне" жіноцтво тікало в незнану путь із жменькою так званої армії. В душі цілковитий жах і розпач. Чи ж такого кінця сподівалися вони, пов'язавши свою долю з намірами Корнілова й Алексєєва? І чи не розгубили старі, славлені генерали останнього свого глузду, тікаючи перед натовпом напівозброєних робітників, незугарних селян, дезорганізованих фронтовиків?.. Ах, прокляття на вашу голову, старі спантеличені шкарбани!

26 лютого армія спинилася на відпочинок у станиці Ольгінській. Тут їх догнала звістка про новочеркаські події. Позаду добрармії встав тепер ворожою лавою червоний Дон.

Другого дня головнокомандувач видав наказ рушати в нечуваний похід — у країну, що вся наїжачилася багнетами революційних загонів. Щоб не дати червоним розгадати плян походу, взяли напрямок на південний схід, на Ставропольщину.

На початку березня телеграфні й телефонні дроти від Торгової до Тихорицької й від Кавказької до Ставрополя били на сполох: „Іде Корнілов із кадетами, офіцерами, текінцями; революція — в небезпеці. Товариші — до зброї!". Червоне командування рушило свої частини на північ губернії, в район Ведмежого, Білої Глини, Пісчанокопського, Нового Ягорлика. В Лежанці, на межі Кубанщини, Донщини й Ставропольщини, стояв артилерійський дивізіон. На підтримку йому послали Дербентський полк 39-ї дивізії, підсилений двома ротами бакінців.

Стоянка дивізії, без діла, на залізничних вузлах та по селах розкладада бойові частини. В дивізії було ще чимало всіляких фронтових прошарків — від кубанських городовиків до заможненьких селян Ставропольщини. Чимало сімейних бойців розійшлося додому. Інші розледачувалися й губили військову дисципліну та революційну свідомість. Запаси розтягненого спиртового склепу на Кавказькій не минули рук дивізії. Дійшло того, що на початку нового року, десь на стоянці в селі, корніловці украли в артилеристів дивізії цілу батарею й вивезли її до Ростову.

Попавши з дербентцями до Лежанки, Рогожін повеселішав. Він сподівався, що відчування небезпеки поверне бійців до здорового стану. Нагнибіда підсміювався:

— Нетерплячка бере, Петровичу?

Але Рогожін відповів йому щиро:

— Бачиш, Нагнибідо,— я ж, власне, досі ще не був у боях.

— Чудачина ти, Петровичу! Адже на кабанів стріляв колись?

— Дак то ж на кабанів.

— А не однаково хіба? Бери на мушку й бий золотопогонну сволоту, багнет їй у пузо! От і все.

— Так то так... А на ділі може воно й не так буває.

Село з приходом дербентців загуло роєм потривожених бджіл. Від Корнілова побував парламентер із наказом: добр-армія не воює з селянами; головнокомандувач вимагає вільного пропуску... Село розкололося надвоє. На просторій площі, де печерицею встала церква, а широкі вулиці побігли в степ, щодня відбувалися мітинґи біля виконкому. Сірі постаті салдатів тонули в масі селян, що приходили з жінками. Літні люди одностайно виступали проти воєнних намірів дербентців.

— Навіщо підводити все село? Пропустити Корнілова та й край! Нам він — як болячка, а воювати все ж не слід. Нехай іде собі.

— Голова капустяна! Ми їх пропустимо, інші пропустять, а він тоді й сяде на шию. Чи нам страшний отой Корнілов? У нього там жменя пошарпаних офіцерів та киргизів. Ми тільки вдаримо з своїх батарей та сипнемо з кулеметів, то їм і капут.

— Насипе він тобі!

— Гуртом візьмемося, то не насипе!

— Цього ще не було... З турецького фронту повтікали, а тут на нашу голову, в селі хочете воювати!

— Ну й тютя ж ти полив'яна! То ж таки — турок, а то — Корнілов! Що мені винен турок? А Корнілови сотні років нам на шиї сиділи та й далі хочуть сидіти.

Салдатів підтримала селянська молодь. Вирішили: літнім селянам рити окопи, молодим брати ґвинтівку. Сивобородий крамар, дідок з апостольським обличчям і шарлатанською вдачею, стежив із свого рундучка за суперечками й посміювався в бороду.

— Ох і чесоне ж вас Корнілов! Ну куди вам отаким воякам, проти царських генералів?

— А ти мовчи, гнила крупа! Бо коли б я тебе раніш не вчесав!

— Та я ж нічого... Мені що? Моя хата скраю.

— Нам не треба таких, що скраю... Гнида!

Того ж дня, за селом, де вітряки стали на варті над Ягорлицьким шляхом, вдивляючись у синю далечінь, тисячі лопат рили довгу лінію окопів. На вигоні молодь формувала загони й спішно навчалася немудрої техніки — закладати набої та випускати кулі в повітря.

Рогожін із своїми товаришами стояв у старого побожного дідка, тут же над вигоном. Одного сина в нього пожерла війна. Другий, парубок, узяв тепер ґвинтівку проти Корнілова. Була ще молода невістка-вдова, що мовчки, затаївши своє горе, занурилася в роботу, піднімаючи своїх сиріт на ноги.

Дід Микола усім єством своїм ненавидів війну.

— Несправне діло... Не по-божому...

Рябошапка повів наступ на дідову євангелію:

— А як же треба по-божому, коли він на нас із багнетом?

— Сиди й не рипайся. Не може людина вбити, коли я йому добра не мислю.

— Ой, діду, ще й як може!

— А що я йому винен? Я своє діло сповняю, орю, сію, людей годую...

— Цього їм мало. Їм треба ще вас — чоботом до землі.

— Нехай! Христос сказав: не противтеся злому.

— Ну тоді й буде панувати зло, а не добро.

— Ні, не так. Злий устидиться й схилиться до божого глаголу.

Нагнибіда не витримав:

— Щось вони не дуже встидаються, багнет їм у пузо! Ось ми їх швидше встидимо трьохдюймовками! Наші артилеристи — мастаки бити на розрив.

Молода вдова готувала вечерю. Рогожін задивився на її скорботне, бліде обличчя з великими очима. Важка доля несподівано впала на молоді плечі: доводилося самій коротати вік із трьома дітьми, поховавши мрії про власне щастя. Вона зашарілася, встрявши до розмови, й тихо кинула:

— У їх же, в корніловців, теж є жінки й діти...

Але Нагнибіда жорстоко відповів:

— Усім їм одна ціна! Пора вже нашим дітям пожити, а їхнім у землі погнити.

Дід Микола журливо похитав головою:

— Ох-хо-хо-хо, господи, твоя воля! Брат пішов на брата, син — на батька. От і мій, Михайло...

Михайло, молодий, ставний парубок, зсунув брови на переніссся:

— Тату... Говорено вже й переговорено... Куди люди, туди й я. Що буде, те й буде.

Але Нагнибіда бучно підтримав його, ляпнувши по спині:

— Нічого поганого не буде... Наша берьоть, їдять його мухи з комарами! Не ми поб'ємо, то інші доб'ють, а таки наш верх буде!

Ранком роз'їзди повідомили, що супротивник іде битим шляхом, не вислявши розвідки, поклавшись на мирний настрій села, де раніше не було військових червоних частин. Дербентці зайняли свої окопи. Рота, де був Рогожін залягла від вітряка до шляху на Ягорлик. Третю й четверту роту послали на лівий фланг, за село, де йшла дорога через міст на станицю Ново-Рогівську. Мобілізовані селяни обороняли найбезпечніший правий фланг.

День устав ясний і теплий, як май. Степова долина, трохи погорблена буграми, сміялася молодо й радісно. Ніжним шовком зеленіли молоді засіви. Рілля парувала, жадібно виставивши груди назустріч сонцю. Десь у блакитних просторах дзвеніли жайворонки. Рогожін нарзав на межі сухого бур'яну

й заліг в окопі, наодинці з своїми думами й переживаннями.

Так... Ось, незабаром, він уступить у перший бій... У перший бій — не з німцями чи з турком, а з своїми ж таки недавніми братами, з колишніми кумірами... Корнілов! Алексєєв! Денікін!.. Чи думав він у військовій школі, готуючись убивати людей, що йому доведеться стріляти на такі блискучі погони? А втім — не почував уже ні сумніву, ні вагань; усе думано й передумано. Дивно тільки, що якась пустка опанувала душу перед боєм. Увага розпорошувалася, думка перескакувала на дрібниці. Пісня жайворонків... Золота хмаринка над головою... Сіра муха сіла на холодну сталь ґвинтівки, розправляє крила й чистить тоненькі ніжки.

Що їй до людських трагедій? Вона любісінько грітиметься й завтра на сонці, а я...

— П-е-т-р-о-в-и-ч-у... Г-л-я-н-ь... К-а-д-е-т-и!..

У далині блиснуло сонце на багнетах. Широка бинда невеличких фігурок випнулася на гребінь хвилястого шляху й посунула в падину. Враз десь позаду, в селі, ударила батарея і шрапнель, захлинаючись, пролетіла над головами й розірвалася битим склом у степу. Знов і знов, частіше й частіше, нижче й нижче... Хтось невідомий трощив велетенські склянки над головами корніловців і дим розривів запльовував ясне небо. Видно було, як колона спинилася й перешикувалася. Якісь частини пішли в обход флангів, а кіннота маршем метнулася в балку.

По кількох хвилинах бухнули десь ворожі батареї і ґранати з сердитим бурмотінням шваркнули свої вибухи просто в мереживо садиб і вулиць.

— Бу-бух!.. Бух!..

Зататакали кулемети, затріщали постріли з ґвинтівок. Марківський офіцерський полк ішов, як на параді, просто в лоб червоним позиціям. Рогожін стріляв разом з усіма на одинокі фігури, покинувши всяку обережність, підвівшись на одно коліно. Спочатку ворушилася думка:

— Оцей високий — чи не Фролов бува? А то — чи не Єргушов?

А потім окремі постаті злилися в одного багатоликого ворога, що ніс на своїх багнетах старе життя, з новими утисками й заколотами. І він бив, уже не вибираючи. Раптом почув, як Рябошапка підліз до нього й сердито-дбайливо гукнув:

— Ляж, тобі кажу! Смерти не шукають. Вона й сама знайде, як треба.

Оглянувся на нього п'яними від захоплення очима:

— Я її не собі шукаю... Я он отим, що йдуть, її вишукую.

Канонада все дужчала. Розстрільні наближалися. Двічі-тричі земля в окопах ахнула й метнулася вгору з шматками

м'яса. На селі, позаду, частіш і частіше рвалися гарматні. І раптом червоні батареї замовкли... Що сталося? Невже обійшла ворожа кіннота? Рогожін глянув праворуч і очам своїм не повірив: правий фланг зірвався з окопів і біг назад, до села, а з балочки пішли в атаку корніловці.

— Обходять...

Ворухнулася гостра думка: треба б доброї команди!.. З півдесятка кулеметів з флангу!.. Ах, навіщо він пішов бойцем, коли так мало керівників?

— Петровичу, тікай!..

— Що таке?

Але бійці й самі не знали, що сталося. Потім виявилося, що артилеристи дивізіону перші кинулися тікати, побачивши в себе на лівому фланзі корніловський ударний полк. За ними сипнули в степ третя й четверта роти дербентців. А трохи згодом уже цілий полк у безладді мчав широкими вулицями, кидаючи село на призволяще.

Ворожі кулемети й ґвинтівки сипнули свинцем у фланг і в спину. З переможним „ура" марківці кинулися на окопи. Останнє враження Рогожіна було: ось-ось зімнуть утікачів і піднімуть на багнети. Пригадав, що з вітряків мали вдарити по ворожих розстрільнях кулемети. Не знав, що кулеметчики втекли з ними поперед усіх. Кинувся до вітряка, але раптом гарячий шершень уп'явся йому в скроню і він упав обличчям на вогку землю. Отямився зразу ж, обмацав голову: не так рана, як контузія. В голові гуло і в очах коливалася жовта земля. Кров заюшила все обличчя. Вистачило сили одкотитися під вітряк і заховатися в зрубі.

Бій затихав, починалася бойня. Полк марківців, дорвавшись вигону, добивав поранених і полонених. Одинокі безладні постріли, зловісне чвакання багнетів у живому тілі, хряск прикладів і звірячий смертельний вереск зливалися в жахливу літургію богові війни.

Рогожін міцніше насунув шапку на свою рану й припав до щілини зрубу. З вулиці вигнали кілька десятків селян. Невисокий на зріст генерал, у білій папасі, зсунутій назад, і в теплій ватянці, промчав мимо на кріпкій степовій конячці, кинувши коротко:

— Розстріляти!

Рогожін ледве не ойкнув: біла армія надто безцеремонно показувала свої вовчі зуби. Він уп'явся очима в групу засуджених. Кілька салдатських шинелей, можливо, належали фронтовикам. Решта — звичайна селянська молодь, і, навіть літні бородачі, що просто випадково попалися на вулиці. Обличчя— жахливо перелякані, почасти гнівно-обурені, абож покірно-байдужі. Невже здійметься чиясь рука?

Але рук таких знайшлося досить. З офіцерських лав вийшло кільканадцать добровольців, підвели ґвинтівки й почали

безладну стрілянину. Стріляли без команди; кожен вибирав собі жертву за жертвою, ніби поспішав. Постріли сплелися з стогоном, криками, мольбою. Кілька душ кинулося тікати,— їх догнали й підняли на багнети.

Рогожін не одводив очей і, здавалося, з кожним ударом хтось утискував йому в груди гарячу вуглину: дак ось вони, визволителі Росії, захисники людських прав і свободи! Скинуто машкари, викрито звірячі обличчя! Нічого людяного,— тільки безмежна клясова ненависть і безоглядна помста. Винищити найактивніших, а решту поставити на коліна — ось уся програма їхнього визволення!..

Жаден з полонених не зостався на ногах. У купі побитих ворушилися, плазували й стогнали недострілені люди. Частина офіцерів кинулася добивати їх багнетами й прикладами. Раптом із купи зірвався на ноги якийсь молодик і побіг вигоном до хат, мимо вітряка. За ним погнався високий, худий капітан із багнетом напоготові. Але юнака підганяв смертельний жах: офіцер відставав. На допомогу йому кинувся немолодий уже прапорщик, напевно з запасних, похапцем витягаючи револьвер. Решта стежила за вловами, як за спортом.

Рогожін упізнав дідового Михайла. Пострілом йому розвернуло всю щоку. Божевільні очі лізли на лоба, рот захлинався в крові й жахливому заячому верещанні. Він біг до своєї хати, але сил не вистачило: упав і плазував далі. На зустріч йому, спотикаючись і плутаючи старечими ногами, поспішав з двору дід Микола, без шапки, в білій сорочці, сам білий, як снігова пелена. Впав біля сина на коліна, загородив його й простяг руки з мольбою:

— Паночку!.. Голубчику!.. Один же він!.. Змилуйтеся!.. Татом вашим, мамою вашою молю!..

Офіцер з розбігу спинився й обличчя йому перекривила смертельна ненависть. Він задихався й ковтав слова:

— А-а?.. Татом-мамою?.. Ось тобі... за тата-маму!.. Р-раз!

Багнет із хрускотом увійшов у старі груди й перекинув діда Миколу горілиць. Капітан смикнув назад, але не міг видрати зброю з ребер. Брудно вилаявся, наступив ногою на груди, вирвав багнет і вдарив іще двічі. Тим часом прапорщик добіг до Михайла й незручно випалив йому просто в потилицю. Плюнуло в небо червонорожевими шматками й заляпало офіцерові обличчя. Він витяг хусточку і з огидою витерся. Руки йому тремтіли. Дістав із кишені цигарницю й закурив. Високий капітан підійшов до нього червоний і захеканий. З усього видко було, що йому неловко: з старого, трухлявого діда була не така вже показна бойова здобич. Сонце і вітер гралися срібною дідовою бородою, а біла сорочка дужче й дужче пломеніла кольором мучеництва, кольором революції. Руки дряпали землю в останніх корчах.

Капітан злісно кинув:

— Сволота! Він іще сміє тата-маму моїх поминати! Тата мого... ви тільки подумайте!.. Старого, заслуженого генерала — коліном з маєтку... 1000 десятинок — як золото!.. Маєток спалили, землю поділили...

Прапорщик похмуро підхопив:

— А в мене — 800 і гуральню...

— От вам — наш богобійний, поштивий, лагідний мужичок! Ні, годі з ними панькатись!.. По трупах їхніх повернемось назад.

— Так... А решту — на коліна! Під чобіт! А-гей, до ярма, бидло!

Вони пішли назад і до Рогожіна долітали уривки:

— я з ними не церемонюсь... фізична потреба...

— ... і молодичок...

— В поході, знаєте, зголодаєшся... А в селі є такі дівчатка...

Вітер доніс похабний сміх.

Колона рушила далі широкою вулицею. Постріли в селі не втихали. Двори й хати мов завмерли: ні живої душі. Затаїлася Лежанка, мовчить.

А на вулицях її — 507 селянських трупів... За три офіцерських.

Другого дня корніловці виступили до станиці Плоської, круто повернувши на південний захід, на Кубанщину.

Рогожін ледве добрався до дідового двору, знесилений раною й спрагою. В хаті лежали на лавах, головами до покутя, обмиті й одягнені в далеку дорогу, трупи діда Миколи й Михайла. Зрадила євангелія! Не виручив і багнет у невмілих, неорганізованих руках!

Перепочивши трохи, Рогожін вирушив на Ведмеже розшукувати свою частину. Душа зашкарубла в першій сутичці з „носіями права й законности", „визволителями Росії".

* * *

Здавалося, армія Корнілова сама йде в пастку. Їй заступала дорогу залізниця з двома найсильнішими стратегічними пунктами: Тихоріцька-Кавказька. Тут ждали численні загони Автономова, бронепотяги, важкі гармати. Далі до самого Катеринодару йшов трикутник двох залізничних ліній: Тихоріцька—Кореновська—Катеринодар і Кавказька—Усть-Лабінська—Катеринодар. Кінець цього трикутника, під Катеринодаром, був у руках Сорокіна. Все було готове, щоб оточити, стиснути й роздавати невеличку корніловську армію.

Але досвідчений білий головнокомандувач несподівано кинувся нижче Тихоріцької, на Старолеушківську, де його аж ніяк не ждали. Проскочивши залізницю під носом Автономова, армія прискореним маршем пішла просто на південь, на Бере-

занську й Кореновську. Автономов похапцем кинув сюди свої загони. Але Корнілов ударив на Виселки, вище від Кореновської, взяв станцію після жорстокого бою, перейшов першу залізничну лінію й кинувся до другої, на Усть-Лабінську, вийшовши з небезпечного трикутника. Усть-Лабінську взяли 19 березня.

Тут ствердилася чутка, що вже чотири дні тривожила білу армію: 13 березня кубанський крайовий уряд покинув Катеринодар, забравши військові архіви й цінності. Під захистом козацько-офіцерських частин генерала Покровського він одійшов за Кубань, прямуючи в гори. Це був непоправний удар для корніловців: відпадала основна мета походу й грізно вставала небезпека цілковитого розгрому. Шлях назад заступила озброєна організована червона Кубань.

Корнілову не було вже повороту: або вмерти в залізному кільці червоних загонів, або з усім відчаєм вдарити на їх, прорвати, захопити Катеринодар, підняти на боротьбу заможне козацтво й повернути назад колесо історії. Почалося хитре змагання старого досвідченого лиса з молодими червоними командирами. Здавалося Корнілов хоче втекти в гори. Перейшовши в Усть-Лабінській через Кубань, він попрямував понад Білою на Майкоп. Червоні стягували сюди свої частини. Але він раптом кинувся через Білу, в тил Катеринодару, на Калузьку й Ново-Дмитрівську.

Тут, у Закубанні, край був насичений революційним палом. Станиці й села зустрічали корніловців окопами, гарматами й кулеметами. Армія пробивалася, залишаючи позаду себе трупи й згарища спалених селищ. За Білою, в ущелині, її оточили численні загони червоних. Били з гармат і ґвинтівок, поливали з кулеметів, заступивши всі шляхи. Армія гинула в сталевому кільці. Генерал Корнілов звелів вигнати з обозів усіх біженців, видати їм ґвинтівки й послати в розстрільні. Виходу не було: або вмерти, або пробитися. Армія пробилася й пішла далі.

23 березня в околицях станиці Калузької вона з'єдналася з загонами Покровського. З добровольцями, що поповнили армію в станицях, Корнілов мав тепер близько 9 тисяч. На початку квітня він узяв штурмом Ново-Дмитрівську і підійшов до Катеринодару.

В лавах перших добровольців були найзиразніші, найвидатніші представники поваленої Жовтнем буржуазії. Кожен з них розумів, що боротьба йде на життя або смерть. Не вони самі, а ціла кляса, з її інтересами й усим майбутнім, попала під Катеринодаром у пастку.

В районі Ново-Дмитрівської й далі, до Катеринодару, болотяну низину весною заливає повінь. Червоні загони спішили сюди, щоб остаточно оточити й роздавити корніловців. Білим полкам треба було вмерти в жорстокій січі, абож усіма своїми

силами, зброєю, зубами й кігтями вирвати з рук червоних власне життя й дальшу путь до клясової перемоги. Вони пішли в наступ болотами, по коліна в багні, по шию в воді, перепливаючи річки плавом. Тут під зливою пострілів з гармат і кулеметів, захопила їх метелиця. Вітер закрутив і завив, заглушаючи гуркіт бою. Раптом пішов сніг і вдарив мороз. На бійцях мокрий до живого тіла одяг став лубом. Вітер валив з ніг, кидав у обличчя жмені колючих льодових голок, сліпив і різав до крови. Знеможені бійці провалювалися крізь снігову кору, падали й замерзали. А важка артилерія з Григорівської невпинно била по змучених колонах і кулемети, не вгаваючи, строчили спереду. Треба було дорватися теплих хат, або ж умерти в полі, під степовим шурганом. З мужністю відчаю, перед лицем неминучої загибелі, корніловці вдерлися до станиці, зім'явши червоний Варнавинський полк.

Другого-третього дня тепле весняне сонце знов розтопило всі околиці. Болотами й плавнями, під дощем куль і шрапнелі, корніловці вдарили на станцію Афіпську, Новоросійсько-Катеринодарської колії, й узяли тут 700 гарматнів та 4 вагони набоїв до ґвинтівок. Наступ на Катеринодар був забезпечений.

6-8 квітня армія вже переправлялася через Кубань у районі станиці Ялисаветівської, обійшовши місто з заходу, звідки червоні й не ждали. З бою захопили гайок і ферму кубанського економічного товариства й підійшли до міських садків. Катеринодар лежав перед добровольцями, як земля обітована, з своїми церквами, широкими вулицями, садами й бульварами. Лишалося тільки переступити лінію більшовицького фронту й увійти.

11 квітня генерал Корнілов написав на фермі свою останню бойову диспозицію № 185:

„З огляду на прибуття генерала Маркова з частинами 1-го офіцерського полку, відновити наступ на Катеринодар.

а) Генерал-ляйтенантові Маркову — І бриґада — оволодіти кінно-артилерійськими казармами й наступати вподовж північної околиці, виходячи у фланг супротивника, за Чорноморським вокзалом; б) Генерал-майорові Богаєвському — 2 бриґада — наступати лівіше від Маркова, на Чорноморський вокзал; в) Генералові Ерделі — окрема кінна бриґада — наступати лівіше від Богаєвського, забезпечувати йому завдання й зіпсувавши колії на Тихоріцьку й Кавказьку.

Атаку Катеринодару почати сьогодні о 17-й годині“...

Здавалося, недовгі дні червоного Катеринодару котилися в прірву. Постійне, незмінне бойове щастя Корнілова в його поході сіяло паніку. Не сподівалися перемоги.

Виручив катеринодарський пролетаріят. Кляса встала проти кляси.

Саме під час наступу Корнілова в Катеринодарі працював 2-й з'їзд рад Кубанщини. Під гуркіт ґранат і шрапнелі з'їзд ухвалив:

... „Розпуск з'їзду вважати за невчасний. Тоді як революційне військо життям і кров'ю відстоює ради й робітничо-селянський уряд, потрібна моральна підтримка армії від з'їзду. Роботу з'їзду продовжувати. Спільно з революційним військом покінчити з бандами“ ...

Нечуваний ентузіязм охопив робітничі маси Катеринодару. На околицях за ніч виростали нові й нові окопи. Робітничі батальйони пішли в передові розстрільні. Жінки й діти носили на позиції харчі й бляшанки з набоями. У районі Чорноморського вокзалу, кінно-артилерійських казарм і на північній околиці міста бої досягли найвищого напруження. Генерал Марков повів у наступ свої найкращі частини. Ціною величезних втрат добровільці захопили садки й околиці міста аж до Сінного базару. Але далі їх не пустили. Військовій стратегії досвідчених генералів і бойовій витриманості офіцерських ударних полків протистала безмежна мужність робітників і червоноармійців. За чотири дні бою армія Сорокіна, спільно з катеринодарськими партизанами, втратила 15 тисяч убитих і поранених. Чотири дні невпинно ревли гармати й строчили кулемети. Чотири дні Корнілов уперто посилав в атаку свої полки, поклав близько 1000 офіцерів, проте не зміг просунутися далі й на метр. Четвертого дня, 13 квітня, випадкова граната висадила його самого в повітря.

З надзвичайними труднощами новий головнокомандувач, генерал Денікін, вивів пошарпану армію з-під Катеринодару в Задонські степи. Сорокін мав цілковиту змогу розтрощити її до щенту. Його кіннота вже охопила правий фланг супротивника, але він припинив переслідування й повернувся до Катеринодару.

Обидва командарми спішили використати розгром Корнілова для власних своїх інтересів. Забували про героїчну вирішальну участь катеринодарських робітників і висовували на людські очі заслуги своїх загонів та свої власні. Почалися пишні військові паради, народні гулянки, свята. Сорокін начепив собі червону бинду через плече й так виходив перед свої полки. Блюдолизи кадили ладаном обом кандидатам в кубанські Наполеони. Військова верхівка з недавніх офіцерів і чиновників зачванилася. Автономов і Сорокін одверто зневажали Кубанський центральний виконавчий комітет. Особистий розкішний поїзд головнокомандувача, з броневиками й пишним конвоєм, нагадував часи Миколи II.

Щоб спасти армію від авантурництва й розкладу, ЦВК призначив надзвичайний штаб оборони. Автономов не підкорився, оголосив членів штабу німецькими шпигунами й дав наказ заарештувати їх. ЦВК ухвалив зняти Автономова з посади головнокомандувача. Покладаючись на підтримку воєнщини, Автономов зухвало відповів:

— Будемо боротися й вияснимо, хто справді є зрадник революції... Коли не одержу відповіді до 4-ої години, то пошлю до Катеринодару військо, займу місто й наведу в ньому справжній революційний лад...

Військова верхівка, з колишніх офіцерів, розкладала армію. Дійшло того, що Дербентський полк заарештував штаб оборони й увів свій патруль на засідання ЦВК.

28 травня 3-й з'їзд рад Кубанщини розв'язав цей конфлікт, звільнивши Автономова й призначивши на главкома Калніна.

І як раз вчасно. Над усім Північним Кавказом, над усією революцією нависла нова небезпека: Денікін.

Починався білий шурган.

VIII

В кінці квітня 1918 року майже на всьому Північному Кавказі порядкували ради, ревкоми, виконкоми. Затихли широкі фронти громадянської війни, замовкли жорстокі бої. Тільки окремі банди й заколоти нагадували, що збройну боротьбу не закінчено. На Тереку спалахували заграви національної ворожнечі. На Дону спільники й однодумці Каледіна бурували під машкарою зовнішньої покори й скоса поглядали на Задонські степи. Там десь блукав із своїм загоном походний отаман Попов. Там, у районі станиць Ягорлицької й Мечетинської, зализувала свої катеринодарські рани армія Денікіна.

Країна приступила до впорядкування свого життя на нових підвалинах. Почалося дальше й глибше соціяльно-класове розшарування. Досі переважно більша частина козаків-фронтовиків билася спільно з городовиками проти військового уряду, проти керенщини, калединщини, корніловщини. У тих і в тих була мета — повалити владу буржуазії, офіцерства, чиновництва, земельних і промислових маґнатів, — на цьому козаки погоджувалися з городовиками. Але Жовтень повів до глибшого розшарування. Основну масу городовиків становила безземельна, безправна біднота,— серед маси ж козаків були й високо землезабезпечені хазяї. Перші не мали й ступня землі та платили оренду, навіть, за садиби, а багаті козаки без найманих рук не могли обробити своїх величезних наділів. Звісно, там і там були свої визискувачі й визискувані. Були й серед городовиків павучки-крамарі, підприємці, грошовиті власники, — була й між козаками біднота, що не вилазила з наймів. Але куркульська частина козаків була хазяями доно-кубано-терського краю, а городовики — наймитами, заробітчанами. Так чи так — земельне питання не однаково розв'язувалося для тих і тих.

Основні земельні зайвини на Донщині, Кубанщині й Терщині були в станичних наділах. Військові запасні ділянки та

приватно-власницькі маєтки найменшою мірою не могли задовольнити городовиків. Золотопогонна „демократія“ Кубані, Терека й Дону якраз хотіла цією подачкою замазати очі безземельним, ухваливши передати їм землі казенні й приватно-власницькі. Та це не поліпшувало справи і городовики поставили руба перерозподіл станичних наділів, що сягали пересічно 10—20—30 десятин на душу.

Приблизно те ж було й по кубано ставропольських селах, де „корінне“ селянство, приписане до громад, мало добрі наділи (на Ставропольщині—по 14 десят. на душу), а городовики поневірялися по наймах.

Цей стан використала козача буржуазія, щоб на деякий час перетягти на свій бік середняцьку масу козацтва. Вона загострила увагу на сословно-помістних привілеях козацтва, викоханих самодержавством, і поставила козаків, крім найбідніших та найсвідоміших, груди на груди з городовиками.

Заможне козацтво, насамперед, зрозуміло, що йому доведеться поступитися своїми хазяйськими привілеями, і куркульська душа доно-кубанського „хазяїна“ забунтувала. Почалися повстання, бандитські змови й заколоти. Окремі загони все частіш і частіш проривалися в Задонські степи, до денікінців. Куркульська частина козацтва й селянства подавала руку поміщикам і генералам. Поміщики й генерали простягали руку за кордон, до тамтешніх своїх спільників.

Допомога прийшла несподівано й швидко. В березні місяці Українська центральна рада порозумілася з німецькими генералами й запродала їм Україну за миску самостійницької сочевиці. Німецьке військове командування підбило під себе українські землі від Збруча аж до Таганрогу, прогнало Центральну раду й посадило ясновельможного пана гетьмана... Апетит, кажуть, приходить під час їди... В травні місяці німці просунулися з України на Дон і допомогли козачій верхівці скинути радвладу й утворити самостійне „Всевелике військо Донське“ на чолі з військовим отаманом генералом Красновим. Щедрою рукою німці посилали на Дон гармати, ґвинтівки, набої й хазяйською рукою вивозили з Дону пшеницю, сало й м'ясо. Ціною таких добросусідських послуг генерал Краснов зміг мобілізувати, озброїти й виставити проти більшовиків 137 тисяч бійців—армію досить велику, навіть, для „Всевеликого війська Донського“.

Але генералам кайзера Вільгельма й цього було мало: вони вже мріяли про Україну № 2, з отаманом Красновим на чолі. Вийшовши на фронт станиці Батайської і висадивши німецький десант на Таманському півострові, вони стали на порозі Кубанщини й порадили генералові Краснову відновити Південно-східній союз, під вивіскою Доно-Кавказького. З волі пана німецького коменданта відбулося на Дону дві наради біло-політичних діячів Північного Кавказу, що опрацювали проєкт

Доно-Кавказької держави. Деякі пакти його варті історії, абож сторінок гумористичного альманаху.

„Пакт 1-й. Доно-Кавказький союз складається з самостійних держав: Всевеликого війська Донського, Кубанського війська, Терського війська, Астраханського війська, й Союзу гірняків Північного Кавказу й Дагестану.

Пакт 5-й і 6-й. На чолі Союзу стоїть верховна рада з отаманів Донського, Кубанського, Терського, Астраханського й голови Союзу гірняків. При верховній раді періодично збирається сейм із представників від населення. Сейм виробляє державні закони, що їх затверджує верховна рада.

Пакти 4-й, 8-й, 11-й. Союз має свій флаг, печать, гімн, спільну армію і фльоту, спільну монетну систему, кредитні білети, поштові марки й тарифи.

Пакт 12-й. Союз дотримується невтралітету з усіма державами. Боротиметься тільки з більшовиками на власній території.

Пакт 13-й. До складу Союзу зачисляється Ставропольську й Чорноморську губернії, Сухумську й Закатальську округи і, з стратегічних міркувань, південну частину Воронізької губернії, з містом Воронежом, та частину Саратівської губернії з Саратовом, Камишіним, Царициним і Сарептою“.

Як бачимо, невтралітет новоявлених доно-кавказьких імперіялістів починався з анексії кількох губерній і округ, що загалом створювало територію, більшу над український гетьманат.

Антанта, розгромивши німців, не дала часу здійснити цей проєкт. Але й без Доно-Кавказького союзу „Всевелике військо Донське“ стало за надійну підпору нової збройної боротьби проти радвлади. За його спиною денікінська армія росла, формувалася й озброювалася. Німці постачали зброю генералові Краснову, генерал Краснов передавав її Денікінові ...

Так народився в степах Північного Кавказу білий шурган, що закрутив, замів білими полками з Дону до Терека й Дагестану, вирвався на українські простори, докотився до Орла й Києва, і тільки тут розбився о груди робітничих батальйонів.

Революційна боротьба на Північному Кавказі мала свої особливі труднощі: слабий зв'язок із центром, недостатнє постачання бойоприпасів, незначне прошарування бойових частин пролетарською масою та слабий партійний обхват їх. Проте єдина воля партії сотнями способів скеровувала цю боротьбу в річище клясових боїв єдиного пролетарського фронту.

Кожна радянська республіка Північного Кавказу (Кубанщина, Ставропольщина, Терек) мала свою армію, що підлягала єдиному головнокомандувачеві, призначеному центром. Проте ці сили розпорошувалися на місцевих фронтах, часто другорядного значення. Коли Денікін розпочав свій наступ, виникла потреба централізувати всю боротьбу й підкорити її єдиному краєвому партійному органові.

4 липня 1918 року в Катеринодарі відбувся 1-й Північно-Кавказький з'їзд комуністичної партії, з участю представників кавказького крайкому т.т. Орджонікідзе й Мдівані. З'їзд визнав недостатній зв'язок партії з масами, брак масово-організаційної роботи й слабий обхват парткерівництвом революційного руху. Щоб залізною рукою партії організувати й повести далі справу боротьби з контрреволюцією, з'їзд обрав Північно-Кавказький краєвий комітет і виніс ухвалу домагатись об'єднання всіх північно-кавказьких республік в одну.

5 липня краєвий з'їзд рад Північного Кавказу розв'язав цю справу, ухваливши створити „єдину Північно-Кавказьку республіку, як частину РРСФР", „для остаточного зміцнення завоювань соціялістичної революції й радвлади та для організації успішної боротьби з бандами німецьких, турецьких, грузинських, денікінських та інших контрреволюціонерів".

Проте ворог стояв уже на підступах до Катеринодару і фактично краєві органи змогли розгорнути свою роботу тільки пізніше, в момент іще більшої небезпеки для справи революції.

На початку червня червона армія Північного Кавказу складалась із 10 стрілецьких колон по 8—10 полків. Найсильніші три групи, по 25 — 30 тисяч бійців, розташовані були в трьох найважливіших пунктах. На фронті Азов—Батайське—Кущовка стояла армія Сорокіна, підсилена українськими партизанськими частинами, що під тиском німців одійшли з Катеринославщини, Полтавщини, Харківщини, Донбасу. Далі, на денікінському фронті, в районі Ягорлицької — Білої Глини вартувала „сталева дивізія" Жлоби, спільно з ставропольськими частинами. Нарешті, від Білої Глини до Торгової, на межі Ставропольщини, стояла дивізія під командою Федька, з чималими загонами ставропольських партизанів. Крім того на Таманському півострові проти німців діяли окремі таманські частини, загальним числом близько 25 тисяч бійців.

22 червня генерал Денікін, поповнивши свою армію донцями, кубанцями та окремим технічно й чисельно міцним загоном полковника Дроздовського, що прийшов з румунського фронту, вирушив на Торгову. Оточивши станцію трьома колонами, він узяв її 25 червня, відкинувши царицинську групу червоних бійців за Манич. Кубано-Ставропольська дивізія Федька відступала, з боями на лінію: Незамаєвка—Біла Глина—Ведмеже, де спільно з „сталевою дивізією" Жлоби мала затримати Денікіна. 1-й Ставропольський і Бакінський полки зайняли село й станцію Піщанокопську, між Торговою й Білою Глиною.

Село готувалося до рішучого опору. Розгром сусідньої Лежанки не минув даремно. Вся біднота вийшла рити окопи, абож вступила до партизанських загонів. Агітувати не доводилося: перший корніловський похід сам за себе агітував. Рогожін чув у селі на кожному кроці:

— Пани та генерали йдуть землю одбирати...

— Ці не помилують!.. Пам'ятаєш Лежанку?

— Ну й ми ж їх тепер не милуватимемо!

— А є й такі, що ждуть їх не діждуться. Бачив Миколаєнка? Ходить — наче на великдень.

— Сурло пузате! Ото ж такі, мабуть, і листівки по селу розкидають.

Перед денікінцями бігла чутка, а подекуди білий вітер розносив білі й листівки: Денікін, мовляв, бореться за добрий лад і законність, мирного люду не чіпає, воює тільки з більшовиками...

Заможне селянство шепталося:

— Наші йдуть...

Середняки, покищо, трималися пасивно:

— Воно таки краще, коли б тихо-мирно, без бою... Може денікінці справді, нікого не зачеплять. А коли вже битись, то будемо й битись. Від людей не відстанемо.

А проте — всякі були середнячки!

1-й Ставропольський полк зайняв позиції, разом з бакінцями, на шляхах із с. Богородицького й Розвильного аж до залізничної колії. Праворуч залізниці, перед вокзалом і далі, в напрямку на с. Розсипне, правий фланг позицій обороняв зводний батальйон і партизани с. Піщанки. Тут на кургані, близько насипу, було прегарне місце для кулеметів. Партизани намагалися, щоб його довірили трьом піщанським кулеметчикам.

— Там такі метці, що галку вб'є тобі на льоту з кулемета! Ми за ними, як за кам'яною стіною.

Комбат був завагався:

— Буває, що й стіни падають на голову.

— Та ні, це люди свої... Вони, правда, з середнячків. Один, навіть до прапорщика дослужився. А проте — нічого. У їх же в Піщанці в кожного — жінка-діти.

— Ну, нехай буде по-вашому. Я тільки поставлю до їх телефоніста з телефоном, бо дуже таки важливий пункт.

Трохи непокоїла балочка на правому фланзі, зручна для ворожого підступу. Але туди комбат послав надійну заставу з Рогожіним, Рябошапкою, Нагнибідою, десятком бакинців, трьома десятками партизан та трьома кулеметами.

Ранком 3 липня колони Казановича й Дроздовського повели наступ на Піщанку за підтримкою артилерії. Загін Боровського й кіннота Ерделі діяли на флангах та забезпечували тил добрармії. Коли над позиціями вдарили перші розриви шрапнелі, комбат Орловський подався вподовж фронту:

— Держись, товариші! Сьогодні буде гарячий день. Супротивник серйозний, — не тратьте патронів здря. Відступати — забороняю.

Шпак, високий і худющий командир партизанів, з колючими очима на виснаженому обличчі, досадливо відмахнувся:

— Ну куди нам відступати, т. комбате? За спини своїх жінок, чи що?

— Ну гляди мені! Пам'ятайте, що денікінці не милують.

— Та й ми їх по головці не гладитимемо!

Канонада від Богородицького й Розвильної посилювалася. Заговорили батареї дивізії десь у тилу Піщанки, ахнув степ і важка шестидюймовка послала свій перший гостинець офіцерським полкам. Дзвінкими сталевими ударами рвав повітря бронепоїзд, висланий із Тихорицької.

По кількох хвилинах на підступах до села Піщанки клекотіло справжнє пекло. Супротивник усією силою натискував на лівий фланг, від с. Богородицького та по лінії залізниці. Батарея з Розвільної обстрілювала батальйон Орловського. Густими розстрільнями перебігали дроздовці хвилястим степом, під свинцевим дощем батальйону. Комбат мотався по фронту й підбадьорював бійців:

— Нічого, нічого, товариші! Нехай ось вони вийдуть на рівне. Тут ми їх кулеметами скосимо.

І враз...

Розстрільні залягли, а з-за насипу...

— Ах, гади!.. Кулеметчики проґавили!..

Із-за насипу виринули офіцерські частини корніловського ударного полку й пішли, своїм звичаєм, у наступ, як на параді, без єдиного пострілу. Це — гіпнотизувало. Це — наводило паніку. Постріли затріщали безладно й нервово.

Напевне, кулеметчики на кургані поснули, що не помітили ворога?

Ні, вони не поснули... Вони добре бачили, що за насипом дроздовці й кутеповці дорвалися вже до окопів і вибивають захисників Піщанки багнетами. Їм видко було, що на богородицькому шляху супротивник гонить ставропольців до села... Один постріл із нагана — і телефоніст на кургані уткнувся обличчям у свій апарат, а кулемети зататакали зловісним тарабанним дробом просто по своїх окопах. Комбат Орловський перший упав горілиць і більше не вставав. Десятки поранених полізли з окопів, побігли назад. За ними, один по одному, більше й більше, підводилися бійці, тікаючи до балочки й сіючи паніку.

— Спасайся, хто може!

Запальний помкомбата, робітник-залізничник Рева з десятком смільчаків подався до кургану:

— Кулеметчики, так вашу...

Але в числі перших він поліг, зметений зловісною мітлою. Розстрільні дроздовців підвелися й кинулися в атаку разом із корніловцями. Наближався цілковитий погром.

Балочка правого червоного флангу, де стояв із своїм звеном Рогожін, опинилася в тилу. До неї бігли дезорганізо-

вані бійці, захищаючись від ворожого й свого, зрадницького, вогню. Шлях ворогові на станцію був вільний.

Рогожін пополотнів, побачивши розгром батальйону. Раптом усвідомивши стан, крикнув своїм:

— Товариші! Ні кроку назад! Хто побіжить, тому смерть! В степу не сховаєшся, бо ворог пустить кінноту. Треба затриматися в балочці. Їх не багато... Хватайте втікачів.

— Стій, стій! Куди ти біжиш, чума бендерська?

— Ані з місця! А то на багнети підніжемо!

Перших бійців хватали в обійми й валили на землю, щоб вони отямилися. Інші сами, добігши до гурту, шикувалися в лави. Лави росли й густішали. Підбадьорювали кулемети, що їх тепер на два побільшало. Рогожін не хвилювався. На останній випадок — наган при боці. Він швидко розподілив бійців на чоти й призначив командирів.

— Слухай команду! Звідси нема спасіння. Як побіжимо, то всі поляжемо. А як докладемо дисципліни, то їх поб'ємо. Тільки щоб — жадного пострілу без команди. Рябошапко! На правий фланг! Пильнуй там, як ока, щоб не обійшли.

Полем лунали зойки й постріли, лізли й бігли поранені. І зраз переможне вороже „ура" змішалося з пострілами, галасом і жахливим верещанням. Офіцерська чота добігла до окопів, вибиваючи останніх захисників і піднімаючи на багнети поранених. Били не для того, щоб убити, а для того, щоб помститися. Били в обличчя, в живіт, випускали кишки.

Рогожін нервово стис у руках ґвинтівку, рвонувся вперед усією своєю постаттю й раптом уткнув багнет у землю.

— Не стріляти без наказу! Бити — на триста кроків! Рябошапко, прийми команду!

І по цім слові кинувся з балочки на зустріч денікінцям.

Рябошапка ахнув:

— Ах, ти ж!.. До своїх?

Сціпивши зуби, він припав на коліно й почав ловити на мушку знайому метку фігуру.

— Не вте-чеш!..

Р — раз!..

Але Рогожін біг кривими зламами, мотаючись перед фронтом. І тільки тепер побачив Рябошапка іншу постать, що лізла полем, із перекошеним від жаху обличчям, спотикаючись і падаючи. Рябошапка впізнав пишні вуси Нагнибіди, що з-під них рвалися зойки й мольба:

— Голубчики, не кидайте!.. Браточки, добийте краще!..

Рогожін добіг до нього, підняв поперед себе й поніс назад, затуляючи пораненого своєю спиною.

Рябошапка отетеревів:

— Гавриле Петровичу!.. Отака оказія!

Він безпорадно зірвав з своєї голови заялозений картуз, шваркнув його чомусь на землю, кинув ґвинтівку й вибіг на

зустріч. У двох донесли Нагнибіду й доручили його перев'язати:

Поранений гістерично сміявся:

— Вони кишки випускають, багнет їм у пузо! Краще кулю в голову!

— Ну, ну, браток, не розпускай соплі! Ми ще повоюємо!

По суворому обличчі Рябошапки перебігали м'які проміні. Очі соромливо одводив набік.

— Рогожін!.. По гроб жизні... Ти знаєш, я тебе ледве...

— Ну-ну, годі, годі!.. Ворог близько... Гайда на місце!

Офіцерський загін перешикувався й наступав тепер широкою розстрільнею. Останки батальйону ледве стримували нетерплячку. Багатьом рука тремтіла на спусковій клямці, але Рогожін пильно додивлявся людей:

— Ждіть команди, ждіть команди, товариші!

Нарешті зовсім близько офіцерська лава кинулася в атаку.

Рогожін подав команду. Застрочили кулемети свою криваву стрічку, сипнув назустріч густий дроб пострілів із рушниць. Скошені широкою косою офіцери падали, але решта бігла, не помічаючи в кривавому похміллі, як порожніють їхні лави.

Червоні бійці били вже на вибір, били захоплено, відчуваючи, як з кожним пострілом росте перемога. Рогожін стріляв, не роздумуючи. Бив за поранених і покалотих, бив за свої колишні власні помилки й за пропащі надії. Крізь грім випалів не розібрав голосу Нагнибіди:

— І я, товаришочки, і я... Дайте ж і мені відплатити, багнет їм у пузо!

Нагнибіда з перев'язаною ногою ліз із балочки на косогор, із гвинтівкою в руках.

— Семене!.. Чорт...

— Не твоє діло! Я стріляю краще твого!

З Нагнибіди справді був стрілець усім на диво. Спокійно брав на мушку облюбованого ворога й знімав його без промаху. Бив і приказував:

— Тебе, сопливенького, я промину, ти нам не страшний... А цього барбоса мордастого угегекаю... Получай!.. І ти, золота почваро, молися своєму дурному богові, — зараз тобі каюк... Ур-ра товариші, наша берьоть!..

Ворожі лави не витримали, захиталися, повернули назад, на зустріч своїм. Рогожін вискочив із балочки.

— Стій!.. На запобіжний звод!.. У багнети!.. За мною бігом — марш!

Батальйон ударив навздогін, змітаючи втікачів. Зустрічні офіцерські лави не мали змоги стріляти: зім'яті своїми ж розстрільнями, вони попали під багнети. Поле встелили трупи денікінців. Решту відкинули за колію.

З кургану добре було видко підступи до Піщанки. На лівому фланзі колона Казановича ввірвалася в село. Дроздовці,

на плечах бійців, дійшли до вигону й прокладали собі дорогу багнетами. Піщанка дорого віддавала кожен клапоть своєї землі. Супротивник підтяг резерви для остаточного вдару.

Рогожін перешикував своїх бійців фронтом до залізниці, лівим флангом до станції, звідки бронепоїзд мів кулеметами по колонах ворога. Ще раз пояснив:

— Позиції боронити до останнього! Коли денікінці візьмуть село, нашим доведеться відступати на Розсипне й Білу Глину.

Але червоні ще не думали віддавати село. У їх уже був досвід численних боїв із білими: милости не жди. В улицях і на вигоні йшов останній жорстокій бій. Із хат вибігали старі діди з мисливськими рушницями й стріляли з-за тинів на офіцерів. У кого не було зброї, взялись за вила й сокири. Такого опору денікінці ще не бачили.

— Ур-ра!.. Бий золотопогонників!..

Іще один удар — і ворога погнали за околицю.

По кількох хвилинах на правий фланг примчав на запіненому коні командир полку. Оглянув позиції й задоволено розгладив вуса.

— Слава, слава... А де комбат?

— Убито.

— А заступник його?

— Убито.

— А командир роти, нарешті?.. Хоч один?

— Усіх убито, т. командире!

Комполку повагом стяг з голови шапку:

— Т-так.., Хто ж вас вів?

— Ось... тов. Рогожін...

Комполку пильно оглянув обтріпану, запорошену, потом і кров'ю забруднену постать.

— Ти хто такий?

Ховатися далі було б незручно.

— Рядовий 1-ї роти Бакінського полку, колишній хорунжий Рогожін.

— Ну так от що, т. Рогожін... Бійців у нас досить, командирів обмаль. Ведіть батальйон і далі. Піщанку... (він запнувся)... Піщанку доведеться віддати. Кінний дроздовський полк обходить нас від Лежанки. Вам треба щонайдовше тут затриматися, щоб нам можна було одійти на Ведмеже. Вас підтримає бронепоїзд.

— Слухаю, т. командире!

Чверть години після того підійшли денікінські резерви й бій запалав із новою силою. Ще раз дроздовці заскочили в село й ще раз вибили їх звідти багнетами. Нарешті широкий обхват позицій і настирливі атаки офіцерських полків зробили своє: Піщанка дісталася денікінцям. Частини дивізії Федька одійшли на Ведмеже й Білу Глину.

* * *

Денікін кинув на Білу Глину усі свої сили. За нею — Кубанщина. На Кубані ждуть його козаки,— це він тепер твердо знав.

На фронті Незамаєвка — Біла Глина — Ведмеже виставили проти денікінців близько 40 тисяч бійців. Краща в армії „сталева дивізія" Дмитра Жлоби обороняла Білу Глину. Ім'я її командира, шахтаря з посьолку Ханжонкового на Донбасі, гриміло по всій Кубані. Головнокомандувач Калнін вважав, що цього заслону було досить.

6 липня колони Боровського й Кутепова прорвали фронт, обійшли Білу Глину з півночі та з півдня й разом з дроздовцями ввірвалися в село. Броневик дроздовців кидав снопи вогню й свинцю просто в обличчя червоним бойцям. Село горіло. Оточена досвідченим ворогом дивізія ледве вирвалася з ворожого кільця й відійшла на Тихоріцьку.

Аж тепер Калнін зрозумів, яка страшна небезпека насувається на Кубань. Стоп'ятидесятитисячну червону армію, розкидану по різних фронтах, денікінці били частками, поповнюючи свої лави козаками, заможними селянами, офіцерами. 22 червня виступило в похід проти Торгової 10 тисяч денікінців, а до Тихоріцької, не зважаючи на великі втрати, підійшла вже 15-тисячна армія. Проте на позиціях під Тихоріцькою стояло понад 30 тисяч червоних бійців, з могутньою артилерією, чотирма бронепоїздами, броневиками, цілими вагонами боєприпасів.

13 липня, проти ночі, Денікін оточив тихоріцькі позиції трьома колонами, зламав лівий фронт, ударив на Ставропольську дивізію й погнав цілу армію в безладді, сіючи паніку й загибель. Головнокомандувач Калнін ледви втік, напіводягнений. Кілька чинів штабу загинуло. Армію, в залізному колі денікінських ударних полків, громили до півдня з гармат і кулеметів, вибивали її багнетами, доки деморалізовані частини прорвалися й пішли двома шляхами: на Катеринодар і на Кавказьку. Переможцям дісталося 50 гармат, бронепоїзди, броневики, вагони гвинтівок, кулеметів, боєприпасів, муки, цукру, чаю.

Катеринодар охопила тривога. 18 липня президія ЦВК Північного Кавказу зібралася на засідання, спільно з головнокомандувачем Калніном і представниками штабу. Настрій був пригнічений.

Калнін, людина чесна й політично витримана, але без найменших здібностей командарма, цілком розгубився під тиском подій. Його доповідь виявила жахливий стан червоної армії.

— Сили денікінців ростуть. Кожна станиця виставляє їм по 300 й більше готових, озброєних бійців. А в лавах червоної армії поширюється деморалізація. Під Тихоріцькою бився

тільки правий фланг,— лівий зразу ж кинувся тікати. Тов. Чистову дано наказ вирушити на Білу Глину, але він його не виконав.

— Денікінці буквально розгромили тихоріцьку групу. Ставропольські частини в безладді відійшли на Кавказьку — Армавір. Невелика група відступила в напрямку на Катеринодар і тепер займає станцію Станічну. Надіятися далі на перемогу неможливо, бо частини не виконують бойових завдань.

Головнокомандувач, зрозуміло, не сказав, кого треба винуватити за таку деморалізацію.

— Що ж робити?

— Єдина надія — на Сорокіна...

— Як?.. На Сорокіна?..

— Так, на нього... В такий тяжкий момент ми й на це мусимо піти. Вчора я наказав йому вирушити на Тихоріцьку, залишивши азовсько-ростовський фронт. Однако вести наступ на німців ми не зможемо. Сорокін запропонував їм мир, погоджуючись відступити аж до Каяли.

Проте начальник штабу головкома Лазаревський і в цьому пляні не бачив виходу:

— У нас, правда, є ще 100 тисяч бійців для наступу на денікінців. Але це вже не армія. Немає ні дисципліни, ні патронів, ні гарматнів. На мою думку — треба прохати допомоги в німців і спільно з ними виступити проти контрреволюціонерів.

— Що? Запрохати до себе німців?

— Так. Треба піти на угоду з ними.

Член ЦВК Акулов ледве зміг говорити, через обурення:

— Оце вже договорилися докраю! Вас нічого не навчила окупація України! Ви забуваєте політичну сторону справи. Не можна єднатися з німцями проти контрреволюціонерів, бо їм контрреволюціонера миліші. Німці, безумовно, використали б угоду з нами, щоб посадити нам другого Скоропадського.

— Я вважаю таку пропозицію за панікерську,—гаряче кинув молодий помічник головнокомандувача Альохін: — У нас є досить бійців. Треба зняти армію з таманського фронту та з інших, таких же, другорядних фронтів. Треба організувати єдину, міцну армію, кинути її проти Денікіна й задавити денікінщину в корені.

— Це — не реальний плян, — запротестував Калнін: — у нас немає надійно-організованих частин, а є тільки партизанщина. Частини щодалі розкладаються. Моя остаточна пропозиція — передати командування всією Кубанською червоною армією т. Сорокіну. На нього — вся надія, — його частини ще вірять йому.

Але ця пропозиція повисла в повітрі без підтримки. Ім'я Сорокіна не викликало довіри. Всім іще пам'ятна була автономівщина, подвійна політика вній самого Сорокіна, його п'янка, одверта зневага органів влади, диктаторські звички.

За пропозицією голів — ЦВК Рубіна й райкому Крайнього вирішили обмежити дальші воєнні дії обороною Кубані проти денікінців. Армію Сорокіна зняти з азовсько-ростовського фронту. Таманську групу перекинути до Катеринодару.

Події розвивалися грізно й бурхливо. Білий шурган віяв степами кубано-ставропольськими на Катеринодар, на Армавір, на Ставрополь. 20 — 25 липня полки Дроздовського й Казановича змели останки армії Калніна з Виселок і Кореновської аж за станцію Динську, 30 верст од Катеринодару. Тільки таманцям пощастило затримати їх і, навіть, потіснити з Динської. 18 липня колона Боровського взяла ст. Кавказьку й відкинула червоні частини на Армавір. 21 липня загін полковника Шкуро, проскочивши з Терека, захопив Ставрополь. 27-го добровольці взяли Армавір.

Сорокін — талановитий і рішучий командарм, але властолюбна, невитримана, дріб'язкова й легковажна людина — вирішив, що настав час виступити в славетній ролі народнього героя, спасителя Кубані. Катеринодарський погром Корнілова він приписав, звичайно, своїм здібностям, а не піднесенню робітників і мужності червоних бійців. У сорокінській армії жила віра в його бойовий талан і вдачу. Він іще вмів повести за собою полки в криваву січу, на смерть чи на перемогу.

Одвівши свою армію з ростовського фронту в район ст. Тимошівської, Сорокін звідти раптом кинув її на Кореновську; розбив 28 липня денікінців, розметав ударні полки Дроздовського й Казановича й повів наступ на Виселки.

Центральний виконавчий комітет Північного Кавказу мусів узаконити готовий факт і призначив Сорокіна на головнокомандувача всіма озброєними силами Північного Кавказу.

2 серпня Сорокін кинув на Виселки 25 тисяч бійців і повів їх на штурм денікінських позицій. Земля гула й тремтіла від реву сотні гармат. У диму, в куряві, під дощем куль, червоні частини день-у-день ішли густими розстрільнями на залізні колони Дроздовського й Казановича, вибивали їх із окопів і знов відступали перед їхньою лютті. Сорокін утратив людську подобу, не спавши, не ївши, заганяючи коней і людей, кидаючись сам у січу з своїм конвоєм і піднімаючи з собою полки назустріч вогневому гураганові... Але зробленої помилки вже не міг виправити. Після перемоги під Кореновською він зняв із фронту одну з найкращих дивізій і послав її в Катеринодар. Хвороба властолюбства не припускала, щоб там, біля самого джерела влади, були таманські частини, а не його, сорокінські... Денікін використав цю помилку й кинув на прорив кінноту Ерделі. 7 серпня Сорокінську армію розбито. Вона покотилася аж до Катеринодару й далі на Кубань.

16 серпня денікінці вступили в Катеринодар.

IX

Центральний виконавчий комітет Північного Кавказу за три години до евакуації Катеринодару не знав, що місто буде здано ворогові. Окремі члени його ледве встигли втекти через станцію Енем.

Не знав цього й головнокомандувач Сорокін. Як і всі легковажні, дріб'язкові люди, він швидко переходив від одного настрою до цілком протилежного, від високого піднесення до занепаду. Тиждень тому він єдиним словом своїм кидав цілі полки й дивізії в огонь, а тепер не міг спинити панічного потоку озброєного натовпу на Кубань, мимо Катеринодару. Коли паніка перейшла всякі межі й червоноармійці стали прокладати собі шлях прикладами, Сорокін вихопився на лафет пушки з гістеричними вигуками:

— Салдати!.. Спиніться!.. Гляньте: я, ваш головнокомандувач, плачу...

Але салдатам збірних частин байдуже було до слів головнокомандувача. Їм самим гірше від розпеченного заліза пекла в грудях денікінщина, що змітала їх тепер з усього Чорномор'я за Кубань. Вони кидали свої сім'ї на призволяще, втрачали надію на перемогу революції, прощалися з її здобутками. З розпачем у грудях і з матом на вустах рвалися вони тепер, поперед усіх, за Кубань, куди очі дивляться, на крилах неймовірних чуток:

— Командири продали!.. Зрадили шкури!..

— Браточки, спасайся! Несусвітна сила кадетів пре трьома залізницями!..

— У Денікіна — 300 тисяч вояків і 1000 гармат!

У Денікіна було тоді близько 18 тисяч бійців і 75 гармат. Перед ними відступала 150-тисячна армія з двома сотнями гармат, розпорошена й розметана по всій Кубанщині й Ставропіллю. Червоні бійці даремно розтратили в боях свій революційний пал і героїзм. Частини безладно котилися за Кубань і далі, за Лабу, на лінію Армавір — Туапсинської залізниці (Армавір — Курганна — Білоріченська), з панічною думкою про Невинномиську, Георгіївське, Святий Хрест і Астрахань.

На покинутій території скаженів і святкував свою перемогу білий шурган, змітаючи останні сліди революційних здобутків. Білі загони організовувалися по всіх станицях, ловили „комісарів" і вішали на телеграфних стовпах, забивали шомполами радянських робітників, улаштовували масове катування городовиків-селян.

Вернувшись до Катеринодару, кубанський військовий уряд оголосив мобілізацію козаків і збільшив армію Денікіна до 40 тисяч. Росли нові полки й дивізії, появилися нові блискучі імена в списках „спасителів" Росії. За Кубанню, в районі

Майкопу, заробляв свої генеральські погони колишній капітан Покровський. У Баталпашинському розпочав свою кар'єру командир „вовчої сотні" Шкуро.

Білий шурган мів степами кубано-ставропольськими, заганяючи червону армію в тісний закуток за Армавір, до Терека, до піскових степів Ставропольщини. А на Тереку зривалися білі вихри, йому назустріч. Знов запалали станиці й авули в огні національної ворожнечі й громадянської боротьби. За допомогою англійців, полковник Лазар Бічерахов захопив Дагестан і подав руку своїм спільникам на Терек. У Моздоці соціялісти-революціонери, спільно з офіцерством, розгромили місцеву раду робітничих і салдацьких депутатів, організувавши куркульський „козацько-селянський уряд" на чолі з есером Юрком Бічераховим (братом білополковника Бічерахова). Владикавказ захопили козацько-осетинські банди, влаштувавши цілковитий погром. Членів терського раднаркому, на чолі з головою його Пашковським, розстріляли на ст. Змійській разом із 64-ма делегатами 4-го народнього з'їзду... І в той же час осетинська біднота умірала в окопах села Християнського за владу рад.

Основна боротьба розгорталася під Армавіром.

* * *

Після розгрому Білої Глини, Тихоріцької, Кавказької Рогожин із своїм батальйоном не відпочивав жадного дня, тримаючи позиції на лівому березі Кубані. Він падав з ніг від ран і перевтоми й губив голову з того безладдя, що творилося навкруги. 25 липня йому стало зле: голова горіла і в очах стояв жовтий туман.

— Чи не тиф, бува?.. Дак у мене ж був у школі...

Вечером його без пам'яті одвезли до армавірського лазарету. Але там у переповнених кімнатах лежали хворі на ліжках і поміж ліжками. Санітари безпорадно топталися в коридорі й натрапили Нагнибіду.

— Рогожін!.. Братику рідний!.. Еге-ге... Та ти зовсім скис... Чого ж ви стали? Несіть до мене, кладіть на мою койку. Ну, ну, ну,— не балакай мені, багнет тобі в пузо!.. Клади, кажу тобі! Пойми, голово капустяна, що він мене, пораненого в бою, на власних плечах виніс.

Нагнибіда оточив хворого найпильнішим доглядом. Лікар сказав: еспанка; кілька днів буде без пам'яті.

— Ну, що ж? Еспанка, дак еспанка, багнет їй у пузо! Билися з турками, билися з німцями і з Денікіном — поборемося ще й з еспанкою.

Моментами Рогожін приходив до пам'яті. Знесилений жаром і спрагою, прохав пити й пильно вдивлявся помутнілими очима в знайоме обличчя, що коливалося перед ним у жовтій імлі.

— Се-ме-не... Ти?

— Я, браток, я... Ти не бійся, Гаврику, це тільки еспанка. Наша берьоть, їдять його мухи з комарами!

Рогожін слабо всміхався і знов починав плутати мислями й словами.

26 липня над Армавіром нависла небезпека. Білі перейшли Кубань під Кавказькою, погнали передові частини й докотилися до Армавіру. Ранком 27-го десь недалеко грюкали гармати й звуки розривів деренчали у вікнах лазарету. Після короткого бою ударний полк колони Боровського захопив місто. В паніці червоні частини ледве встигли вивезти боєприпаси та санітарні поїзди. Міський лазарет залишився. Хто зміг, тікав сам, світ заочі, або ховався в околицях, по робітничих квартирах.

Нагнибіда мотався по кімнатах, прохав допомогти, лаявся, загрожував, але не міг нічого подіяти: кожен спасав сам себе. Були такі, що тягли за собою й Нагнибіду:

— Ходімо, глупак, доки не пізно. Його не спасеш, та й сам загинеш.

— Іди ти... до богової мами! Він мене з-під денікінських багнетів виніс! Залишаюся тут із ним і баста. Що буде те й буде.

Кімната спорожніла. Коридором линули зойки й плачі покинутих поранених. Нагнибіда пройшов по лазарету.

— Чого скиглите, багнет вам у пузо? Нічого страшного немає, все брехня! Ось глякьте, я своєю волею остався, їдять його мухи з комарами... Підбери соплі, братва,— революція не любить сопливих!

Він позачиняв двері, сів біля вікна й замислився. По вулиці розкочувалися останні хвилі бою, розсипаючися окремими пострілами й затихаючи. Думки розгубилися: все передумано. Твердо знав, що денікінці не милують ні хворих, ні поранених. Нахмурився:

— Кінчати треба, тов. Нагнибідо!

Поліз до свого мішка за наганом.

— Таке то, Семене Дем'яновичу... Довоювався!.. Сам собі артилерія, сам собі піхота й командарм... Хм... Два набої — не рахую... П'ять набоїв — п'ять ворогів: Нагнибіда промаху не дає... Хе-хе!.. Це вже не так погано, їдять його мухи з комарами!.. Два набої не рахую: один Гаврикові, другий собі. Так то, браток! Я сказав: живого не покину на поталу...

— П-и-т-и...

Мотнувся до хворого, підвів обережно й напоїв, зробивши веселе обличчя.

— Хе-хе... Живемо, Гаврику! На краще пішло!

— А чо-го... в кім-на-ті... по-рож-ньо?

— Вилікувалися всі, Гаврику!.. За нами черга.

— І стрі-ля-ють... Чого там... стрі...ля...ють?

— А то брат... демонстрація!.. Перемога на фронті... Наша берьот, багнет їм у пузо!.. Ти лежи — лежи собі, я тут ось, біля віконечка... Ми ще повоюємо, їдять його мухи з комарами!

По кількох хвилинах хворий, у нестямі, знов забурмотів якусь нісенітницю. Нагнибіда витяг нагана.

— Так то, браток!.. „Ето будет последній і решительний бой..“

Але раптом блиснула шалена, неймовірна думка... Револьвер — до кишені! Револьвер — це на останній випадок. А поки що...

Виміняв собі Нагнибіда в товаришів кріпеньку, хвацьку шинелю з убитого під Тихоріцькою корнета дроздовського кінного полку. Швидко витяг її й покрив нею Рогожіна, погонами наверх. Пильно оглянув свої й Гаврикові кишені й речі, порвав усякі папірці й напружено уп'явся слухом і нервами в уличний гамір.

Ідуть!..

У насторожену тишу покинутого будинка владно вдерлися нахабне хрьопання дверей, тупіт ніг, коротка лайка й перший постріл. За хвилину коридорами й кімнатами попливли хижі вигуки, гострі зойки й несамовите верещання. Тупотіли ноги, лунали постріли, гупали живі мученики з вікон і східців, робив своє діло багнет. Нагнибіда зціпив зуби... Ах швидше, швидше! Коли вже треба й цю чашу мук випити до кінця, нехай хвилина стане за мить!

Ідуть!..

Він зібрав усю силу волі й з радісними вигуками кинувся на зустріч кільком денікінцям;

— Братишечки!.. Голубчики!.. Давно вже ждемо!.. Ваше високоблагородіє!.. Спасіть господина корнета!

Високий штабс-капітан із характерним довгообразим, щелепатим обличчям, засапаний і розбурханий попередньою роботою, спинився з наганом у руці.

— Якого-такого корнета? Ти хто такий?

— Та от... корнет кінного полку генерала Дроздовського Рогожін. Під Тихоріцькою нас захопили... Хотіли розстріляти, багнет їм у пузо, та хтось упізнав... На допрос узяли... А тут хвороба.

— Що ти брешеш? Який там Рогожін? Звідки?

— Ніяк ніт, ваше високоблагородіє! Не брешу! Господин корнет раніше були хорунжим в адьютантах у військового отамана Караулова. Потім, коли значить, Караулову й Медяникові вийшло царство небесне, вони втекли до Дагестану, до полковника Бічерахова. Ну, їм там не понравилося. Почувши про його високопревосходительство генерала Денікіна, вони значить, сюди. І попали в дроздовський полк.

— Постой... А ти ж як?

— І я з ними... Однієї станиці, вашскобродіє... Щедринської станиці. От хрест мене побий, не брешу! Тут ось і вартові стояли при дверях, багнет їм у пузо... Стерегли, значить, коли господин хорунжий... господин корнет опам'ятаються.

— Хм... А хто у вас командир у полку?

— Не можу знати, вашскобродіє... Потому, як ми тільки поступили, а тут у мене ота... як її? француэинка, багнет ій у пузо...

— Яка француэинка?

— Хвороба значить, така французька. Лікар казали. Жар і без пам'яті. От і в господина корнета тепер...

Офіцер несамохіть усміхнувся:

— Може еспанка?

— Так точно — еспанка!.. Винуватий, вашскобродіє, переплутав! Знаю тільки, що якась антанта, багнет їй у пузо!

— Ну так от що... Ти тут дивись за своїм корнетом, а ми перевіримо. А покищо внизу вартового поставимо. Там видно буде.

— Щиро дякую, вашскобродіє! Ви тільки запитайте в штабі полку: корнет Рогожін і рядовий Нагнибіда.

— Запитати ми й без тебе запитаємо, та тільки ваш полк із Тихоріцької пішов на Катеринодар.

Нагнибіда виявив великий жаль:

— А-яй, яка досада!.. А ми ж думали эразу до своїх! Аж у Катеринодар, кажете? Це ж коли то з ними эдибаємось?!

Дні пішли нудно й одноманітно. Вартовий був тільки першого дня, потім про його забули. Нагнибіда здобув собі молока й хліба; на вулицю не потикався. Думки плуталися: коли б швидше Гаврик отямився й вичуняв...

Друга ніч була непокійна й тривожна. Рогожін мотався на ліжку; доводилося міняти компреси. Ранком обидва міцно заснули. Нагнибіда не чув далекої стрілянини на околицях і тупотіння на вулицях. Раптом його розбудили бучні й владні голоси.

— Ей ти, шпінгалет! Уставай! Хто такий? Постой, ти куди?

Кинувся спросоння до групи військовиків, що нахилилися над Рогожіним, розглядаючи його шинелю.

— Ваше високобродіє!.. Ми на обліку... Узнайте в господина коменданта... Корнет кінного дроздовського полку Рогожін...

— Що та-ке?!

Якась жіноча постать ойкнула й кинулася від дверей.

— Рогожін?!.. Не може бути!..

Вона глянула на знайоме, але страшенно виснажене обличчя, перевела погляд на погони й розгублено відступила назад.

— Що, товаришко Рогожіна?.. Може родич?

Тася опам'яталася й сухо кинула:

— У мене немає родичів між денікінцями,— тільки вороги... І от що, товариші,— з лазарету, як бачите, забирати нема кого. Тут денікінці добре попрацювали. То я піду. Підберемо поранених на позиціях та й поїдемо.

Вона твердо й швидко вийшла.

Нагнибіда неймовірно водив виряченими очима по всій групі і тільки тепер збагнув, що сталося.

— Тов. командире!.. Братишечки!..

Він несподівано хлипнув.

— Ніяких корнетів!.. Це наш комбат 1-го ставропольського, товаришочки!.. З-під багнетів у бою виніс... Рідню-сюсінькі мої!..

— Постой, балда!.. Чого ж він у тебе офіцером став?

— Денікінці захопили лазарет... Щоб не вбили... Ви перевірте.

— А, ч-чорт!.. Це не моє діло перевіряти. Може ви навмисне остались, щоб перейти до денікінців?

— Хто?.. Я?.. Ти, братишка, ще молодий мені таке закидати! Я, брат, отамана Караулова на мушку брав, і з Корніловим у Лежанці бився, і в Піщанці з перебитою ногою офіцерів на кулю нанизував, багнет їм у пузо! А Рогожін... Та ти, браток, поспитай у 1-й стрілецькій, що таке Рогожін!

— Ну, ну, ну... Не прискай... Усякі Рогожіни бувають. Цыганков!

— Есть, тов. коменданте!

— Постав тут варту, а сам — негайно до штабу. Та гляди мені, не помилися! Коли правда,— тягни сюди лікаря. Коли ні... Хм... Ну, тоді дзвони до комендантури.

— Есть, тов. коменданте!

— По двох тижнях після того Рогожін, іще слабий після хвороби, сидів у штабі 1-ї стрілецької дивізії з помкомбригом К. Лісовим і слухав плян операцій проти Ставрополя.

— Армавірська група завжди під загрозою удару. Ворог, з допомогою артилерії, натискує з Кавказької. У нас боєприпасів мало...

— Розумію. А Ставрополь повис над нашим правим флангом...

— Так. А Ставрополь далеко вийшов нам у фланг. З Кавказької денікінці завжди можуть ударити через Ставрополь нам у тил, на Невинномиську... Отож командування дає вам завдання взяти Ставрополь.

— Мені?

— Так, вам.

— Алеж для цього треба цілої бриґади! Денікінці можуть за 5 годин перекинути з Кавказької до Ставрополя свої ударні батальйони.

— Знаю. Ми їх тут затримуватимемо фалшивими демонстраціями. Дати вам більше батальйону ми не зможемо. Нам потрібні сили на основному фронті. А з вами піде партизанський загін Балаханова.

Рогожін замислився.

— Значить, доведеться організувати ставропольські повстанські загони?

— Ви правильно зважили обставини. Зайдіть до політвідділу, вам т. Торський дещо допоможе.

15 серпня Рогожін вирушив із своїм батальйоном новою Армавірською залізницею під Ставрополь. Він і гадки не мав, що 30 липня в армавірському лазареті, розгромленому денікінцями, побувала Тася Рогожіна й бачила там „корнета дроздовського кінного полку". З Нагнибідою йому не довелося говорити. Нагнибіда поїхав із санітарним поїздом до П'ятигорського, довідавшись від санітарів, що там служить у госпіталі його Маринка.

* * *

Ставропольщина, тим часом, обізнавалася з першими приладами денікінського державного ладу й законности.

Після Лежанки, Піщанокопського й Білої Глини денікінці вже не зустріли тут збройного опору: його зламала провокація й авантурництво.

Ставропольська губернія з давніх-давен була своєрідним селянським краєм, без повітових міст (крім хирявого Святого Хреста), а тільки з повітовими селами. Основну масу селянства становили заможні хлібороби (колишні козаки ставропольського козачого війська та переселенці), з пересічним наділом 14 дес. на душу. Вони були проти поміщиків, але горнулися, спочатку, до есерівського лона.

Проте було по тих же ставропольських селах понад сто тисяч безземельних городовиків. Вони допомагали біднішим шарам ставропольського селянства швидше засвоїти гасла більшовизму.

Ставропольщина 1917 року віддала свої голоси есерам,— тільки місто Ставрополь обрало більшовиків. З цих причин більшовики опинилися в губраднаркомі, а губвиконком посіли переважно максималісти. Між останніми було кільки пройдисвітів, на чолі з воєнкомом А. Коппе, недавнім жандаром і провокатором. Його підтримував багнетами, кулаками й горлянкою хуліганський „ставропольський сухопутний матроський батальйон" з цілковитих бандитів, під командою такого ж пройдисвіта, авантурника Якшіна (в батальйоні було тільки

18 матросів, та й то з розкладницького елементу). Уся ця „сухопутна“ шпана грабувала місто й різала складальними ножиками осіб, що насмілювалися піднімати проти їх свій голос.

З їхньою допомогою максималісти з губвиконкому заарештували більшовицький раднарком, на чолі з Пономарьовим, і захопили всю владу до своїх рук. До ревкому увійшли Коппе, Якшін, Занозін — трійка, що наводила сум і жах. Надзвичайний губернiяльний з'їзд рад засудив максималістів за цю авантуру й знов обрав Пономарьова та його товаришів. Тоді „сухопутні матроси“ Якшіна виставили проти вікон з'їзду дві гармати й вісім кулеметів, давши 10 хвилин на роздум. З'їзд мусів „обрати“ кулеметних висуванців. Пономарьов утік.

Насовувалася денікінщина, а провокатори й авантурники творили своє чорне діло. Військовий комісаріят зривав справу мобілізації. По губернії гуляли гасла — „геть комуністів — нехай живуть ради без комуністів“. Профспілки агітували проти вступу робітників до червоної армії. Член виконкому Бочарніков виступив з пропозицією „припинити громадянську війну взагалі“... Під впливом агітації есерів Ведмежинський повіт послав делеґацію до Денікіна, довідатися про завдання добрармії та умови миру. В селах Воронцово-Миколаївському та Чорноліському перебили радробітників. У Свято-хрестовському повіті організували повстання.

За таких обставин 21 липня Ставрополь здано без бою невеличкому загонові денікінців. Ставропольщині забажалося спробувати денікінського порядку й законности.

Представник цієї законности, генерал-губернатор Уваров, насамперед, призначив до всіх сел військових комендантів і видав наказ № 1-й:

„Ставропольська губернія управляється на підставі законів Російської імперії, виданих до 27 лютого 1917 року“...

Але старих законів уже не вистачало для нової „єдиної„ неділимої“... Тоді генерал-законодавець підписав новий наказ:

„Наказую всім чинам: упійманих злочинців розстрілювати на місці, а менш винних передавати військово-польовому судові“...

Цього було досить. У губернії запанував цілковитий військово-польовий лад; його пречудово малюють тепер документи з історичного архіву.

Ставропольський комендант, полковник Архіпов, під час п'янки, звелів притягти члена нової, денікінської думи, Мещерякова:

— Співай, „боже царя храні“, сякий, такий!

— Алеж, пане полковнику...

— Шомполів!!!

Члена думи вибили тут же шомполами. Він пожалівся самому Денікінові. Полковника притягли до права й засудили військовим судом... до 7 днів хатнього арешту з виконанням службових обов'язків.

Комендант с. Ладовсько - Балківського видав наказ, щоб чоловіки, зустрічаючи його, спинялися, знімали шапку й кланялися, а жінки щоб складали руки на животі й уклонялися в пояс. Другого дня, за невиконання цього наказу, вибили різками місцеву вчительку.

У с. Літницькому комендант визвав до себе селянина.

— Ти судився з Гребенюком?.. Скільки тобі присудив із нього мировий суддя?

— 1.200 карбованців.

— Різок!!! Дайте йому 12 різок, по одній за кожну сотню!

Коли злощасного позивача вибили, комендант наказав йому:

— Передай мировому, що й йому те ж буде, коли він і далі кривдитиме моїх приятелів.

У с. Кугульті комендант надав місцевій попаді право пороти різками кого завгодно. З наказу попаді урядник Гладков щодня творив на площі прилюдні екзекуції.

Тим часом ставропольський союз хліборобів - власників організував карні загони з цілковитих бандитів, що в п'яному чаді скакали по селах з посвистом, пострілами, вбивствами, грабунками й ґвалтуванням жінок. А „дика дивізія" завела в Свято-хрестовському повіті ще один спосіб утихомирювати бунтівників: вступаючи до села, вішали першого зустрічного, правого, чи винного, чоловіка чи жінку... Зрозуміла ,річ — ні піп, ні куркуль, ні крамар їм не попадалися: їх заранні повідомляли про цей спосіб „морального" впливу.

Не диво, що після місяця такого управління тисячі найбідніших селян пішли до повстанських загонів, на бій на смерть, абож до перемоги. Їм на підтримку виступив батальйон Рогожіна, підсилений батареєю, кулеметами й бомбометами.

Завжди серйозний і мовчазний командир 1-ї чоти Рябошапка жваво метушився, готуючись до походу. Рогожіну здавалося, що, навіть, якісь м'які проміні лягли йому на обличчя прихованою посмішкою. Він не витримав:

— Чого це ти, Степане, немов до вінця збираєшся?

Рябошапка засміявся:

— А ти не знаєш? Рідне місто йду брати.

— Як це — рідне місто? Хіба ти з Ставрополя?

— Звідкіля я, Гавриле Петровичу, я й сам тобі не скажу. Чи в багатьох робітників є батьківщина? Змалечку зостався сиротою, тинявся по наймах, по шахтах, по заводах. Скрізь ганяли, як солоного зайця. Доки мовчу — роблю. А почну говорити — гонять. Зроду - віку не вмів я говорити, Петровичу.

Рогожін заперечив з веселою посмішкою:

— Ну, ну... Знаю, як ти не вмієш! Тебе тільки зачепи!

— Може й так. Отож гонять мене та й гонять. Кажуть: бунтівник, робітників бунтуєш... Так і попав я до Ставрополя, — та тут і застряв аж на п'ять років.

— Хазяїн добрий трапився?

— Е, де ти їх бачив, добрих хазяїв? Усі вони добрі — жили з нас витягувати! І заводик у нього був немудрящий: майстерня, а не завод. Може бачив? Шмідта механічно-ливарний.

— Знаю. Стара руїна.

— Прилип я до нього, можна сказати, як пластир до болячки. А вся причина — дівчина голову закрутила.

Рябошапка винувато посміхнувся. Навіть голос йому якось пом'якшав і забринів лагідними тонами:

— Ніколи, понімаєш ти, не траплялося такого. Чорт його знає, де воно й узялося... Була вона вся така ладна, що й не розкажу. Сестра — не сестра, мати — не мати... Біс його батька знає, як тобі й пояснити... Ні сестри, ні матері я зроду не знав. А тут побачив Наталку і зразу — вона!.. Ходжу біля неї дурень-дурнем і всі свої слова розгубив... Та це, Гавриле Петровичу, не цікава історія. Пустяк діло...

Він замовк і нахмурився. Рогожін слухав, зацікавлений: перед ним вставав інший, незнаний досі Рябошапка. Не суворий, мовчазний товариш бойового життя, а лагідна, чула людина, здатна на м'які чуття й переживання. Він підбадьорів його.

— Степане Йвановичу, ти, брат, не соромся. Кожному в житті трапляється така історія. Я п'ять років отак ходив „дурень-дурнем", та й тепер іще не порозумнішав. Нехай розкажу колись.

— Та ну? Ну дак тобі тоді відома ця штука. Закохався я в неї, браток, просто, як карась у вершу. Якось таки насмілився, — розговорилися ми. Потім призналися одне одному... І таке мені щастя: вона теж сирота. На тютюновій фабриці працювала... Ну тут, брат, я й розсупонився. Ходжу веселий, як американський мільйонер. Прийду на роботу: бруд, пилюка, дихати нічим, хазяїн жили вимотує, — а мені без надобности. Штрафами барбос допікав і роботи добавив, а я — хоч би що... Ех ти, думаю, гнида! Не дошкулиш!..

— Ви побралися?

Рябошапка хвилинку помовчав:

— Померла вона, браток. Тютюн їй усі легені поїв... Е, та що там! Сам знаєш: не нашому братові таке баловство. Спочатку треба життя перемінити робочому чоловікові, а тоді сім'ю заводити... Мене тоді саме до війська забрали. Плакав я, прощаючись, правду скажу. Вона вмирала, а я плакав. І слово таке дав: до віку хазяїнам цього не прощу. Їдять вони нашого брата, життя їдять, щастя їдять!..

З Рябошапкою Рогожін накреслив плян наскоку на Ставрополь. Місто розташувалося на шпилях і горосхилах, лицем до Ставропольщини, якраз на лісистих кряжах, що межують з Кубанщиною. Ударити з-під Армавіру в тил по Ставрополю —

Поле бою в долині між Ставрополем, Надеждою й Михайлівкою кишіло розстрільнями, гриміло, гуло й співало тріскотнею пострілів, вибухами ґранат і зрадливою симфонією куль. Билися вперто й жорстоко. Повстанці вже наполягали по всьому фронту, коли враз десь за Михайлівкою, над бугрsuperами, від станції Пелагіяди, вдарило густо й загрозливо новою пересторогою:

— Б-б-у-м-м...

Важкий гарматень з ворожим харкотінням перелетів с. Надежду й плюнув у небо стовпом огню, диму, землі й чавуну. За ним—другий, третій... Над долиною величезними шматками вати повисли розриви шрапнелі. Рогожін тривожно оглянув сірі, спалені сонцем горосхили й помітив густі колони, що йшли від станції Пелагіяди на Надежду, в обхід правого флангу. Близько десяти тисяч партизанів попадали в пастку. Готувався добре розрахований погром.

Рогожін кинувся до Рябошапки й помкомбата Левковича.

— Бачите?

— Справа никудишня, Гавриле Петровичу... За три чверти години тут буде каша.

Рогожін зсунув брови на перенісся.

— Треба виручати партизанів. Я поведу батальйон на зустріч денікінцям і затримуватиму їх до останнього. А ти, Левковичу, катай до бешпагірців і спробуй кинути їх на підмогу.

— А як ні?

— Я сказав!.. Іншого виходу немає.

— Слухаю тов. комбате! Лечу!

Він погладив коня нагайкою й помчав за Надежду.

— А ти, Степане Йвановичу, з своєю чотою, прикрий відступ від вокзалу. Не давай ґарнізонові насісти партизанам на плечі.

— Гавриле Петровичу...

— Не треба!.. Спіши!

— ... дозволь умерти з тобою!

— Слухайся наказу! Соромся! Там у долині — близько 10 тисяч людей!

Гаряче стиснули руки й швидше — врозтіч.

Рогожін кинув свій батальйон навперейми новому численному ворогові. Або вмерти, або затримати! Не дати зачинити пастку й винищити партизанів!

Дві години йшов бій. Кулеметами косили густі денікінські розстрільні. Зубами трималися за кожен горбик, за кожну балочку, повільно відступаючи з позиції на позицію. Батальйон умирав, а бешпагірці не йшли на підмогу. Між бешпагірцями було чимало тих горе-фронтовиків та горе-матросів, що перших років революції брудною піною перекочувалися де-не-де по вершечках справжніх революційних хвиль.

— Товаришочки... За що кров проливали?.. Якісь там Рогожіни й Балаханови будуть нами командувать! Катись на Татарку — і ніяких гвоздей!

Загін пішов на Татарку, в тил. А батальйон умирав на підступах до с. Надежди.

Зате долиною, від вокзалу, відходили через Надежду, колони за колонами, одбиваючись від наскоків ґарнізону.

Рогожін, тяжко поранений, відступав, знов і знов організовуючи бійців для опору. Знали, що тікати нікуди: дорого продавали своє життя. Нарешті з флангу вдарили на їх нові сили — частини ставропольського ґарнізону; змели, зім'яли, поклали трупом, посікли на капусту.

Полковник Доногуєв гнав коня полем бою до Надежди, щоб організувати дальше переслідування червоних. Денікінці добивали останніх бійців, доколювали поранених. Раптом полковникові впало в око знайоме обличчя.

— Рогожін? Не може бути!.. Дак ось де ти попався до моїх рук!.. Ну, начувайся ж тепер!

Рогожін важко дихав, підпливаючи кров'ю. Доногуєв звелів його підняти.

— Обов'язково доставте в село... Шкуру спущу!

Майдан біля попівського двору в с. Надежді заряснів натовпом денікінської піхоти, тачанок з кулеметами, вершників з кіньми. Роз'єднані частини підтягувалися, шикувалися й рушали далі доганяти втікачів. Перемога дісталася недешево. В селі захопили тільки партизанський лазарет із кількома десятками тяжко поранених, що їх не можна було вивезти.

Доногуєв хижо блимнув очима, заскочивши до лазарету, й перевів погляд на сестру партизанку:

— А-а... Комісарська штучка?

Круто повернувся до ординарців:

— Стати на варті й нікого не випускати. А цю червону кралю — під замок, до вечора:

Темні очі дівчини взялися сльозами:

— Паночку!.. Як вам не гріх, та й не сором!

— Мовчи, більшовицька..!

Поранені захвилювалися. Крайній, з забинтованим обличчям—тільки очі горіли на білому,— з напруженням підніс голос:

— Зразу... видно... цивілізованого... хама!..

Доногуєв побілів з люті. Шарпнув рукою кобур, — але стримався. Хіба це кара — припинити всі муки кулею?

— Ти хто такий?

— Колишній... барбос його величности... як і ти... поручник Рябов... а нині... доброволець... народної армії.

Доногуєв широкими кроками пішов до виходу:

— Поручника Рябова подасте мені першого! Стерегти всіх як свого ока!

До рундука зганяли полонених, підводили тяжко поранених. Рогожін лежав на широких східцях, обіпершись об рундук. Темна мокра пляма на грудях більшала. Голова була пов'язана шматком брудної сорочки, що з-під неї котилися за комір червоні самоцвіти.

Доногуєв вийшов з роздратованим червоним обличчям. Губи перекривила хижа, злорадісна посмішка.

— Струнко!.. Встати!..

Рогожін слабо всміхнувся.

— На поранених команда не поширюється, капітане Доногуєв.

— А ні слова, більшовицький поганцю! Підведіть його!

Високий вахмістр із фельдфебельським червоним мурлом і повними ненависти очима підійшов до Рогожіна й коротко рубонув його по спині нагайкою.

— Встати, тобі кажуть!

Рогожін хитнувся, застогнав і виплюнув рожеву піну.

— Хаме! Кажу тобі — не можу підвестися!..

— Хо-хо!.. Під-ве-де-мо!..

Вахмістр грубо вхопив його за руку, сіпонув, піддав коліном і поставив на ноги. Рогожін поточився й обіперся на баляси. Доногуєв наблизив до нього люте обличчя.

— Ну, щасливий любовнику неприступної красуні!.. Попався? Як думаєш? Дешево я з тобою поквитуюся за все разом?

— Слухай! Роби своє криваве діло, а її не зачіпай.

— Ха!.. Ти мені заборонятимеш, наймите! Я тебе купував за 50 коп. в день з усіма твоїми потрохами... А ти насмілився стати мені на дорозі?.. Я тобі за ту потіпаху...

Доногуєв не встиг закінчити. Рогожін крикнув, шарпнувся і з останніх сил плюнув йому в обличчя. З ревом метнувся розлючений полковник і дужим ударом скинув його з рундука. Упав у безтямі; не чув уже ні брудної лайки, ні лютих погроз. Лежав так трупом, підпливаючи кров'ю. На нього й повз нього кидали тяжко поранених, що стогнали й звивалися. Згодом отямився, надсилу випростався й сів. Тужними очима обвів полонених поранених товаришів.

— Моя вина... Даруйте...

Поруч себе побачив чиєсь пошматоване тіло з одрубаною рукою. Через усе обличчя йшла суцільна кривава рана. Крізь бруд і порох Рогожін упізнав чорну, густу брову Рябошапки, що ніколи не розбігалася в веселій посмішці. Застогнав від болю, припав до нього й голосом, повним муки, позвав:

— Степане!.. чуєш?.. Любий мій!.. Прости мене, братику...

Рябошапка важко дихав. У грудях йому клекотіло й на губах виступала кривава піна. Але він одкрив єдине око й тепло глянув на Рогожіна.

— Да-й... ру-ку... бра-те!.. Ні-ко-го... на сві-ті...

Рогожін нахилився й поцілував його в лоб. Не міг уже стримувати себе: гаряча сльоза капнула на обличчя мученикові. Рябошапка важко видавив кілька слів:

— На-ші... вте-кли... не на-го-нять...

Доногуєв лютував. Замість 5—8 тисяч полонених — якісь чоловічі обрубки! Правда, за партизанами погналися, але знищити їх уже не пощастить.

— У-у, більшовицька сволото!.. Ну, червоний комбате, товаришу Рогожін, — ми тепер з тобою поговоримо!

Він оглянувся й побачив біля садиби велику яму, викопану для глибокого льоху.

— Гей, ви!.. Всіх поранених — негайно в цю яму! Послати за лопатами й закопати живими! А цю... цього мерзотника залиште на кінець. Я заб'ю осиковий кілок у спини його товаришам і посаджу на нього цю більшовицьку наволоч!

Рогожін захитався.

— Доногуєв!.. Є всьому міра... І є всьому кара... Не думай, що все це так і минеться.

— Годі! Заткніть йому горлянку!.. Починай!

Знов підскочив услужливий вахмістр.

— А ну, замовчи!.. У, падло більшовицьке, так твою...

Він розмахнувся, вдарив Рогожіна просто в закривавлене обличчя й з огидою витер руку. Рогожін упав поруч Рябошапки й охопив його руками. В грудях хлипало й клекотіло.

— Ах, Степане... Степане...

— Ні-чо-го... бра-те мій... ні-чо-го... Вже... не довго. Візь-ми... сер-це... в жме-ню...

Денікінці вхопили Рябошапку й потягли пошматоване тіло до ями. Він прокусив собі губи до крови, щоб не стогнати. Мовчав.

— Г-г-е-х!!!

Розкачали героя Піщанки, Білої Глини, Тихоріцької, Кавказької, Ставрополя, колишнього наймита — робітника, волею революції — червоного командира 1-ої чоти Степана Івановича Рябошапку й жбурнули на дно ями. Глухо застогнав і стих.

— Далі!

І попливли до ями покалічені, забинтовані, й незабинтовані безпомічні поранені. Декому довелося в'язати руки й ноги.

— Г-г-е-х!!!

Один по одному, один по одному летіли до ями. Стогін, зойки, вереск різали повітря. А з лазарету несли нових і нових мучеників.

— Товариші! Не забувайте замучених! — кричали вони.

— Смерть катам!

— Нехай живе революція!

Яму наповнили.

— Лопат!

Десятків чотири добровільців кинулися до ями. Кидали землю лопатами, носили приполами, жбурляли грудки руками... З безумними очима, з перекособоченим обличчям, звивалися в ямі криваві обрубки, зривали пов'язки, захлиналися сльозами й криком, давилися землею й власною сукровицею... А бугор над ними ріс усе вище й вище,— живий бугор, що ворушився й стогнав!

Рогожін шаленими очима дивився на жахливий похорон і криваві сльози текли йому обличчям. Уже не вистачало голосу на прокльони. Останніми струмочками крови виходило життя. Шептав пораненими губами й пораненим серцем, шептав для себе. Але — здавалося — тисячами рупорів котився той шепіт на всесвіт.

— Так, так, любі мої!.. Нехай!.. Так треба! Наші муки запалять нову пожежу ненависти. Наші зойки почують месники. І проклят буде той, хто після цього простягатиме руку ворогові! Проклят! Проклят! Проклят! Перемога або смерть!.. Тільки не мир! Тільки не мир!

Нестерпимий крик жаху й болю на момент покрив лемент і галас. На рундук, одбиваючись від усатого унтера, з плачем вискочила Тася... А може й не Тася,— Рогожін не міг уже цього перевірити.

Чиясь владна рука потушила сонце і він поплив у м'якій пітьмі, де панує милосердне Ніщо.

X

Короп Демид два дні міряв призвичаєними кроками широкі степи кубанські. Ішов із салдатським мішком за плечима від Катеринодару до своєї Ново-Мишастівської й відчував, як відходять у безвість чотири роки салдатчини, безглуздої війни, жорстоких боїв, окопів, бруду й нужі.

Ліворуч, за Кубанню зеленіли горосхили й синіли за ними кам'яні кряжі й верховини. Праворуч цвіло, колосилося, виноградом і садовиною наливалося багате Чорномор'я, — земля козацька, старими станицями засіяна, колишніми куренями запорозькими. Безмежні степові простори, казково-урожайні лани, веселі краєвиди, цілюще весняне повітря владно захопили його й наповнили душу якимось новим відчуванням. Наймитом, попихачем глитайні козацької, безправним городовиком пішов він звідси на війну, — і хазяїном кубанського краю, вільним громадянином Країни рад, вертається тепер додому. Здавалося, це для нього цвіли степові дзвіночки й ромашка, йому кивала смолка з високого пирію, для нього хвилювалася й вилискувала сріблом степова тирса, його зустрічали співом дзвінкоголосі жайворонки.

— Твої степи!.. Твоя земля!.. Г-гех, та й не дурно ж билися за радянську владу!.. Розступись, куркульня, — дай місце товаришеві Коропові!

Думка перескочила до недавніх подій, до друзів, що їх покинув у дивізії. Стало ніяково; сам собі здавався зрадником перед Нагнибідою й Рябошапкою, перед 39-ю дивізією, що залишилася на сторожі його, Коропового, мирного життя. Правда, дивізії вже немає. Розпалися старі полки, щезли колишні назви. Але нові поповнення прийшли на зміну й наїжачилися лісом багнетів за землю й новий лад... Та що ж робити? Він, Короп, чесно бився з золотопогонниками протягом півроку, ледве провідавши сім'ю після повороту з фронту. Але всьому є край. У Нагнибіди й Рябошапки нікого й нічого не лишилося, а в нього — жінка й троє малечі... Каша!.. Одно так і звав „мобілізаційним": подарував його Улянці тих гарячкових днів, як мобілізували на війну. Йому тепер — ось-ось чотири роки... Друге — „воєнне": наділив його під час війни, коли на кілька днів пустили додому з лазарету. Тому тільки два роки. А живуть же як без нього! Злиднями-безбатченками ростуть...

— Хазяїна дожидаються!

Та ще й те сказати: годі вже війни, можна б тепер і до плуга братися. Весною по всіх станицях змели отаманщину, поставили ради. А нум — до землі, тов. Коропе!

А земля ж та, земля кубанська — родюча та багата без кінця-краю! Цілину й давні перелоги сіяли кілька років просто по стерні, не оравши. Розкидає зерно, без плуга, заборонить у два сліди і — їде літом у степ косити високу, як очерет пшеницю.

— Ех, і захазяйнуємо ж тепер, Улянко! Тільки держися!

Короп розчулений і схвильований підходив до своєї станиці, де родився, жив і працював безправним чужаком, із кількома тисячами таких же сіромах-городовиків.

Широко, просторо розкинулася Ново-Мишастівська своїми прямими вулицями, багатими глитайськими дворами, веселими садками й виноградниками. Тільки городовикам, як і скрізь, тісно. На козацьких садибах, на задвір'ї боязко попритикалися, з ласки хазяйської, їхні мізерні хатки з убогими хлівцями. Коропові серце защеміло, коли він здалека побачив свої „хороми". Стара, батьківська хата перекособочилась і до землі присіла. Хліви давно мохом узялися, ребрами подекуди світять... Хату треба перекрити й причепурити на зиму, хліви полагодити. А зимою готувати деревину на нову: годі вже по халупах сидіти.

Швидко переступив через перелаз і спинився з широчезною посмішкою. З дверей вийшла Уляна з відром і здивовано втопила очі в подорожнього. Раптом крикнула, кинула відро й побігла до нього молодою дівчинкою, з сміхом і сльозами:

— Демидику!..

Старий кудлатий Рябко скавучав і стрибав на груди й крутився навколо дзиґою.

Хазяїн вернувся!

— Де ж Василько?

— Побіг на річку, капосний.

Короп оговтався й помалу входив в інтереси свого господарства, в інтереси цілої станиці. Улянка, бідуючи, сяк-так засіяла дві десятини. Була конячка, теличка, плужок і борона. Була в обох невтолима жадоба до роботи.

Демид пішов до свого колишнього хазяїна Власа Вариводи, багатого козака, що трьох синів спорядив у військо, краще й не треба. Двоє полягли десь у боях, а середульший повернувся хазяйнувати. Короп брав у Вариводи землю з третьої частини й заробляв з Улянкою, на його ланах, на себе й на дітей. Жив із ним ладно. Хазяйновитому, статечному Вариводі припав до вподоби працьовитий спокійний Короп.

Проте Варивода зустрів тепер Демида якось насторожено.

— А, вернувся вояка? Ну, здоров, здоров... Навоювали?

— Еге ж, еге ж, Уласе Сидоровичу... Навоювали... От, бачте, тепер у нас радянська влада.

— Так, так — радянська влада... Іменно, що навоювали!

— А що? Хіба не до мислі?

— Ні, я нічого, я не проти... Порядкуйте на здоров'ячко!

— А ви ж як? Руки — в боки, пику — набік? Аджеж це для всіх — народня власть...

— Де вже там?!. Куди вже там, нашому братові-козакові! Поганяйте вже ви... Ви билися, вам і віжки до рук. Наша хата — скраю.

Очі вороже відводив убік. Короп нахмурився.

— Ну, про це ще буде час побалакати; це — діло десяте. Еге ж, еге ж... А я зайшов до вас про землю погомоніти. Щоб було в нас по-хорошому.

— Про яку землю?

— Та от... Сіяв я у вас щороку шість десятин. Вони вам були ні до чого. Еге ж, еге ж... Вони й тепер у вас гуляють. Дак от я хочу з вами по-сусідському. Мені, поки що, багато не треба. А ці вже шість буду й далі орати.

Варивода незвичайно для своєї вдачі заметушився.

— Та воно, бачте, Демиде Омеляновичу... Я, звісно, цієї землі не робив. Але тепер ось син повернувся, почнемо хазяйнувати. Дак ви б собі пошукали деінде земельки. Хіба її в нас мало? Запасного клину який шмат!

— Що бо ви кажете, Власе Сидоровичу. У вас же наділу того — 46 десятин! Еге ж, еге ж... Однаково не впораєтеся.

— Ну що ж? Під травичку пущу, худобу заведу. Ні, ні, ви вже, Демиде, того... по-сусідському. Не налізайте дуже на мене.

Короп не пізнавав свого хазяїна. Революція глибше, чіткіше провела між обома борозну й підкреслила найхарактерніші властивості. Підвівся й твердо відповів Вариводі:

— Ні, Власе Сидоровичу, мені нема охоти десь інде шукати. Еге ж, еге ж... Вашу робив 20 років, вашу й далі робитиму. До переділу.

Варивода почервонів, але стримав себе і байдужим тоном кинув:

— Ваша влада, ваша й воля!.. Грабуйте!..

З тим і розійшлися.

Таке ж ставлення зустрів Короп і в громаді, на зборах. Козаки, крім найбідніших, трималися вороже-насторожено й чогось вичікували. Городовики, виключаючи глитайню, гаряче брались до нового діла, але не мали ще потрібного досвіду. Помалу перекраювали старе життя, влаштовували безземельну бідноту, тягли її з закутків до громадського керма.

Короп із головою закопався в роботу біля свого двору й поля. Косив, майстрював, лагодив, крутився так, що й збоку завидки брали. Потроху дірки бідняцького двору затуляла хазяйновита рука.

З Вариводою Короп більше не балакав. Але іноді стикався з молодим Левком.

— Ну що, Семене,— так воно й далі буде?

— Ти це про що?

— Та от... Ми, козаки, двісті років за цю землю кров проливали, а городовики прийшли та на готове сіли.

— Еге ж, еге ж... Так і далі буде... Бо й нашої ж крови за двісті років не мало лилося.

Левко загадково всміхався й одходив:

— Поживемо-побачимо. Я так, по-товариському, тобі закинув. Ти чув про Торгову?

В кінці червня покотилися по Кубані чутки про Денікіна. Щодалі вони ширшали, як повінь, переплітались з вигадками, хвилювали й тривожили. Денікін узяв Торгову, Білу Глину, Тихоріцьку, Кавказьку. У Денікіна 50 тисяч війська й сотні гармат. До нього звідусіль пливуть козацькі загони.

Козаки збиралися й шепотіли. Городовики записувалися до червоних полків, що діяли на Чорномор'ї: Слав'янського, Полтавського, Чорноморського, Настасівського, Кубано-Чорноморського.

Уляна плакала. Короп хмурився.

— Ти — того... Ти не плач. Я більше воювати не піду. Еге ж, еге ж... Будемо хазяйнувати й край. Денікін не страшний. Побили Корнілова, поб'ють і Денікіна. Червоної сили хватить. Еге ж, еге ж... Там самі сорокінці — орли, а не вояки.

7 серпня Денікін розбив армію Сорокіна до цурки. Вона безладною хмарою покотилася за Кубань. 16 серпня денікінці вступили в Катеринодар. По всьому Чорномор'ю зірвалася біла завірюха. Це був момент, коли гору взяли козацькі заможні верстви, що, крім бідноти, відкопували приховану

зброю, сідали на коня й виступали в похід. Гуртувалися до більших загонів і починали розправу з городовиками та з своєю біднотою. Ставили по станицях шибениці, як гойдалки на великдень. Вішали, рубали, христили шомполами, топили в річках. Тисячами рушили городовики й незаможне козацтво з жінками, дітьми й деяким майном до Слав'янської та Вареникіївської, під крило червоних загонів. А за ними, з усього Чорномор'я, спішили туди ж контрреволюційні полки, тісніше й тісніше оточуючи білою хмарою червоні частини.

По станицях навколо Мишастовської теж загомоніли про розправу. Ночами рипіли вози, люди тікали світ заочі. Уляна плакала й приставала до Демида:

— Може б таки й ми виїхали?.. Коли б чого не було...

— Куди? На вічне блукання? Сиди й не рипайся... Еге ж, еге ж... Ми — нікому нічого...

Одного дня до Коропа несподівано зайшов Варивода.

— Ти от що, Демиде... Ти б виїхав кудись із станиці...

— Чого так?

— Та знаєш, — час важкий... Усякого буває.

— Я ж нікому нічого. Не служу, хазяйную.

— То мало діла, що не служиш. А ти ж був у червоній ґвардії... Я тобі кажу сурйозно: сьогодні ж виберись.

— Та що ти вороною кракаєш, Уласе Сидоровичу? Еге ж, еге ж... Ти вже кажи прямо: заважаю я тобі?

— Моя хата скраю. А щоб завтра тебе не було. І от іще що. Ти там захопив мої шість десятинок і скосив на їх траву, то я заберу в тебе конячку. Мені сина треба виряжати...

— Уласе Сидоровичу, так не годиться! Еге ж, еге ж...

Варивода випрямився й хижо блимнув очима:

— А ти ще, побалакай мені!! Більшовицька наволоч!

І з тим вийшов, попрямував до хліва, вивів Коропову конячку й повів з двору. Уляна заголосила. Демид мовчки ворочав у голові важке каміння.

— Ти от що, Улянко... Ти не того... Збери там потихеньку всяку хурду-мурду... Щоб сусіди не помітили. Еге ж, еге ж... Та обряди дітей.

— А коняка ж?..

— То вже не твоя справа.

Уночі Короп викрав свою конячку, захопивши разом і хазяйську на підмогу. Забрав сім'ю, поклав на воза сяке-таке майно й припаси, свиснув старого Рябка й подався на Троїцьку. Навмисне обминув Слав'янську, куди тікали всі, бо знав, що хазяїн ранком улаштує туди погоню. Під самою Троїцькою випряг із голобель хазяйського коня, нашмагав, та й пустив його назад.

— Біжи до хазяїна... Щоб не гавкав, що Короп злодій.

У Слав'янській збилося кільканадцять тисяч біженців і близько 16 тисяч червоних бійців. З Катеринодару, з Тимо-

шівської, з усіх околишніх станиць спішили сюди козаки хмарахмарою, насідаючи на червоних. Командир слав'янської колони Ковтюх вирушив на Кримську та Верхньо-Баканську, в бік Новоросійського. Це була не армія, а велике переселення народів. Рипіли вози з дітьми й майном, ішла худоба, гнали свиней і овець, пленталися старі й малі з котомками. А між ними й навколо їх ішли бійці — партизани різних загонів, найчастіш — безпардонна вольниця, що не звикла до команди й дисципліни. Поміж кіннотою звертав на себе увагу стрункий і витриманий загін із бідніших козаків, що виступив за спільну справу з братами-городовиками.

У Троїцькій обози біженців кинулися до переправ під огнем ворожої артилерії. Білокозаки шалено лізли проти багнетів і кулеметів на мости. Короп похапцем витяг із воза ґвинтівку й наказав Уляні:

— Не відставай від інших.

Сам побіг туди, де грізніше ревли гармати й строчили кулемети. Після бою вернувся з конем у поводу.

— Ну от... Тепер узяв собі не з чужого хліва, а з бою... Еге ж, еге ж... Буду привчати до голобель, та й нехай везе. Ти ж того... Ти вже сама якось тут. А я — до Слав'янського полку.

У Верхньо-Баканській колона Ковтюха з'єдналася з колоною Матвієва, що прийшла з Варениківської. Всього стало близько 25 тисяч бійців і 30 гармат. Вирішили відступати берегом моря на Новоросійське, Геленджик, Туапсе, а звідти — через гори, сошою, понад Армавір-Туапсінською залізницею.

Страшний цей шлях для армії, в умовах бойового оточення. На вузенькій бинді морського берега, одгородженого крутими, дикими горосхилами Кавказького кряжа, а ще й більше далі, між суворими скелями гірських перевалів, на кілька сот верст — жадних припасів.

Та не так лякав голод, як видима смерть позаду. Таманська армія багнетами прокладала собі путь і одбивалася від погоні. За нею з усього Чорномор'я сунули козацькі загони, а навперейми, залізницею Катеринодар-Новоросійське, йшли денікінські полки. 25 серпня таманці минули Новоросійське, тікаючи далі без відпочинку, падаючи з ніг від утоми. Другого дня місто захопили денікінці й розстріляли та перевішали близько 20 тисяч душ. Порубали всіх поранених і хворих по санітарних поїздах і лазаретах. Поставили на майданах шибениці й зганяли до їх по 300-500 душ, вішаючи за чергою на очах засуджених. А ночами візники звозили купи трупів у море.

Таманські загони, обтяжені біженцями, тікали трьома колонами далі й далі. Від Новоросійського пристало до їх кілька тисяч матросів, дезорганізованих і буйних. Їх потроху приборкала сувора дисципліна бойового походу. 27 серпня в Геленджику обрали на командира всієї Таманської армії

відомого в Таманщині бойовика-матроса Матвієва. Він із своїми партизанами бився з німцями на Україні, відступив на Кубань і тут продовжував боротьбу й не раз колошматив 58-й Берлінський полк. Першою колоною пішов загін т. Ковтюха, сміливого, рішучого, талановитого командира, колишнього офіцера з бідняків-городовиків станиці Слав'янської.

Все спасіння тепер полягало в швидкості. Ішли вдень і вночі, ледве давши кілька годин перепочити. Другого дня колона Ковтюха була вже за 50 верст в Архип-Осиповській, де розбила білий десант і пішла далі. В Туапсе їй загородила дорогу грузинська дивізія. Її позиції на Михайлівському перевалі вважалися за неприступні. Тут на кам'яних чотирисаженних кручах 16 гармат і кілька десятків кулеметів стерегли вузеньку биндочку соші, поміж двома стінами, звідки мала вийти таманська армія. Обірвана, боса, голодна колона Ковтюха нічною атакою взяла неприступні позиції; продравшись козячими стежками, обійшла місто з півдня, захопила порт, змела грузинську дивизію, взяла 16 гармат, десять кулеметів, кілька тисяч гарматнів і 300 тисяч набоїв до ґвинтівок.

Але бойові обставини гнали армію далі й далі, через гори, до своїх. Що швидше, то більше надії на успіх, щоб денікінці не могли замкнути її в кам'яних коридорах гірських перевалів, з Кубані й з моря.

Обози біженців пройшли до Туапсе понад 250 верст важкою кам'янистою дорогою та пісками, під палючим південним сонцем. Худобу поїли. Третина коней подохла з голодухи й утоми. Люди, обірвані, засмажені, виснажені, брели з оклунками й дітьми за плечима. Проте, після коротенького відпочинку вирушили далі, в гори,— швидше, швидше до своїх.

Вузенька соша гадюкою випиналася на узгір'я, поміж убогими полями знятої кукурудзи. За ними хмурі, суворі, кам'яні стіни ледве розступилися, щоб пропустити ущілинами вузеньку, але довгу-довгу бинду людей. Камінь і небо. Камінь і спека. Тільки містинами — невеличкі гірські долини, з убогими перелісками, де попадалися дикі кислиці.

Ішли, не спиняючись, щоб швидше вийти з голодного краю, за перевали. Їли траву, коріння, зелені кислиці. Жували хворими закривавленими яснами стебла кукурудзи для дітей. Мерли діти, дохли коні. Діди, батьки й матері перекладали на власні плечі деяке майно й малечу та йшли, йшли, з малими перепочивками далі й далі, вище й вище, падаючи з утоми. Одяг порвали на лахміття, взуття стерли на клапті. Півголі й босі ступали порепаними, в кров порізаними ногами.

Над валкою стояв слабий дитячий писк і стогін хворих, що тонув у рипінні коліс, у гармидері натовпу:

— Ма-мо!.. Їсти!..

— Голубчики... пити!.. Хоч краплиночку!..

Бійці були не кращі... „Чорна хмара“,— так прозвали біл генерали цю дивовижну армію. „Чорна хмара“ сунула через гори, спасаючи своє життя й гартуючись до дальшої жорстокої боротьби.

Короп виснажився й захворів на малярію. Ішов з Улянкою за своїм возом, чорний, як мара, ледве плентаючись. Плоха селянська конячка давно здохла. Добрий козацький кінь уїздився в голоблях і падав з ніг під порожнім возом. Жалко було кидати бідняцькі манатки, нажиті з діда-прадіда, але все поскидав Короп дорогою. Тільки б дітей довезти. Трійко.

— Мамо!.. Їсти!..

Давно всі сльози виплакано й жалі задавлено. Очі горять божевіллям і в сердці камінь. Понад дорогою — виснажені, хворі матері плазують на колінах і молять сльозами кривавими:

— Хоч дитинку візьміть!.. Пожалійте на бога!..

Мимо, мимо! Зціпивши зуби йдуть мимо люди й падають далі з своїми власними дітьми.

Клали старих, ізмучених людей осторонь, під скелями.

— Таточку... простіть!.. Голубчику... не кляніть... Приміла б, на спині тягла вас, рачки б плазувала... дак несила моя!.. Сама ось-ось упаду... Дітоньки ж мої, дітоньки!.. Таточку мій ріднесенький!

— Не плач... доню... Іди... Нічого: мені вже — не довго... Як прийдеш до землі... хрестянської... не забувай... Дітям-онукам розкажи... як умирали... за волю.

Ішли далі, не оглядаючись. Камінь навкруги, камінь у серці. Кидали немовлят при дорозі, щоб спасти старшеньких. А мертвий шлях усе вище й вище гадюкою. Тисячі коліс риплять, коні з сил вибиваються. Плачуть діти, стогнуть хворі,— нічого не чути. Все зливається в єдиний гармидер: чорна хмара йде.

Короп з Уляною ледве плєнталися за возом, підпрягаючись на кручах, підпихаючи воза.

— Но, конячко!.. Но, любенький!..

Х-р-рясь!!!

Коняка впала, висолопивши язика й кривава піна бризнула на сошу. Байдужий потік людський поплив мимо.

— Демидику!.. Голубчику!.. Ой пропали ж ми тепер, пропали!..

— Людочки... поможіть!.. Ріднесенькі... пожалійте!.. Хоч одну дитину візьміть на воза!

Мовчки, з кам'яними обличчями й невидящими очима минають люди. Коні ледве йдуть і падають... падають...

Уляна поставила на ноги слабенького семилітнього Василька.

— Іди мені... Іди синку, не плач... Та не плач же, каторжний, не рви мого серця!

Двох меншеньких узяла на руки. Почепили сакви. Короп витяг із воза ґвинтівку.

— Покинь, Демиде... Не донесеш.

— Мушу донести... Еге ж, еге ж... Ще спереду ворог жде.

Ішли до півдня під палючим сонцем. Василько впав і вже не підводився. Плакав, чіпляєся за батька й молив вип'ячениими від жаху очима:

— Ой, таточку, не кидайте мене!.. Не кидайте мене, таточку, я боюся!

Короп стояв, схиливши голову й пекучі сльози падали на гарячий камінь. Такий утішний був хлопчик... Помічник ріс батькові - матері.

Заскрипів зубами й повернувся до жінки темний, як ніч.

— Уляно... Нічого не поробиш... Давай маленького покинемо, а я понесу Василя.

Закричала, завила не своїм голосом:

— Демиде!!! Не віддам!!! Убий мене разом із ними,— не віддам!.. Рачки лізтиму, доки й ляжу, а їх нестиму!

Зірвав пошарпаний картуз і кинув об землю з відчаю.

— Уляно!.. Всі ж так загинемо!.. Виснажимося і не дійдемо!.. Треба вибирати!..

Впала на коліна, рвала на собі волосся й голосила:

— Мене вбий спочатку!.. Я їх усіх носила, всіх годувала!.. Що ти задумав, іроде?

Вирвала з його рук чотирилітнього Івасика. Малу Варочку прив'язала на спину в оклунку,— тільки змарніле личко з почорнілими губами виглядало. Пішла далі спотикаючися. Хворий Демид посадив на плечі Василька, прив'язав ремінем.

— Держись, синку!..

— Ма - мо!.. Їсти!..

Мовчали. Ішли кам'яною, розпеченою сошою, козячими стежками навпростець, над урвищами, далі й далі, через перевали, до Майкопських долин, до землі рідної, кубанської.

Падали з ніг і знов підводилися. Падали й несли трьох дітей.

— Демиде!.. Далі я не можу!..

— Уляно!..

— Мужу мій... Убий нас усіх!.. Однаково помремо... Убий нас, любий, і йди далі!.. Іди, щоб помститися... за все...

— Що бо ти кажеш?.. Відпочинь трохи. Ми не відстанемо,— ззаду йдуть іще слабіші... А тільки... (Він нахилився до неї)... Івасика треба покинути...

Плакала й стогнала:

— Убий мене, Демиде!..

— Слухай... У нас — два сини. Всіх не донесемо. Як пропадеш ти або я, однаково всі поляжуть трупом. А так — буде легше.

Билася в розпачі головою об землю:

— Демиде!.. Боже ж мій!.. Демиде!..

Зомліла й так лежала над сошою. А мимо — довгою бин-дою вози й виснажені, голодні люди.

Короп узяв на руки малого Івасика й поніс, хитаючись, за скелі, над кручу. Сухе було, як тріска, а голова бовталася на тоненькій шийці. І очі, великі, мученицькі очі, на спаленім сонцем обличчі. Обхватило рученятами батька за шию.

— Тату!.. їсти!..

— Пожди синку, пожди любий... Ось скоро, скоро...

Казав і плакав. Ішов і спотикався. І з кожним кроком — у серце гострий цвях.

Став над кручею, Цілував хлопця й плакав. А воно дивилося незрозумілими очима й само кривилося:

— Тат-ку...

— Прости мене, синку, прости мій дорогий!.. Я...

Г-гех!!!

Чи сам кинув? Чи невмолима клята доля залізною рукою одідрала від серця й шваркнула на гострі скелі внизу? Чи то дитячий вереск розрізав повітря, а чи батькове серце розкололося надвоє?

— Івасику!.. Сину мій!.. О, будьте ж ви прокляті...

Опам'ятався й швидко пішов назад: кожна хвилина дорога. Тремтячими руками підвів Уляну. Обняв і заплакав.

— Ходім, серце...

Дивилася далекими, сухими очима й мовчки понесла далі Варочку. Василько ледве тримався на батьковій шиї,— його била пропасниця.

Вечором жували якесь коріння, їли терпкі зелені кислиці. Уляна лежала мовчки, уткнувшись обличчям у руки. Ранком вона не могла підвестися. Маленька Варочка ледве пищала.

— Демиде... Покинь мене з Варочкою... Це ж не довго... Іди собі далі з Васильком... Я вже не можу... Івасик назад тягне... З кожного урвища кличе...

Сидів мовчки поруч, опустивши голову, обнявши коліна. А в душі — розпач і жах.

— Демидику... Однаково помремо...

— Добре. Помремо разом. Еге ж, еге ж... Я від тебе не піду.

Валка йшла мимо. Падали коні й люди. Падали матері з малими дітьми й плазували, виючи з одчаю. Трупами й кістками встилався довгий страдницький шлях. Вовками йшли далі виснажені люди.

До вечора Варочка вмерла. Мати не плакала, прощаючись із донею; благословляла милосердну смерть-визволительку. Демид одніс маленький висохлий трупик далі від дороги й завалив камінням. Вернувся й сів коло жінки. Останні підводи проїхали вгору. Спотикаючись ішли відсталі, хворі, немічні.

Тихий вечір поплив над горами. Сутеніли внизу долини. Гірські кряжі співали німі величні хорали кришталевим просторам. Улянка отямилася.

— Демиде... Хтось стогне... То Івасик стогне...

— Ні, Улясю, то чакалки десь унизу.

— Ти не журися, Демиде... Мені вже однаково — не життя... Після Івасика, після Варочки, після всього... А ти — живи... Відплати за все... за всіх...

— Добре, Улясю!.. Зброї не буде — руками рватиму!.. Зубами гризтиму!.. Ох, Улянко!..

Опівночі вона вмерла. Поцілував її в губи.

— Прости!.. Без могили, без хреста кидаю тебе так! У серці схороню.

Поклонився в ноги й підійшов до Василька.

— Прокинься, синку!.. Підемо доганяти.

Василько лежав у жару й бурмотів невідь-що. Демид перекинув ґвинтівку за плечі, взяв сина на руки й поніс. Ішов з останніх сил. Хворий хлопець каменем тяг до землі. В скроні стукало, в грудях боліло, ноги підламувалися. Упав.

Сів і довго думав гірку думу.

Десь далеко на сході юний ранок розсунув темну завісу й глянув на скорбну постать безпорадної людини...

Пора! незабаром армія покине свою ночівлю і піде далі.

— Сину мій, сину!.. Радосте моя!..

Підвівся, здійняв кулаки до мовчазного неба й скрипнув зубами:

— О, прокляте!!!

Підняв ґвинтівку, нагнувся, поцілував Василька в лоб, одійшов кілька кроків і прицілився...

Постріл громом покотився по ущелині. Постріл розірвав повітря й плюнув у небо жахом і відчаєм.

Короп, хитаючись, пішов сошою до перевалу. Дорога побігла вниз.

* * *

Таманська армія, загартована муками й утратами, озброєна вовчою лютою, котилася з гір до станиці Білоріченської, куди відступили з Катеринодару, під тиском денікінців, розбиті загони Сорокіна.

Тут заступили дорогу таманцям генерали Покровський і Гейман з десятками гармат і кількадцяттю тисячами здорових нагодованих бійців. Білі загони навалилися на першу колону Ковтюха. Самовпевнений генерал Покровський прислав йому зухвалий генеральський наказ:

„Ти, мерзотнику, так тебе й так, зганьбив усіх офіцерів російської армії й фльоти, вступивши до лав більшовиків, ворів і босяків. Май на увазі, бандите, що тобі й твоїм босякам прийшов кінець. Далі ти не втечеш, бо тебе оточило моє вій-

сько й військо генерала Геймана. Ми тебе, мерзотнику, взяли в міцні руки і вже не випустимо. Коли хочеш пощади, себто мати за свій злочин тільки арештантські роти, то я наказую тобі сьогодні ж скласти всю зброю на станції Білоріченській, а роззброєну банду одвести на 4-5 верст на захід від станції. Коли все це виконаєш, негайно сповісти мене на 4-у залізничу будку"...

Твердо надіявся на перемогу самовпевнений генерал! Ось уже цілий місяць гонять денікінські полки деморалізовані частини більшовицької армії далі й далі, за Армавір, у південносхідній закуток Кубанщини. 8 вересня взяли Майкоп. Два дні тому захопили Білоріченську... Генерал Покровський сподівався забрати голими руками обірвану, голодну „банду", що спустилася з гір.

Ковтюх цілий день готував відповідь на генеральського листа. Звелів артилеристам пристрілятися до ворожих позицій, але після того припинити стрілянину й ждати ночі. Дав завдання полкам і розташував їх у призначених місцях. А вночі раптом заревли червоні батареї й залили, засипали козацькі окопи морем огню, дощем ґранат і шрапнелів. Коли ж запаморочений, очманілий ворог діждався перепочинку й висунув голову з окопів, ураз таманці налетіли бурею, ударили багнетами, завалили трупами окопи й погнали генеральські полки геть аж за 15 верст. Сам генерал ледве вискочив у вікно й утік верхи, без штанів.

Спантеличений, розбитий ущент Покровський сповістив Денікіна радіом:

„З моря йде незчисленна орда босоти. Ця орда складається з російських полонених, що повернулися з Німеччини, та з матросів. Вони добре озброєні, мають багато гармат, припасів і везуть силу награбованих цінностей. Ці забронованні свині на своїм шляху б'ють усіх і змітають усе: кращі козацькі й офіцерські частини, кадетів, меншовиків, більшовиків"...

Міцно спаяні героїчним походом, таманці люто билися з козаками, відплачуючи за товаришів, батьків, жінок і дітей, що залишилися позаду, в ущілинах та в урвищах. Ні милосердя, ні пощади вони не знали... Демид завжди йшов у перших лавах Слав'янського полку й працював багнетом, як вилами біля молотарки.

Нарешті в станиці Курганній таманці з'єдналися з сорокінцями. Це було свято, якого давно не знала Червона армія. 36 тисяч мужніх, дисциплінованих бійців поповнили її лави. Командира 1-ої колони Ковтюха носили на руках. Плакали й сміялися загартовані пригодами бійці, споминаючи пройдений шлях. Плакали й сміялися тисячі біженців, що спаслися від шибениць і козацьких шабель.

Майже не відпочивавши, колона Ковтюха вирушила на Армавір (удруге втрачений 19 вересня) і взяла його після

жорстокого дводенного штурму. Всій північно-кавказькій червоній армії забезпечено було перепочинок. Таманці, під командою Матвієва, зайняли передові позиції на лінії Армавір—Михайлівська—Дундуківська, давши змогу загонам Сорокіна оговтатися, переформуватися, підготуватися до нової боротьби.

XI

Золото, золото, золото...

Ціла золота злива південного гарячого сонця — на золоті стиглі ниви, на зелені узбочини з червоними степовими маками. Золото й маки... Золото й кров...

Мати в'яже, Гаврик носить — за десятий сніп. Солоний піт сліпить очі, колюча стерня ранить ноги.

— Ма-мо!.. Мені болить!..

— Цить, синку, цить любий... (Шепотом переляканим). Носи, носи, а то не візьме більше чорт пузатий на роботу.

— Дак мухи не дають...

... Золоті мухи навколо роєм. Золоті мухи, з погонами-крильцями. В'ються, дзижчать насідають роєм-хмарою спереду, ззаду, згори... Гаврик б'є їх і топче, а вони сунуть навалою, жалять у голову довгими жалами-багнетами, ранять у серце...

— М-а-м-о!..

... Чиясь благословенна рука кладе лід на голову й змочує спраглі губи холодною водою.

Золото, золото, золото...

Спекою нестерпучою падають золоті стріли на голову. Сонце золотавим бурштином відбивається в буйних кетягах винограду, сльозами-перлами сяє в ягодах запашного, прозорого шашла. Золото й перли. Золото й сльози.

Мати ріже кетяги, Гаврик носить важкими корзинами. А з-за паркану — хазяйська дочка. Чи то не батьківський виноград горить золотавими іскорками в чарівних карих оченятах? Чи не він п'янить голову розкошами молодого пещеного тіла?

Гаврикові — сімнадцять, Гаврик спотикається від солодкого чаду й чує позаду глузливий регіт:

— Латки свої підбери, лахмітнику! Не задивляйся на сонце, бо очі вилізуть!

У голову — образа окропом. Горить вона полум'ям, пече немилосердно. — Куди тобі, харпакові, до щастя! Твоє місце — отам, біля чужого винограду, біля лопати й корзини, за 60 копійок на власних харчах!

— Мамо!.. Киньмо роботу, нехай їм грець, глитаям проклятим!

— Що ти, що ти, синку?.. (Шепотом переляканим). Як ославлять неробами, хто тоді на роботу візьме? Що тоді зимою жуватимемо, хлопче? Зціп, краще, зуби, синку, та мовчи, — якось дотягнемо.

Руки болять, спина ниє. А піт струмочками — за комір. І золоті мухи роєм навколо: жалять, ранять, насідають звіду-сіль. А в кожної — золоті погони крильцями...

— М-а-м-о!..

... І знов — м'яка жіноча рука й лід.

Теплий літній ранок над Урусколем. Комиші зеленою стіною стали понад водяним дзеркалом, розступилися далі, далі й потонули в ранковій імлі. Десь лунко й тоскно продзвенів тужливий лебединий спів і завмер у степу. Загелкали гуси, знімаючись на пастівники, й сердито-сердито запере-чив їм щось баклан. Ворухнув комишами легенький вітер і затих. Турдукнув сторожкий фазан у гущавині гребенчуків та ожини. Прозорий туман здіймався вгору й танув у ранко-вих голубих серпанках. Десь на далекому сході простори за-тремтіли першою рожевою посмішкою: народжувавсь день.

А на березі — тендітна мила постать: русява головка — як май, і очі — як прозорий чистий ранок.

— Т-а-с-ю...

— Лежи, милий, лежи хороший...

Рогожін відкрив очі й побачив над ліжком — її, змарнілу й заклопотану. За нею пливли-коливалися високі, білі стіни й голубі картки неба за вікном... Ледве ворухнув губами:

— Де я?

— Не питай, не думай нічого. У П'ятигорському. Засни й відпочинь.

... І знову голубий ранок над Урусколем. І тихий, цілю-щий сон.

Помічник комбата 1-го Ставропольського, Левкович, сам себе не тямив, коли бурею налетів на с. Надежду з трьома сотнями повстанців, рубаючи денікінців на капусту. Полков-ника, Доногуєва, з кількома виконавцями його жорстокого наказу, захопили на гарячому. Похапцем кинулися до ями й руками одгрібали землю, рятуючи замучених товаришів. Декого, зверху, пощастило повернути до життя, а глибше всі вже лежали трупом.

Левкович ледве стримував справедливу лють, коли привели до нього Доногуєва. Стис кулаки так, що нігті вп'ялися в до-лоні й придушеним голосом видавив:

— Жалко витрачати кулю на собаку, але — ми не кати: жи-вих у землю не закопуємо!

Круто повернувся до своїх:

— Розстріляти!

Забравши кількох урятованих, марш-маршем подалися назад, мимо Ставрополя, на Невинку, доки ще не повернули назад частини, що їх послав Доногуєв навздогін за парти-занами.

... Рогожін поправлявся мляво, але вірно. Спочатку вітав у голубому мареві радісних спогадів і сподіванок. Тася сама підтримувала цей бадьорий соняшний настрій,— проте серйозних балачок уникала.

— Тасю... Нам треба, врешті, розв'язати наші непорозуміння. Ти пам'ятаєш нашу урускольську умову?

— Потім, потім, Гаврику... Насамперед — спокій і сон.

Приходив спокій і сон, а з ним верталися сили. Але відтоді Тася непомітно стала віддалятися, відгороджуватися від Рогожіна. Коли підвівся з ліжка й почав привчатися ходити, вона знов перейшла на „ви". Майнула несподівана образлива думка. Не стримався й сказав Тасі одверто й просто:

— В своєму житті я тільки раз завинив проти вас і проти власної чести. Ви тоді призначили кару: смерть. Тепер мені ясно, чого ви так сердешно поставилися до мене в час тяжкої хвороби: сподівалися, що вмру.

Почервоніла до сліз. Це було несподіване обвинувачення, що вимагало цілковитої правди. Але всю правду Тася сказати не наважувалася. Спробувала викликати його самого на одвертість.

— Своїх вчинків пояснювати не стану. Запитаю тільки: чи справді ви тільки раз завинили проти мене й своєї чести?

Глянув на неї з докором:

— Ви ж самі знаєте...

— Ну, то скажу прямо: я була в армавірському лазареті 30 липня, після денікінців, і бачила вас там...

Здивовано зламав свої брови. Вона була в армавірському лазареті, коли він лежав там непритомний!.. Як це сталось? І чим це він міг так образити її? Згадав, що в бруді походного й окопного життя розгубив усі культурні звички, зашкарубнув, загрубів, лаявсь іноді такими словечками, що в зубах від них залишалася оскомина. До повороту червоних в Армавір лежав немитий, брудний, вошивий, як і всі... Зніяковів і розгублено перепитав:

— Ви були в армавірському лазареті 30 липня?

Вона суворо зсунула брови. Тепер кінець... Усе ясно...

— Так, я була там. І нам нема про що далі балакати.

З цим повернулась і пішла.

Рогожін із болем відчув, що попав у якісь тенета й не знайде виходу. Невже він і досі не спокутував своєї провини? Що саме стало знов між ним і Тасею?

День-у-день гуляв в Емануелевському парку, проти госпіталю, абож сидів на бульварику Лермонтовської вулиці й думав. Чого таке складне й поплутане його життя, та й сам він такий ненатуральний, незвичайний?.. Пригадав Рябошапку, Нагнибіду, Коропа: живі, цікаві люди... А він?

І потроху манівцями, почав натрапляти на догадку. Читав колись цікаву книжку й запам'ятав цікаве слівце: інтеліґент-

щина... Так! Він отруївся нею, цією інтеліґентщиною, продуктом вікового буржуазного ладу. Він не жив просто, здоровим розумом і здоровим чуттям, а копирсався щодня в своїх учинках і позбавляв їх щирости й простоти. Формально він повернувся до низів, звідки колись вийшов. Але й туди приніс частину свого непевного психологічного багажу. Не просто жив за веліянням свого духовного „я", а щодня розв'язував якийсь безглуздий завдачник Малініна і Буреніна. Розумом сприймав, а чуттям іноді протестував і одвертався. Жив і діяв тільки для „неї", для „неї" вчився, боровся, кидався в жорстоку січу, йшов на смерть... з таємною надією на життя й нагороду. Для „неї" був добрим, чесним, хоробрим, справедливим...

Іронічно глянув на себе збоку.

— Паперовий лицар... Пху!.. Слизняк без кістяка... Що ти собі досі думав, Гаврику?.. Ні, брат, — досить з тебе такої психології! Насамперед — забудь про „неї". „Вона" не для тебе. Та й ти сам — не для себе. Ти тепер тільки непомітна крихотка великої армії, що зараз б'ється за краще майбутнє. Тільки для неї, тільки для цієї армії, для спільного діла, будь чесним, хоробрим, справедливим...

І знов ловив себе на мудруваннях і тоді знов думка — до Тасі... Чи й вона так само плутається в тенетах роздуму, сумнівів і вигаданих химер?..

— А так, так... І вона!.. Он Маринка — та довго не роздумує. У тієї все ясно й просто.

Відтоді як щасливий Нагнибіда відшукав Маринку в п'ятигорському госпіталі, її обличчя, мов із повного келіха, розливало проміння щастя на всіх хворих і поранених. Навіть мертвим вона закривала очі й укладувала руки так, що небіжчики набирали непорушного спокою й ніби говорили всим своїм виглядом:

— Ну, тепер, нарешті, відпочинемо...

Маринка не розуміла, що може роз'єднувати молоду пару, коли очі шукають рідних очей, а на губах тремтять споконвіку відомі й повік нові слова.

— Тасю!.. Гаврило Петрович же любить вас, — я знаю... І ви його любите... Хіба ж не правда?

Тася червоніла й роблено суворим голосом заперечувала:

— Не говоріть дурниць!

Але Маринка хватала її за руки, танцювала навколо, турсучила й щебетала:

— Угадала, угадала, угадала!.. Хіба ж я не бачила, як ви плакали над ним, коли ждали його смерти?.. І цілували...

Але Тася серйозно розгнівалася:

— Маринко!.. Іще слово — і ми розійдемося!

На диво, Маринка помітила в обличчі подруги таку глибоку тугу, що здавалося, Тася ось-ось розплачеться. Вона схаменулася:

— Та моя ж золота Тасичко! Простіть дурну Маринку, я більше не буду. Я ж хотіла, щоб якнайкраще, бо ніяк не зрозумію... Ну, не буду, не буду.

Рогожін другого дня виписався з лазарету й пішов до штабу південносхіднього фронту, куди входила 1-а стрілецька дивізія. На ґанку зустрів Байсунгурова.

— Рогожін!

— Климе! Невже ти? От іще раз — несподівана зустріч!

Приятелі обнялися.

— Ну, не зовсім несподівана. Я, брат, до тебе—комісаром...

— Як так?

— А ти ще не чув? У штабі Гайченця вирішили дати тобі 1-й стрілецький полк. Пішли наші вгору, Гаврику!

Рогожін не зміг сховати цілковитого задоволення.

— Ну що ж? Повоюємо, Климе!

— Хм... Може й повоюємо. Там далі видно буде.

— А що таке? Чого такий панахидний настрій?

— Та бачиш... Є така штука... Ти вільний зараз?

— Цілком вільний.

— Ходім на Гарячу горку, там погомонимо. А разом і на рідні гори глянемо. Сумую, брат, за Владикавказом!

Приятелі пішли через Миколаївський квітник. На кожнім кроці їм заступав дорогу живий квітник молодих і літніх красунь, веселих, безтурботних дівчат і жінок, що метеликами вилися біля штабу армії, біля всяких установ, абож просто ховалися в закутку курорту від життьових бур.

Байсунгуров задуманим поглядом провів якусь русяву головку й запитав:

— До речі, я чув, що ти женишся?

— Що ти? З ким?

— Та ти, брат, не валяй Ваньку. В госпіталі наших двоє лежало, розказували... Чи може не так? Ну, тоді вибач на цім слові.

Рогожін хвилинку помовчав.

— От що, Климе... Я колись розкажу тобі все. А покищо — прошу тебе, облиш цю тему. Повір, друже, — це не звичайна історія, а щось серйозніше.

Голос йому затремтів. Байсунгуров допитливо скосив очі на виснажене обличчя приятеля й тепло промовив:

— Ну, ну, — нехай і так. Я просто хотів допомогти тобі, дивак ти такий... З Рогожіною я знаюся давно. Приятелював, навіть. От я й подумав: може вам важко порозумітися, то я б пішов до неї від тебе сватом.

Жаден мускул не ворухнувся на обличчі Рогожіна. Тільки брови посунули до перенісся.

— Це — неможливо.

— Чому?

— Тому що вона — моя дружина ось уже більше 5 років.

Байсунгуров спинився, остовпівши від зачудування, але Рогожін попередив його запитання:

— Вона — моя дружина ще відтоді, як я був бідним козаком - неуком. Але... навіть губи мої не знали її губ і ми розійшлися з того самого моменту, як піп записав поруч наші імення.

— Та це ж.... романтика якась!

— Ні, це не романтика. Це непорозуміння, що ламає все моє життя. І я в ньому тямлю не більше твого. Отже — облишмо це. Кінець - кінцем життя все розв'яже. А не життя, то смерть.

Крутими мальовничими стежками зійшли приятелі на Гарячу горку й сіли на майданчику біля водограю.

— Яка краса!

Під ногами кишіло комашнею сіре, запорошене білим пилом місто. Праворуч — мальовничою декорацією встали Машук і Бештау. Ліворуч, унизу, за Підкумком, притулилася Гарячоводська станиця, що здавалася звідси іграшкою. Просто перед очима зеленою цяткою манячили Есентуки й фантастичним маревом здіймався під горами Кисловодськ. Далі ввесь обрій заступали верховини Кавказьких кряжів. Вони грали зелено-голубими, фіялково-бузковими, ніжно-сірими півтонами своїх зламів. Над ними вставали білі шпилі й бані, а двоголовий Ельбрус горів рожевими фарбами на блакитних і смарагдових плямах вечірнього неба.

Дивилися мов зачаровані.

— Климе! Я пригадую, майже рік тому милувався такими ж білими верховинами у Владикавказі. Починався шурган. Говорили тоді про завірюху громадянської війни, що ось-ось задме на Північному Кавказі. Так і сталося. Революційний ураган погнав нас із Терека на Кубань. Тепер білий шурган мете з півночі й гонить усіх нас назад, аж до тих гордовитих верховин. Он там десь за Бештау й Мінеральними водами скаженіють „вовчі сотні“ Шкуро й насідають на Невинномиську денікінські батальйони. Залишилася тільки цяточка радянської Північно-Кавказької республіки. Ліворуч — гори, стіна. Позаду — піскові степи, смерть. Що ти думаєш про це?

— Якраз про це я й хотів побалакати. Додай іще: армію стиснуто на невеличкій площі. Від Прохладної, з Терека, проти нас наступають полки Бічерахова. Червоноармійці роздягнені, розбуті, голодні й хворі. Почався тиф. Немає гарматнів і набоїв. Немає харчів і ліків. Дезорганізація переходить усякі межі.

— Дак що ж це? Кінець?

— Ні, це ще не кінець. Ти ж знаєш, що червоноармійці уміють терпіти голод і злидні, уміють люто битись і перемагати абож хоробро вмирати. Уміють налагодити й сувору дисципліну. Найкращий доказ тому — Таманська армія. У нас

є близько 150 тисяч бійців і 200 гармат проти денікінських 40 — 45 тисяч. Ми ще могли б оздоровити армію й перемогти, коли б...

Байсунгуров оглянувся, нахилився до Рогожіна і тихо промовив:

— ... коли б негайно розстріляти головнокомандувача Сорокіна з усім його штабом!

Рогожін хитнувся набік:

— Ти з глузду зійшов?

— Аж ніяк. Ти знаєш, що цими днями Сорокін розстріляв командарма Таманської Матвієва?

— Климе!!!

— Ото то ж бо є! Сядь, це ще не все. Тепер серед політробітників армії уже багато є таких, що вважають Сорокіна за цілковитого авантурника. Це він, для своїх власних інтересів, зводив на ніщо всі перемоги, паралізував ентузіязм червоноармійців, віддавав цілі полки й дивізії на погром денікінцям.

— Постій! А факти, факти?

— Будуть і факти. Сорокін ждав, що після Автономова він буде головнокомандувачем. І в мислях не було, щоб ЦВК призначив когось іншого. Він же — помічник головкома, переможець Корнілова, улюбленець цілої армії... А ЦВК призначив Калніна. Відтоді починається провокація. 10 червня Калнін послав до Таганрогу десант, 8000 бійців. Сорокін повинен був на Батайському фронті почати бій, щоб затримати тут німців. А він підписав з ними на кільки днів мирову й одійшов з фронту. Німці навалилися на десант і знищили його майже ввесь.

— Плітки! Які є докази, що не сами німці все це спровокували?

— Коли б же тільки це одне!.. А то — слухай далі. Денікін кинув свою армію на Тихоріцьку, де був штаб Калніна. Сорокін мав послати сюди на підмогу дві дивізії. А він не послав нічого. Денікінці армію Калніна розбили, штаб розстріляли, Калнін ледве втік. Сорокін досяг свого: посади головкомандувача.

— А може ж це... тільки випадковий збіг фактів?

— Пожди. Після того висунувся талановитий командир Чернявський. Сорокін причепився до якоїсь дрібниці й розстріляв його. Був у нас популярний командир „сталевої дивізії" Жлоба. Сорокін готував йому арешт і розстріл, коли б той не втік із своєю дивізією на Царицин. Нарешті, на всю Кубань прогриміла славетна Таманська армія, саме тоді, коли Сорокін терпів поразку за поразкою. І ось тепер він розстріляв командира Таманської Матвієва.

— Та що ж це таке?.. Жах і сором!.. А як же тоді — реввійськрада? Що вона собі думає?..

— Ото то ж і горе наше, що Сорокін обплутав і реввійськраду. Це вона дала наказ № 9 командарму Таманської негайно зняти армію з фронту Армавір — Михайлівська і йти до Невинномиської. Коли б його виконати, денікінці змели б нас до самої Невинномиської. Матвіїв поїхав до реввійськради з поясненням, а тут його розстріляли. Та ще й з наказу реввійськради.

— Алеж це безумство! Куди ж ми йдемо?

— До диктатури. Сорокін мітить на диктатора, це тепер ясно. Тут, у П'ятигорському, він тримає біля себе „дивізію особливого призначення", завів собі власну ЧК, в штабі — п'янка, оргії й все що хочеш.

— А ЦВК? Невже ЦВК того не бачить?

— Дехто бачить, та нічого не може подіяти. А дехто, разом із головою Рубіним, не вірить нічому. Рубінові недавно відкрили очі на все, а він і слухати не хоче: „Іван Лукович дуже гарний товариш. Ми з ним щодня бачимося".

— Значить... справа гине? Навіщо ж тоді мені приймати полк?

— А для того й приймай полк, що треба гуртом спасати справу. Не Сорокіни творять революцію; впораємося і з Сорокіним. Наша така думка, щоб на фронті скупчити кулак проти Сорокіна й сорокінців. Тут, у П'ятигорському, він — цар і бог. Е, та що там. Швидше їдьмо до Невинномиської, а там — побачимо.

— Ну, тоді я завтра — до Гайченця.

— Добре. Тільки не забудь: це прихвостень Сорокіна. Бережись! Вони там усі вкупі щось мудрують.

По двох днях Рогожін виїхав з Байсунгуровим до Невинномиської.

Того дня в шпиталі виявили між хворими денікінського шпигуна - офіцера. Його забрали. Голова фронтової ЧК Власов, знайомий Тасин, зайшов до неї перепочити.

Тасю чомусь хвилювала ця подія. Власов сміявся з неї.

— Ну, знаєте, цей шпигун іще дрібниця. У нас є вони по штабах, по установах, і, навіть, між командирами на фронті.

— Що ви кажете?..

— Факт! Та от вам. У колоні Гайченця, в 1-й стрілецькій дивізії, безумовно є хтось із денікінських офіцерів. А хто саме — ніяк не виявимо. Хитрий собака! Можливо, що на всякий випадок він добре служить і нам і їм.

Тася помітно побіліла й нервово стисла руки.

— Звідки така догадка?

— Дуже просто. Ворог завжди знає все про цю дивізію. Інформація зразкова... Та що вам таке сталося? Ви хворі? Може води подати?

— Ні, це не хвороба. Це... не знаю як і сказати... Боюся, що я знаю того офіцера.

— Та що ви! Чому ж ви мовчали?

— Тому, що вагалася, сама собі не вірила. Ви ж самі кажете, що він і нам добре служить... Я думала — він чесно перейшов до нас; не ховаючись. Спробувала запитати його самого, а він — ухиляється, плутає...

— Чорт забирай... Як же ви довідалися?

— Я їздила санітарним поїздом до Армавіру якраз того дня, як його відбили у білих. У лазареті бачила тяжко хворого дроздовського офіцера, що служить тепер у І-й стрілецькій дивізії.

— Чудово... Хто ж такий?

Тася завагалася. Власов зрозумів її нерішучість.

— Може добрий знайомий? Бувають і між ними — на-око — симпатичні люди. Ну, от попадеться такий фанатик, лицар білої ідеї, та й полізе самому чортові на роги!.. Відкиньте всякий жаль. Тут справа серйозна. Є такі догадки, що вже й штаб головнокомандувача обплутує павутина шпигунства й зради.

Обличчя Тасине, бліде, як осінній ранок, являло глибоку печаль.

— Його прізвище — Рогожін, комбат Ставропольського полку 1-ї стрілецької дивізії.

— Рогожін?.. Слухайте! Це ж неймовірно! Його вважають у нас за надійного бойовика. Недавно я був у Гайченця, чув, що Рогожінові дають полк. Ви помиляєтеся... Може хтось схожий?

— Я не можу помилитися... Сама бачила...

— Іноді й очі обманюють.

— Тільки не тут... Це — мій муж...

Вона схилилася до столу й тихо заплакала. Власов зніяковів.

— Ви заміжня?.. От, справді, несподіванка! Та ви заспокойтеся! Що ж поробиш тепер! Поперед усього — справа революції.

— Я за ним давно,— тільки ми жили нарізно. Він іще у Владикавказі спробував був пролізти через мене до організації... Прислужувався військовому урядові...

— Е-ге!.. Тоді помилки не може бути. Вибачте,— це справа дуже серйозна. Будь ласка, їдьмо зразу ж до голови крайової ЧК тов. Рожанського. Можливо, Рогожін уже виїхав на фронт.

По двох годинах Тася повернулася до себе як з хреста знята. Пустка й смуток, пустка й розпач... Сіла біля вікна, втопила невидющі очі в залиті сонцем вулиці й не чула, як пекучі важкі сльози котилися одна по одній, одна по одній.

— Прощай, Гаврику!.. Тепер уже кінець... Я не виню тебе, любий мій... Ти дієш так, як тобі велить твоя облудна

біла мрія... Я дію так, як велить мені мій обов'язок... Усе лихо в тім, що тебе виховали в ворожому таборі. І ти не міг цього перебороти...

А він стояв тепер, мов живий, перед очима. Такий незграбний і милий хлопчисько з Урусколя. Урван і шалоброд, як лихословили статечні хазяїни. Сміливий мисливець і щирий друзяка, як казала молодь. Покірний, наївний і смішний дикун, як думала вона.

Потім ота пригода, що поставила їх під вінець.

— Тасю!.. Будьте щасливі!.. Я вам не заважатиму. Як треба буде — покличте...

Вона не покликала. Вона нічим не допомогла цій рідній людині вийти на вірну стежку. Самотужки пішов він шляхом найдоступнішим для нього і — хто ж тут винен, що розійшлися шляхи їхні? Пригадала Владикавказ... О, чом вона тоді не подала йому руку?

...— Тасю! Якими ж путями, яким способом можу засипати ту прірву, що лягла між нами? Чим доведу свою щирість і знайду стежку до вашого серця?..

— Смертю!.. Тільки смертю!..

І вона сама... своїми руками... О, яка мука!

А в Маринки, як на те, щасливий день: Нагнибіда заїхав провідати.

— Та ну бо, Тасічко, розважтеся!.. Чого ви така невесела? Ось послухайте, що Семен розказує! Він узнав, що в нас у госпиталі лікувався Гаврило Петрович. Так уже зрадів, так зрадів! Він же на нього — як на бога! Гаврило Петрович його в бою з-під багнетів виніс. А Семен за те врятував його від денікінців у лазареті. Уявіть собі, Тасю... Лежали вони вдвох в Армавірі. Аж тут — денікінці...

Тася широко розкрила очі:

— Говори, говори...

— Заскочили вони до лазарету, всіх поранених побили. Семен уже дістав наган; одну каже — Гаврикові, другу — собі. А потім згадав про денікінську шинелю... Та що з вами Тасю? Вам — зле?

Простогнала з мукою й жахом:

— Говори, говори!.. Швидше, швидше!..

Слухала, закам'янівши, з шаленими очима й боялася, що серце розірветься надвоє...

— Маринко!!! О, Маринко!.. Що ж я наробила?

Зірвалася з місця й кинулася на вулицю.

— Візник!.. До ЧК!.. Швидше!.. На чай!..

В ЧК Рожанського вже не було. Власова — теж.

— Гони на квартиру! Графська, 21.

На квартирі сказали, що голова ЧК виїхав о 3-й годині автомобілем з озброєними військовими. Було це 21 жовтня,—

знаменний день для Тасі, для П'ятигорського, для всієї Північно-Кавказької республіки.

Тася мов закам'яніла. Кінець! Тільки сліпий випадок може врятувати його!.. Тепер ясно: він після того не бачився з Нагнибідою й сам нічого не знає про шинелю з погонами...

Ніч минала — як тортури.

* *

Уже з вечора 21 жовтня 1918 року П'ятигорським покотилися неімовірні чутки. Їх передавали пошепки. Говорили й боязко оглядалися. Слухали й не вірили.

Місто було перевантажене біженцями з різних шарів колишньої аристократії, буржуазії, чиновництва, що сподівалися пересидіти тут на Кавказі революційні бурі, абож вижидали слушного часу виступити активно. Князі Урусови, Шаховські, Щербатови, колишні міністри Рухлов і Добровольський, колишні генерали Радко-Дмітрієв і Рузький з нетерплячкою стежили за наступом денікінців. Був момент, коли головнокомандувач Автономов приїздив сюди, в кубло білогвардійщини, пропонувати Рузькому й Дмітрієву службу в червоній армії. Але обидва старі царські вояки рішуче відмовилися виступити проти „своїх". „Свої" тепер наближалися до П'ятигорського. Настрій був підвищено-напружений.

У місті якось не помічалося, що тут була тимчасова столиця Північного Кавказу. Найвищі крайові органи поступалися перед „сорокінщиною", що нездоровою бурхливою повінню заливала П'ятигорське. Тут була ставка головнокомандувача, його штаб, його „дивізія особливого призначення" і його власна ЧК. Ціла зграя дармоїдів, пришийхвостів, шукачів щастя, темних дільців і підозрілих жінок роєм гнойових мух крутилися навколо ставки.

В цьому оточенні Центральний виконавчий комітет Північно-Кавказької республіки, позбавлений своєї бази — катеринодарських робітничих кварталів, новоросійських заводів і доків, тихоріцьких і кавказьких майстерень — фактично опинився в руках Сорокіна. Найменші спроби обмежити сваволю головнокомандувача викликали лють і погрози.

Щоправда, ЦВК, не вважаючи на опір Сорокіна, спромігся організувати революційну військову раду, „як найвищу військову владу на Північному Кавказі". Але й вона не змогла приборкати Сорокіна й припустила непоправну помилку, давши згоду розстріляти його супротивника, популярного командира таманців — Матвєєва.

Сорокінська авантура наростала як болячка.

Розкішний поїзд головнокомандувача з юрбою адьютантів, конвойців, музик і холуїв стояв на станції. Сорокін третій день пиячив. Темні очі його запали й горіли цілковитим боже-

віллям. Вуси обмокли й обвисли. Дійшов уже того стану, коли за найменше протиріччя стріляв на найближчих друзів і рвав на собі сорочку.

Вони берегли його, як свого ока. Цілий штаб ходив за майбутнім всевладним диктатором, як за своїм щастям. Він уже не належав сам собі. Його співробітники, його конвой, його дивізія особливого призначення робили свою кар'єру на його кар'єрі, штовхали його вище й вище. Наближалася розв'язка: або він, або ЦВК.

За п'янкою й під час важкого похмілля вони дружньою компанією оточували його, кадили йому ладаном і нашіптували злобісні поради:

— Пора!.. Тільки ти один можеш спасти революцію! ЦВК готує на тебе замах. Ось на, прочитай...

Підсунули записку, що перехопив начальник ґарнізону Чорний. Записку ту написано на з'їзді, під час промови Сорокіна.

„Мишук! Для тебе ясно, що він каже? „Не мало перешкод доводиться зустрічати в деяких відповідальних установах"... Чи не забагато? Годі! Або ця наволоч, або ми! К."

Сорокін перечитав і заскрипів зубами. Він добре знав руку голови крайкому партії, члена ЦВК та реввійськради т. Крайнього. Це — не фалшивка.

— Досить! Або я, або всі вони. Гайченець правду казав. Гриненко! Позвати сюди Чорного!

Гриненко, особистий адьютант Сорокіна, кинувся до телефона. Треба кувати залізо гарячим... Повідомив Гайченця, замісника головнокомандувача, члена реввійськради й ЦВК.

Чорного Сорокін зустрів лайкою.

— Я тебе призначив начальником ґарнізону, а в тебе що твориться? В ЦВК сидять мерзотники й контрреволюціонери, що продають нас усіх... Негайно заарештувати Рубіна, Крайнього, Рожанського, Дунаєвського, Стельмаховича, Власова і всіх, всіх...

— Я не розумію...

— Ані слова, так і перетак!.. Гриненко! Зразу ж виконати наказ!

Гриненко з адьютантами Костяним, Рябовим і Кляшторним кинувся до автомобілів. О 3-й годині дня заарештованих членів уряду доставили на вокзал. Оточені ворожими шерегами конвойців, вони топталися біля розкішного сальон-вагона головнокомандувача. Лагідний голова ЦВК Рубін сам собі не вірив: Іван Лукович Сорокін — такий же гарний товариш!

— Пропустіть мене до Івана Луковича!.. Я виясню в чім справа.

Чорний брутально перебив.

— Тебе Сорокін не хоче бачити. Стій і жди.

Голова крайового парткому Крайній нахилився до голови ЧК Рожанського:

— Здається ми проґавили. Мене Кочергін і Власов давно попереджали...

Сорокін саме снідав з Гайченцем і Щербиною за пляшкою кон'яку. Пляшка швидко порожніла. На дні її ховалася доля заарештованих. Гайченець піддав пари:

— Ну дак як же, Іване Луковичу? Доки тягтимемо цю волинку?

Сорокін зірвався з місця:

— Гриненко!.. Негайно всіх розстріляти.

Адьютант зразу ж кинувся з вагона. Обережний Чорний шепнув Костяному:

— Треба б писаний наказ...

— Е, який ще там наказ! Роби своє діло й мовчи!

Групою оточили заарештованих.

— Ну, ходімо...

— Куди?

— А куди водять зрадників? У тюрму, до підвалу.

Рубін здвигнув плечима:

— Це контрреволюція!

— Ну, ти поговори мені!

Арештованих посадили в автомобілі й повезли під Машук. Не встигли вивезти за лінію міста, як почався розстріл. Рябов і Костяний швидко впоралися з Крайнім і Рожанським, вискочили з свого автомобіля й кинулися на підмогу Гриненкові й Чорному. Гриненко невдало вистрілив на Рубіна, попавши йому в шию. Обливаючись кров'ю, Рубін підвівся в автомобілі й крикнув:

— Нехай живе радвлада!

Його добили. Командир Черкеського полку Котов, людина звірячого вигляду і вдачі, пороздягав побитих, забравши собі чоботи й одяг.

Другого дня, 22 жовтня, на фронті й по всій території Північно-Кавказької республіки читали тисячі листівок — „Змова проти радвлади". Штаб Сорокіна намагався виставити розстріляних членів уряду зрадниками, аґентами Денікіна, а Сорокіна — спасителем революції.

А на фронті, тим часом, загрозливо й неминуче розгорталися важливі події. 23 жовтня Таманська армія, з наказу Сорокіна, знялася з лінії фронту Армавір — Михайлівська — Дундуківська й пішла через Невинномиську на Ставрополь. Спаяні знаменитим походом дисципліновані таманці, під командою Ковтюха, 27 жовтня взяли нічним штурмом денікінські позиції біля Татарки й 28 вступили в Ставрополь. Але виснажена боями й хворобами, позбавлена боєприпасів армія, не могла вже пробиватися далі, за Манич, на Царицин. У Ставрополі її почав косити жорстокий тиф.

Денікінці використали відхід таманців з армавірського фронту й ударили по всій лінії. 26 жовтня загони Казановича й Дроз-

довського взяли Армавір, а 1-а кінна дивізія Врангеля збила червоних з лівого флангу, захопила Урупську, Безскорбну й погнала дезорганізовані частини 10-ї колони через с. Успенку, за Кубань (на правий бік). Під тиском денікінських батальйонів і ескадронів червоні загони покинули станції Коноково й Овечку, затримавшись на Богословській, перед Невинномиською.

За таких обставин у Невинномиській зібрався 2-й надзвичайний з'їзд рад Північного Кавказу, щоб сказати своє слово про п'ятигорську трагедію й узяти до своїх рук вирване кермо. Сорокін вирушив на з'їзд пишним поїздом, із своїм штабом і численним конвоєм. Наміри були подвійні: або розігнати з'їзд, абож переконати його, що він, Сорокін, спас революцію.

* * *

Рогожін їхав із Байсунгуровим на фронт із важкими думами Білий шурган далі й далі змітав червону армію. Від Овечки до Невинномиської — тільки 35 верст. Позаду — Терщина й гори. Праворуч — Ставропольщина й піски.

Всі станиці, села й хутори позаду фронту переповнили військові частини, обози й біженці. На майданах і вулицях, на вигонах і просто в полі, в ятках, землянках і халупах, на возах і під возами жило, родилося, хворіло і вмирало кілька десятків тисяч людей, що покинули денікінську Кубанщину. Убогі манатки й лахміття лізли в вічі. Нужденні злидні били з кожної латки, з кожного виснаженого обличчя. Був жовтень, наступав листопад. Що буде далі, коли підуть осінні дощі й заведуть свої співи снігові бурі? Був жовтень і голодний тиф блукав позаду червоного фронту, збираючи свої багаті жнива.

Але роздумувати було годі, Ставропольському полкові, разом з іншими частинами, треба було тримати фронт за 15—20 верст перед Невинномиською, щоб забезпечити роботу з'їздові.

Рогожін цілими ночами висиджував над мапою й радився з Нагнибідою, вишукуючи хоч би єдину слабу цяточку у ворога: за всяку ціну треба було відкинути його до Овечки й усунути небезпеку, що нависла над Невинномиською.

З Нагнибідою Рогожін товаришував щиро. Та й не сам він. У Нагнибіди весела вдача: він завжди в доброму гуморі. Де Нагнибіда, там сміх і жарти. Здавалося, бійці легше переносили пригоди й труднощі, коли з ними був Нагнибіда. Коли доводилося відступати, він шутками розганяв гнітючий настрій. Коли не вистачало припасів і сотня переходила на „кінський пайок", він з веселими приказками становився в чергу перед кухнею й смачно вимагав:

— Порцію зернистої й кружку пільзенського!

Одержавши варений ячмінь і кружку кип'яченої води, він намазував свій „кав'яр" на тоненький шматок хліба, густо посипав сіллю і з'їдав із таким апетитом, що товаришів брали завидки. А вкинувши останні крихти до рота, серйозно попереджав інших:

— Ви ж не розходьтеся, — там іще в печі долото жарене.

І котився далі по своїй чоті. Біля нього спинялися; до нього звертались за порадами.

— Тов. ротний! Чогось наш Чумаченко голову повісив...

— А то він за панами нудьгує... Такий уже добрий пан у нього був! Тільки шість раз і дав у морду, — а то все — в потилицю.

— Ха — ха — ха!..

— А їдять тебе блохи! Балакає, як шовком шиє!

— А що ж? Плакати та бульби носом пускати? Наша берьоть, їдять його мухи!

Раз Нагнибіда прийшов до Рогожіна задуманий.

— Є в мене, Гаврику, пляник... Що коли б із-за Кубані влаштувати фалшиву тривогу та відтягти туди їхні частини? А звідси вдарити тоді на Овечку?

— Думав я про це. Без гарматнів нічого не вийде, а в нас їх — кіт наплакав.

— Та хіба ж їх для цього багато треба? Даси нам два-три десятки гостинчиків для ворогів та парочку поганеньких кулеметів, то я тобі такий спектакль улаштую! Ось давай лишень, твою мапу, їдять її мухи з комарами.

Він заходився пояснювати свій плян.

— Я вже й містечко таке собі наглядів: біля хутора Надзорного.

— Чи ти не збожеволів, Нагнибідо? Це ж видима смерть!

— Ну що ж? Або рибку з'їсти, або на дно сісти. А хіба не видима смерть перти просто на ворожі кулемети, як ото ти надумав?

Плян Нагнибіди подобався. На правому березі Кубані, проти ворожого флангу заворушилися підводи. Возили дерево, дріт, старі бочки. Вночі порозставляли фалшиві гармати, замаскувавши їх гіллям. Денікінці занепокоїлися: перекинули сюди кілька частин, і підсилили артилерію. День-у-день їхні гармати грюкали на правий берег, намацуючи ворога, що, здавалося ховався в переліссях, готуючись до переправи.

Нагнибіда того ж дня зайшов до Рогожіна попрощатися. Вигляд у нього був винуватий: він приніс листа до Маринки.

— Ти не подумай, Гаврику... Я не боюся, багнет їм у пузо! Це я так, на всякий випадок.

— Добре, передам.

— Ні, не так. Може я ще й повернуся, — тоді не треба. А як щось там трапиться, — тоді віддай. Розумієш? Баба вона, браток, дуже хороша, їдять її мухи з комарами!

— Я знаю...

— Ну, от... І вдача в нас однакова. Живемо, можна сказати, радісно... Чого нам соплі розпускати? Ну його к шуту! Помреш, тоді й лежи серйозно! А доки живий — радуйся!.. Ну от... Ти не подумай, браток, що це сльози... Ха-ха!.. Їйжебогу — щось в око попало... Ну-да... А з Маринкою ми одне слово — пара... Ну, прощай!

— Слухай, Нагнибідо,— а може б хтось інший...

— От ти й мій командир і розумний парень, а дурак! Завтра тобі треба в лоба брати дві лінії окопів... А може б хтось інший?

Обидва полегшено засміялися й щиро обнялися.

Плян Нагнибіди був простий і сміливий до нахабства. Доки там денікінці пристрілювалися до фалшивих батарей, він з двома десятками таких же як сам, кращих на ввесь Терек пловців, вирядився по той рік річки, далі в тил денікінських позицій. Кубань тут шумує білою піною і мчить між берегами не гірше від Терека. Перед вечором із більшовицького берега, з ліска за коліном, попливли вузлуваті коренасті пеньки, навскоси, до денікінців. Спочатку це турбувало денікінців. Вони стріляли на пеньки з кулеметів і пильно обдивилися їх, коли вода прибивала їх до їхнього берега. Нічого підозрілого не було: звичайні собі пеньки, наготовлені десь улітку. Напевне річка змила... Пізніше, коли сірі сутіні впали на землю, через річку поплив пеньок не такий уже звичайний. Між корінням розкарячився кулемет. З води за пеньком визирало вусате обличчя Нагнибіди. Згодом другий такий пеньок, третій. До півночі пливли вони через Кубань, збиваючись на плесі біля кущів лози.

А з півночі з більшовицького берега ударила гармата, друга, третя. В небі шваркнуло кілька ракет. І враз заговорив усіма батареями й кулеметами денікінський берег. А тим часом кілька смільчаків з Нагнибідою заскочили в тил, застрочили кулеметами, сипнули свинцовим горохом з ґвинтівок, бухнули кількома бомбами, зім'яли ворожі застави й погнали їх до окопів, сіючи паніку.

— Більшовики переправилися!.. Більшовики пішли в наступ!..

Скільки їх тих більшовиків? Чота? Батальйон? Цілий полк? Роздумувати було ніколи і нічого не можна було розібрати за ревом власних батарей. Від Овечки й Кузьминки посилали частину за частиною до місця прориву. Дзвонили полкові телефони й паніка росла по фронту.

Годину після того, від станції Богословки загули більшовицькі гармати й полки нестримною лавою кинулися на денікінські позиції. Змели, зім'яли їх, відкинули на Овечку, забезпечивши на кілька днів з'їздові рад спокійну роботу.

Після бою Кубань викинула на більшовицький берег, біля х. Надзорного, тіло червоного командира чоти, селянина-

незаможника С. Д. Нагнибіди. 14 багнетових ран краще від орденів червоного прапора доводили, що Семен Дем'янович умер смертю героя. Під його пухнастими вусами ховалися відблиски його звичайної посмішки.

— Наща берьот, їдять його мухи!

* * *

В надзвичайних обставинах збирався другий з'їзд рад Північного Кавказу 28 — 30 жовтня 1918 року. Денікінські гармати гриміли за 15 — 20 верст і червоні полки ледве стримували супротивника перед Невинномиською. Загони Шкуро загрожували з півдня, від Баталпашинського. Відповідальні керівники, члени ЦВК, загинули від рук авантурників, абож розбіглися й переховувалися. З Мінеральних вод наближався поїзд головнокомандувача - диктатора й ніхто не міг поручитися за його наміри. На фронті й на самому з'їзді було немало прихільників Сорокіна: одні справді вірили в байку про зраду ЦВК і вважали Сорокіна за рятівника революції, інші просто ждали від авантури тих чи тих вигід особисто для себе. Здавалося, справа революції випала з ланцюга історичної закономірности й лягла на терези сліпої долі.

Але це тільки так здавалося. Якраз у найважчий для революції момент особливо яскраво виявилося, які сили організували бідняцькі маси Північного Кавказу на непримиренну боротьбу з контрреволюцією.

Напередодні з'їзду зібралася фракція більшовиків обміркувати події. Засідання влаштували прилюдне; безпартійні делеґати переповнили залю.

Коротка інформація про розстріл членів ЦВК потонула в звуках жалібного маршу. Загриміли гарячі запальні промови. Делеґати ловили кожне слово, вплітаючи й свої почуття в єдине колективне поривання.

Сталася подія нечувана в історії революції: зважившись всі обставини, фракція, разом з членами ЦВК, розіслала телеграму від імени ще не відкритого з'їзду:

„Всім, всім революційним військам, радам і громадянам.

Наказ.

2-й надзвичайний з'їзд рад Північного Кавказу і представників революційної Червоної армії оголошує поза законом колишнього головнокомандувача Сорокіна та його штаб: Богданова, Гайченця, Чорного, Гринченка, Рябова, Щербину, Троцевського, Масловича, Піхтєрьова й командира черкеського полку Котова. Пропонує негайно заарештувати й доставити їх в Невинномиську для прилюдного народнього суду. Пошті й телеграфу не виконувати жадних наказів Сорокіна й осіб, тут пойменованих.

2-й надзвичайний з'їзд рад „Північного Кавказу".

Так диктатурі Сорокіна твердо протистала диктатура пролетаріяту. Рішучих негайних заходів вимагав момент: до Невинномиської спішили сорокінські військові частини. Повстало питання: хто кого.

Другого дня з'їзд пішов стежкою, що накреслила фракція. Щоправда, він не мав видатних керівників: спасати справу революції на Північному Кавказі зібралися рядові партійці, фронтовики, селяни-бідняки й козаки. Доповідь робив Гришін, кубанський селянин, що волею Жовтня став членом партії, керманичим радянської справи. Він так і почав:

„Пробачте мені, сірому мужикові, що я взяв слово висвітлити перед вами сучасний стан..."

Сіра, бідняцька, переважно городовицька маса билася на фронті, вставши за проводом партії до рішучої клясової боротьби. „Сірі" рядові депутати-масовики зібралися на з'їзд вирішувати державну справу. „Сірий", рядовий селянин-більшовик виступив з відповідальною доповіддю від імени розстріляного й розігнаного ЦВК. Такий був момент.

З'їзд відразу взяв тверду хазяйську лінію, ліквідувавши авантурництво, що розкладало армію. Сорокіна, з усім його штабом, оголосили поза законом. На головнокомандувача призначили Федька.

Довідавшись про це, Сорокін спинив на Курсавці свій поїзд і кинувся на Ставрополь з двома ескадронами свого конвою та чинами штабу.

Ставрополь з 28 жовтня посіла Таманська армія,— та сама армія, що її командира, Матвєєва, Сорокін розстріляв. Тепер вони поквитувалися. Ледве зморені коні сорокінців зацокали підковами по незграбному брукові ставропольських улиць, Сорокіну передали наказ негайно прибути до штабу Таманської армії. Недавній головнокомандувач зрозумів, що попав у пастку. Повернули коні й подалися в степ, на схід сонця. Туж-туж за ними погнався цілий полк кінноти й нагнав їх біля с. Сергіївського. Сорокіна ледве врятували від самосуду й посадили до ставропольської в'язниці. Проте й це не відвернуло неминучого: до в'язниці прийшов начальник 3-го Таманського полку Висленко й застрелив недавнього диктатора.

Незабаром, після допиту й суду, розстріляли Гайченця, Гриненка, Чорного, Кляшторного, Костяного, Котова й інших співучасників сорокінської авантури. Характерна рисочка: Гриненкові дозволили перед розстрілом прилюдно спокутувати свою вину й розповісти перед багатотисячним мітинґом подробиці сорокінської зради.

Надзвичайний з'їзд рад ледве встиг закінчити свою роботу, як денікінці зламали опір червоних полків під Богословкою, взяли Невинномиську й відкинули армію на правий берег Кубані. Тут у руках радвлади залишилися тільки чотири

станиці: Миколаївська, Темноліська, Новокатеринівська й Барсуківська.

Це — все, що осталося від червоної Кубані. Боротьба переносилася на територію Терщини й Ставропольщини.

XII

Радянська соціялістична Північно-Кавказька республика доживала свої останні дні.

Денікінщина остаточно випростала крила й складала вже договори з Антантою про походи на Москву й Україну. До Новоросійського прибули французькі й англійські пароплави з боєприпасами для білої армії. Такою ціною запопадливі сусіди купували собі право експлуатації майбутньої „єдиної неділимої“... Але напівроздягнена, розбута, наполовину хвора кубано-ставропольська червона армія, перейменована тепер в 11-у, не складала своєї зброї. Багато лиха накоїла їй авантура й партизанщина, злидні й хвороби, брак набоїв і гарматнів. Армія падала від утоми, від жорстоких боїв і довгих переходів, від недоїдання й тифу. Дезертири тікали з неї тисячами, переповнюючи села й міста небезпечним буйним натовпом.

Проте героїчна боротьба протягом десяти місяців надбала в основних кадрах її багатющі запаси революційного піднесення, мужности, відданости: їх не могла до кінця розтратити навіть сорокінщина. Хвора армія, як сильний поранений звір, відходила повільно, огризаючись іноді з такою силою, що денікінські пси розліталися на всі боки.

Сам Денікін високо ставив боєздатність 11-ї армії, відзначивши її в своїх закордонних записках:

„Воєнний дух її, не зважаючи на брак безпосереднього управління з центру... був незрівняно вищий, ніж в інших червоних арміях... Перемогти її нам було трудніше, ніж інші. Боротьба з нею потребувала від нас великих втрат. І не раз, розбита, здавалося, до щенту, вона знов народжувалася й давала тверду відсіч добровільцям“.

Взявши Армавір і Невинномиську, білі кинули свої сили на Ставрополь. Після десятиденного жорстокого бою, знеможені тифом, таманці мусіли 14 листопада покинути місто. Проте, на південносхідньому фронті частини 11-ої армії ударили на Моздок і Прохладну, розгромили полки Бічерахова й визволили всю Терщину, де кілька місяців відбивалася від білих невеличка 12-та армія. Обидві ці армії злилися в одну й зайняли на початку нового року лінію Винодільне—Петровське — Калиновське — Курсавка — П'ятигорське.

Партія зробила ще одну спробу посиленим партбудівництвом та парткерівництвом домогтися перемоги над денікінцями. 2 січня у Владикавказі відбувся 2-й надзвичайний північ-

но-кавказький з'їзд партії, переважно в питанні оборони. З'їзд визнав „організацію оборони від наступу міжнародніх розбійників" за основне завдання партії. Всі парторганізації повинні були мобілізувати п'яту частину своїх членів „на роботу в армії й для армії". У всіх військових частинах ухвалено організувати партосередки й розгорнути культ-виховну роботу.

Але бойові обставини паралізували всі ці заходи. Не було боєприпасів, ліків, лазаретів. Число ранених досягло 20 тис., а з хворими — 50 тисяч. Зв'язок із центром був слабий, постачання трудне й затяжне — пісками й душогубними дорогами каспійського узбережжя. А денікінці, тим часом, мали за спиною цілу Антанту з її пароплавами, зброєю, боєприпасами, ліками й клясовою ненавистю до червоних.

О половині січня ворог ударив на с. Благодарне, одрізав 4-ту дивізію й одкинув її за Манич, в астраханські піски. 3-я дивізія (колишня Таманська армія) мусіла піти на Святий Хрест. 1-ша й 2-га дивізії одійшли в район Георгіївського, а потім на Прохладну й Моздок. 20 січня білі взяли П'ятигорське, 26-го — Прохладну.

11-ту армію тиснули тепер просто на схід, у піскову ногайську пустелю.

Ударила холодна зима. Без теплого одягу, без добрих харчів і ліків армія остаточно загибала від тифу й інших хвороб. 24 січня надзвичайний комісар півдня Росії т. Орджонікідзе телеграфував Леніну:

„11-ої армії немає. Вона остаточно розклалася. Супротивник бере міста й станиці майже без опору. Вночі поставлено питання покинути всю Терську область і піти на Астрахань. Немає гарматнів і патронів. Немає грошей".

Ясно, що без гарматнів і патронів, без грошей і ліків, після десяти місяців жорстоких боїв і походів жадна армія боротися не могла. 26 січня новий командарм Левандовський дав наказ відступати на Астрахань.

Армія вирушила двома шляхами. Таманці (3-я дивізія) пішли мимо Ачикулака до с. Величаєвського, а далі — пісками, понад сухим річищем Гайдука, просто схід сонця, до колишнього кізляро-астраханського поштового тракту. Основні сили (1 й 2 дивізії) рушили залізницею й понад залізницею на Моздок, Щедрінську, Кізляр, а звідти — селами до Чорного Ринку й далі, Караногайщиною, просто на північ, на старий астраханський поштовий шлях.

Хто знає цю сумну мовчазну пустелю — притулок убогих степовиків і піскових шурганів?

Понад Каспійським морем, від Кизляру, на 140 верст до р. Куми, й далі, на 200 верст, майже до самої Волги лежить убогий одноманітний степ. Тільки поблизу Кізляру, там де численні протоки р. Терека заливають низину животворною

водою, простяглася смуга сел: Тарумівка, Таловка, Роздолля, Чорний Ринок. А за Чорним Ринком — знову мертва мовчанка пустелі...

Одноманітна, злегенька погорблена площа далеко-далеко розсунула свої степові краєвиди. Мутно-сірими простирадлами лягли пастівники, спалені сонцем. Мовчазними пам'ятниками давноминулого встали високі історичні могили — німі свідки стародавніх монгольських походів. Широкими смугами, по 10 — 20 — 40 верст ушир, перерізують степ розгойдані хвилі степових пісків, де-не-де вкриті убогою степовою травою. Врешті й вони щезають під справжньою повінню золотавого моря летючих пісків, що ходять-перекочуються степовими просторами. А ближче до моря — мертві солонці й мочажини.

Степові річки — Кума й Гайдук — існують тільки на мапах. Уже понад сто років їх поховали під своїми бурунами піски. Багатоводна Кума за с. Величаєвським розбивається на гирла й щезає під золотавими заметами. Далі, на сто верст до моря — тільки мовчазна піскова пустка.

Сумно, порожньо в цих степах, де на широких просторах блукають невеличкими мандрівними авулами тільки нечисленні кочовники: між Кізляром і Кумою — караногайці, а за Кумою, аж до Волги, — комлики. І страшно, небезпечно тут зимою, коли здіймаються шургани й жбурляють піски до хмар, а хмарами метуть землю.

11-та червона армія вирушила в астраханські піски в кінці січня 1919 року, а кізлярська колона — 5 лютого, в найнебезпечніший для переходів час, коли в степах немає паші для коней і на степових просторах гуляють буревії. Без шляхів, без харчів, без притулку на ніч розбрелася армія по сумних бурунах, пробиваючись на Астрахань.

Армії, власне, вже не було: були окремі частини й групи, окремі гуртки й одиниці, що рухалися в одному напрямку. Певних шляхів теж не було: передні змішували пісок тисячами ніг, задні звертали обабіч, розтікалися по степу, брели, де зручніше. Під вітром і холодом ледве пленталися хворим, виснаженим натовпом. Біля с. Роздолля на таку розтягнуту колону напала сотня озброєних козаків і погнала в полон 15 тисяч.

Частина за частиною, група за групою вливалася червона армія в піски, від Кізляру та від с. Величаєвського. Сумну безвідрадну картину являє в цю пору ногайсько-комлицький степ. Здається шалений гураґан розгойдав піскове море, а воно так і заклякло в своєму гніві, здійнявшись угору своїми буграми-хвилями. Величезні горби лежать поспіль цілими кряжами, то майже зливаючись докупи, то розступаючись ушир. Де-не-де природа засіяла їх скупими жменями піскового овса, собачої рожі, сухостійних трав і колючок. За ними — золоті хвилі „живого", рухомого піску, що дожидає

першого вітру, щоб піти далі. Навколо тільки небо й піски, небо й піски. Хіба де по долинах лягло скупими плямами тоненьке снігове покривало.

Монотонно риплять вози. Сонно й нудно шелестить пісок під колесами. Грузнуть ноги пішаків і коней. Третій день іде арм'я манівцями, розтяглася вдалечінь і вшир. З бугра на бугор, з бугра на бугор, — здається, без кінця й краю. Глибоко занурюються в пісок колеса гармат: доводиться підпрягатися, щоб їх витягти. Їдуть тільки важко-хворі та поранені: підвід не вистачає. Їдуть та йдуть з армією й біженці-городовики, переважно сім'ї й родичі бійців.

Степ щодалі накладав своє тавро на цей мандрівний табір. Відставали, мішалися, розбивалися на групи. Хвороба остаточно розформовувала й переформовувала армію на свій лад. Вона втратила свій бойовий вигляд. Люди загорталися в лахміття. На лафетах сушилася абож вивітрювалася білизна. На багнетах бійців коливалися пакунки або й сами багнети з гвинтівками опочивали в обозах.

На обличчях утома й байдужість. Групами сідали відпочивати, відставали, доганяли. Харчі на обліку. Води немає.

— Який чорт нас поніс сюди? Хіба кращих шляхів не знайшлося?

— Тут усі однакові: кажуть, верстов 250 буде до Астрахані.

— Не дійдемо!.. Коли б хоч не тиф!

— Нічого! Як умреться, то все минеться!

Мимо проїхало кільки штабних. Натомлений і слабосилий бородач заздро свиснув навздогін:

— Оці й за Астрахань доїдуть!.. Що їм? Пузо повне, ноги не болять! Їде собі та тютюнець покурює. Мабуть таки не дурень вигадав паном бути.

Один із вершників, чорнявий гострозорий чолов'яга, почувши дорікання, повернув коня назад.

— Ану, товаришок, сідай та під'їдеш трохи, а я розімну ноги.

— Та спасибі... Я й так.

— Сідай, сідай!.. Я покурю в компанії.

Пішов угурті. Витяг засмальцований кисет, зробив собі „собачу ножку“ й передав кисет далі. Курці хапалися за нього, аж руки тремтіли. Робили собі цигарки й спішили закурити. Але згодом почали переглядатися, спльовувати. Дехто навіть кинув потиченьку цигарку. Чорнявий мов не помічав і з насолодою затягувався.

— А що? Не до смаку мій тютюнець? Нічого, згодом привикнете. Зате—своїх власних плянтацій. Фабриканта Одарюка... Може чули?

— Тов. Одарюк! Як же це я тебе не впізнав? Та ми ж з тобою під Катеринодаром...

— Еге, під Катеринодаром!.. Там у мене пика ще батьківська була, бо ми пшеничненьким живилися. А тепер ось

обідав самі скрутні: покрутився, покрутився та й так був... А вечеряв самі лежні: полежав, полежав та й так заснув.

У гурті засміялися. Товариш із-під Катеринодару зацікавився:

— А де ж у тебе тютюнові плянтації взялися, тов. Одарюк? Щось я не чув такого.

— А ось і ось...

Одарюк махнув рукою обабіч, де по низинах стирчали сухі стеблини бур'янів...

— Тут і паслін і кінський щавель, і шальвія... І ще якась погань. Спасибі, матросик один навчив... Еге-ге!.. Чого ж ти товаришу, з конячки злазиш? Під'їдь іще!

— Та спасибі, т. Одарюк. Нам спішити нікуди, а тобі ж треба скрізь доглянути.

Одарюк, член реввійськради 11-ї армії, підвеселив натомленого коня нагайкою й поїхав доганяти частини. Червоноармійці пішли бадьоріше.

— Оце — наш!

— Це тобі не генерали, що кидають салдатів у біді та й махають далі колясами!

— Наші не покинуть!

... Тася йшла в одній із груп, доглядаючи хворих. Лазаретів уже не було, кожен допомагав сам собі. Але багато було хворих у кожній частині й були такі, що ходили за ними. Тася не розлучалася з Маринкою.

Невеличка ростом, прудка Маринка цебрами розливала навколо себе ясне життєсприймання. На її обличчі були ще хмаринки недавнього горя, але вони не могли заховати промінів непереможної, цілющої, невичерпної любови, що била з неї водограєм. Маринка скрізь поспівала. Десь ізбоку побачила виснажену сумну жіночу постать із ознакою смертельної втоми на обличчі. На руках — дитина. Маринка метнулася до неї.

— Та ви зовсім хворі! Сідайте, під'їдете.

— Спасибі, якось доплентаюся... Вже ж мо-'недалеко й та Астрахань.

— Що ви? Ще й третини не пройшли!

Жінка заплакала:

— Сил моїх немає!.. Чоловік помер у поході, двох старшеньких добрі люди взяли. Коли б хоч не ця дитина...

За кілька хвилин Маринка влаштувала хвору й тішила її дитину.

— Та яке ж ти манісіньке та худісіньке! Та хворе-хворісіньке! Глянь Тасю, які в неї великі-великі та сумні очі!

Тася глянула—і серце їй защеміло... Та це ж—очі всієї 11-ої армії. Очі виснажених, хворих бійців! Очі поранених і тифозних! Очі біженців, що міряють другу тисячу верст од Батайського й Тамані, через високі гори й піскові степи!

Рогожін непомітно, з прихованою тривогою стежив за Тасею.

— Тасю, ти б відпочила...

У Тасі обличчя з білого воску, але очі світилися, як і в Маринки.

— Нічого, Гаврику! Мені гарно.

Відтоді, як зустрілися в Моздоці після розгрому армії—ні слова не сказано між ними про недавні непорозуміння. Тася мовчала про свою жахливу помилку, щоб не одвернути його від себе навіки. Думала: „скажу, як побачу, що він зможе простити й забути". Рогожін іще раніш вирішив, що треба зректися всяких прав на неї, завоювати довіру й повагу, а тоді—будь-що-буде.

Піски їх рідними, повертали до юнацьких років. Обоє виросли в таких от степах над Урусколем і відчували їхній подих на кожному кроці. Рогожін особливо любив піски. Парубком було тижнями пропадав у піскових бурунах з рушницею. Бив хитрого лиса, бив хижого вовка, здирав шкіри й вертався з багатою здобиччю. Живився куріпками, заятиною, дрофами. Сіль брав із степових солоних ільменів. Своїм досвідом він тепер багато допомагав Тасі й усім хворим.

Одного разу забрав мішки й привіз із бурунів добрих півкопиці сухого кінського щавлю... Тася сміялася:

— Його й коні не їдять!

— Та й ми не їстимемо. Ми його питимемо. Ти ж любиш комлицький чай?

— Ах, чай... Коли б у нас комлицький чай, ми б половину хворих підняли. Він чудово живить і підбадьорює.

На першому ж привалі дістали води, нарубали сухих стеблин кінського щавлю, разом з листям і квітковим колосом, наварили, посолили, одцідили. Рогожін надоїв кобилячого молока, забілив чай і подав мисочку Тасі.

— Справді, чай!.. Гаврику, та це ж—знахідка! От не думала... Та ти в мене—урван.

Лукаво посміхнувся:

— Я таким і був. Хіба забула?

Почервоніла, пригадавши парубоцьке прізвище—мужа.

— Я досі не знала, що ти такий...

— Який?

— Та бачиш... Ти тоді був шибайголова, страхіття для всіх „порядних" людей. Потім дістав собі погони. А з таких виходять Сорокіни. І взагалі...

— Життя вчить, Тасю. А про своє офіцерство я тобі колись розкажу. Я його не шукав. Мені його накинули.

Подивилася допитливо й нічого не сказала. Заходилися вдвох поїти „чаєм" хворих. Незабаром „комлицький чай" став улюбленим напитком сотень і тисяч бійців. За браком припасів і доброго питва чай підтримував виснажених

мандрівників. З молоком заступав їжу, без молока підбадьорював і відганяв утому.

А степові, здавалося, не було кінця-краю. За площинами йшли піски, за пісками—солонці, за солонцями—знов сірий мовчазний степ. І знов піски.

Люди йшли, виснажувалися, коні падали з голоду. Число хворих збільшувалося, на стоянках замерзали сотнями. Частина відставала й гинула в бурунах.

Командири полків, батальйонів, політробітники, що їхали в одній групі, улаштували нараду. Одарюк змалював тяжкі обставини.

— Труднощі посилюються, число хворих збільшується. Коні дохнуть. Є вже покинуті в пісках гармати. Ми йдемо все повільніше й млявіше. Що робити? Через хворих ми ледве посовуємось. Є така думка, щоб мобілізувати всі коні, та спасати, насамперед, артилерію... Але тоді загине більше людей...

— Як?.. Щоб покинути хворих?..

— Постій, не кричи... Ти зважж обставини: як зав'язнемо тут, то всі загинемо. Треба спасати, що можна.

Важка мовчанка опанувала присутніх. К. Лісовий задумано кинув:

— Справа в тому, чого найбільше вимагають інтереси революції...

— Безумовно, артилерія он як потрібна Царицину...

— Алеж і ціла армія...

— Пожди!.. Це значить — випрягти з повозок?..

Ще раз схвильовано підхопив Одарюк:

— Важко зараз збагнути, чого саме вимагають інтереси революції. На мою думку, артилерію треба виручати. Але й кидати хворих — нема на те моєї згоди. Ми спільно з товаришами десять місяців билися проти німців, корніловців, денікінців, та невже ж побіжимо тепер від них перед хворобами? Коли вже вмирати, то хочу вмерти з ними! Коня свого віддаю під артилерію, а сам піду з хворими...

— І я!

— І я!

Не мовчав ніхто. Близько сотні голосів злилося в однім пориванні. Хворий на сухоти, запальний і чулий завполітвідділу армії, молодий студент Торський скочив на повозку:

— Товариші! Може я нескладно скажу, та зате — від щирого серця! Історія знає немало таких славних переходів пустелями непроходимими. Гинули армії — залишалася слава. Та слава запалювала нащадків, підносила їх на нові геройства, на нові славні дії. Але то були армії завойовників, гнобителів. Тепер настала пора інших воєн, інших боїв — за визволення всіх трудящих. Ми виставимо своїх героїв! Ми створимо нові леґенди! Ми впишемо нові сторінки в історію!... Нехай ми загинемо! Нехай тільки останки 11-ої армії дійдуть до Астра-

хані! Але вони донесуть туди нашу славу й запалять тисячі й сотні тисяч на борню. Ми вмремо, — армія не вмре, діла наші не вмруть? Ви чуєте? Армія повернеться мстивим, переможним гураґаном туди, звідки ми тікаємо! Я вірю в це! Вона повернеться!..

Він боляче закашлявся й виплюнув кривавий згусток. Крики захоплення покрили його слова.

Того ж дня батареї, підсилені кіньми, пішли вперед, а при обозах побільшало пішаків... Маленький, сухорлявий хворий Торський вибивався з сил, важко дихав і часто витирав нездоровий піт. Ночами його била пропасниця й кашель роздирав йому груди. Але він нікому не жалівся й щодня місив піски попліч усіх. На третій день він уже падав від знемоги.

Одарюк не спускав з нього очей і помітив, що він тихенько відстав від товаришів і заховався за пісковим бугром. Стурбований Одарюк бігцем кинувся туди. Торський лежав на м'якому піску й важко дихав. Одарюк схилився над ним і голос йому затремтів незвичайно м'яко:

— Володьо... Що це ти надумав?

Його погляд упав на кобур. Торський тихо посміхнувся.

— Невже ти вважаєш мене за такого боягуза? Ні, друже, я не думаю вкорочувати собі життя. Я просто умираю. От і все. Я не хочу вас обтяжувати, — там і так місця мало... Ти не бійся, це не довго... Тут, розумієш, затишно... Я полежу й відпочину. Це ж чудесно — полежати й відпочити... Ах, Одарюк, як я втомився! Як утомився!..

Він зайшовся страшним кашлем і кров пішла йому горлом. Його обережно перенесли на підводу. Другого дня він помер.

* *

Мертвих кидали, живі далі йшли, доки теж падали з ніг Над хворими, знесиленими загонами нависла тривога: нема води. Ішли пісками, не зустрічаючи ніде худуків (копанок). Пробували здобути воду, але в ґрунті не було й ознак її. Вишукували по балочках тоненькі й маленькі цяточки снігу й вилизували їх язиками.

Стогін стояв над обозами:

— Води!.. Води!..

Тася йшла мов у чаду, змарніла докраю, з порепаними від спраги й вітру губами. Маринка несла маленьку Катрусю: Її мати вмерла від тифу. Вмираючи, прохала Маринку не кидати дитини, стати їй за матір. Дитина скигліла й благальними великими очима дивилася на Маринку. Серце Маринці краялося. Вона догнала Тасю.

— Тасю, ти вчилася на лікаря... Скажи мені... — Тільки не подумай чогось такого... Чи скоро в жінки буває молоко, як вона завагітніє?

— Ні, Маринко, не скоро... А що?

Маринка зніяковіла. Потім, уся червона, стала сміятися:

— Та то... У мене ж бач, не було дітей... А воно — таке маленьке... І так благально дивиться... Я б хотіла... Я б хотіла...

Тасі бризнули сльози з очей. Ця маленька жінка з великим серцем хотіла б завагітнити, щоб своїм молоком вигодувати чужу хвору дитину!

— Маринко!.. О, яка бо ти!.. Сестричко моя рідненька! Які ж ми з тобою нещасні!

Вона гірко заплакала. Виливала пекучу тугу за тисячами померлих на її очах і тих, що вмирають. Плакала за зів'ялими жіночими мріями й за ним, за Гавриком...

Рогожіна не було вже два дні. Коли вступали в пасмо пісків, він зауважив товаришам:

— Тут не буде води...

— Звідки ти це знаєш?

— Я виріс у кізлярських пісках. Я по рослинах бачу, що тут ґрунтові води глибоко. Треба звернути на північ.

— Але це збільшить нашу дорогу...

— Зате спасе багатьох від мук і смерти.

Його не слухали. День-два якось обійдуться. Та ще ж, може, все це — тільки вигадка.

Загін уступив у безводне пасмо пісків. Змучені спрагою люди — ледве рухалися, падали, відставали.

— Води!.. Води!..

Язики пороспухали, в роті пересохло. Лягали обабіч валки й стерегли коней: билися за кінську сечу й висмоктували її з брудних калюж.

Коні пленталися, мов п'яні, падали й дохли більше звичайного. Люди, як мухи на падло, кидалися на трупи, розрубували їх, живилися м'ясом, пили кров і рідину. Це втихомирювало спрагу.

А Рогожіна не було. Відстав? Загинув? Товариші нічого не знали.

Того дня передовий натовп вибравшись на гребінь піскових бурунів, побачив попереду себе невеличку падину, а на ній — озеро.

— Вода! Вода! Браточки, вода!

Мов електрична хвиля пробігла змученим натовпом. Люди кинулися навпростець. Погоничі повернули за ними коні. Бігли люди, бігли коні, перекидалися повозки. Хворі підводилися й намагалися перегнати інших, падаючи й плазуючи. Лізли рачки, плакали й кричали:

— Голубчики!.. І мені!.. Братики!.. І мені!..

Кожен уже знав, що в степових копанях води всім не вистачало.

Біля озера кишіла людська каша. Звалювли з ніг, лізли по головах і плечах, змісивши тоненький лід біля берега з вонючим

намулом, падали просто в воду і глитали, глитали її... щоб зразу ж виплюнути назад.

Це була гіркосолона вонюча мочажина.

Після півгодини люди сиділи й лежали навкруги в глибокому розпачі. Навіщо йти далі? Чи не краще вмерти тут, без зайвих мук?

У Тасі крутилося в голові від спраги й утоми. Вона пішла з Маринкою допомогти кільком роздавленим біля озера. Сонце сідало в жовтаво-сизих хмарах і тіні лягали від сусідніх бугрів. Тася випадково глянула в замерзлу калюжу й жахнулася. Звідти виглянуло страшне обличчя з порепаними губами, потріскане, обвітряне. Тільки великі очі нагадували колишню Тасю. Спочатку хитнулася назад. А потім... Не однаково хіба? Людям потрібні її руки, а не обличчя. А Гаврикові... Четвертий день немає Гаврика. Група тане, як сніг весною. Люди мруть, відстають, гинуть безвісти.

Безмежний розпач охопив Тасю; пекучі сльози підступили до очей. Повернула до піскових бугрів, зійшла на гребінь і глянула навкруги. Скільки хватало ока, лежали піскові замети, застилаючи краєвиди. Мертва тиша навколо, мовчання пустелі... Відчування важкої самітности охопило Тасю й вона, знеможена, опустилася, ридаючи на землю. Чи треба було жити, боротись, любити й ненавидіти, щоб самітній умерти в оцій пісковій пустелі?

— Тасю!..

Схопилася, власним вухам не повіривши. Буйним хмелем ударила в голову радість. Кинулася до нього.

— Мужу мій!

Небо хитнулося обабіч і піски поплили кудись угору. Обережно опустив її на м'який пісок, поклав голову на коліна й поцілував милі очі.

— Не плач! Усе буде гаразд!.. Я шукав води, Тасю... Ми пішли мертвою дорогою. Трохи ліворуч є старі комлицькі худуки. Ось — на!

Він витяг із кишені пляшку з бруднуватою водою й простяг до Тасиних губ. Тася вхопилася обома руками за пляшку й непереборна жага на момент перекривила її обличчя. Але останнім зусиллям волі одірвалася від спокуси.

— Не можу, Гаврику!.. Сама, потай від усіх, потай від Маринки, не можу!..

— Дурненька! Я й не дам тобі всієї,— зразу не можна. Половину я віддам Маринці. А через годину — всі люди питимуть уволю.

Припала до пляшки й пила захлинаючись, цокаючи зубами об скло. Аж тепер відчула, як ослабла. Сльози сами текли з очей.

— Буде!..

— Ще, любий!..

— Буде! Це — Маринці.

Отямилася, провела рукою по чолу і враз згадала: озеро, порепані губи, страшне, обвітряне, виснажене обличчя. Закрила його обома руками з гіркою думкою. Потвора!.. Але він тепло й м'яко відхилив обидві долоні й глибоко зазирнув під довгі вії. Очі йому сяли, як і раніш, там, над Урусколем.

— О, Гаврику!..

Плакала й сміялася щасливо й закохано.

— А тепер — до Маринки!

Біля возів з хворими Тася побачила новину: прив'язана до воза, стояла звичайнісінька коза.

— А то що таке?

Рогожін засміявся.

— Думаю, що — коза... Отож через неї я й забарився трохи. Розшукав комлицький зимовник і... для маленької Катрушки...

Маринка ойкнула й не зчувся Рогожін, як вона вчепилася в нього й закрутила його дзиґою.

— Та золотенький же мій Петровичу!.. Як же це ти догадався? Та я б тебе розцілувала, коли б он, Тася, так тебе очима не їла!.. Як же це вам пощастило?

Рогожін зніяковів і пояснив з винуватою посмішкою:

— Боюся сказати... Віддав хазяїнові свого годинника, а хазяйці, вибач, Тасю, твою заручальну каблучку. Таке мені горе: шість років беріг... А тепер — хоч наново сватайся!

Тася радісно засміялася, кинулася до нього і перший поцілунок дружини затулив йому губи.

Щастя межує з горем і життя цвіте поруч смерти... Того ж дня вмер від тифу член реввійськради, начальник загального резерву армії Одарюк.

* * *

Армія мандрувала степовими манівцями, розбившись на загони й гуртки. Третина її вже лягла в пісках від холоду, голоду й хвороб. Трупами людей і коней засіяло мовчазні простори. Лежали купами під буграми, забившись у затишок, падали над дорогою — і вітер засипав їх пісками летючими. Там і там виглядали з заметів ноги, голови, покинута ґвинтівка, повозка, лафет. Одні вмирали, інші йшли тим же шляхом або звертали обабіч сумного кладовища.

Загін, де йшов Рогожін, тримався довше. Не було харчів, але сяк-так живилися „комлицьким чаєм". Рогожін умів обрати кращу путь поміж бурунами й знайти воду. Проте смерть брала своє: дохли коні, мерли люди, їх викидали в пісок. Тася й Маринка ходили біля хворих, скільки могли; Рогожін допомагав їм. Здибалися в степу з групою, де був Байсунгуров.

Клима Байсунгурова вважали за женофоба. Щось там у нього трапилося замолоду й назавжди залишилася в душі тріщинка. Казав часто:

— Не долюблюю жінок... Права їхні визнаю, але їм ще й привілеї всякі подай! Де ж пак: слабе створіння!..

Розгром армії вплинув на нього тяжко: став мовчазний і похмурий. Його притягли до роботи біля хворих. Це розважало Байсунгурова: працював за двох. І що більше працював, то дужче розглажувалися його, поорані думами зморшки. Вчився у Тасі й Маринки.

Трудно сказати, де беруть жінки фізичні сили, коли серце ніговхає їх на подвиг. Тасю Рогожіну Байсунгуров знав іще як училася. Але тепер це була не та Тася. Вітер, холод, голод, снага, важка робота й щоденні картини страждань і смерти взяли в неї колишнє миле дівоче обличчя, покрили чоло хмарами смутку, провели біля губ рисочки болю й турбот. Але великі очі пом'якшали й світилися мудрим життєсприйманням.

Раз Байсунгуров не витерпів.

— Чого ви, Тасю, живете так, наче у вас щодня великдень?

Тася скоса сипнула промінем на мужа:

— Того, що я щаслива, Климе... Того, що я знайшла саму себе.

— Це не відповідь: „щаслива того, що щаслива“... Я хочу знати, в чому щастя. Ну от... Ми ж не діти. Ми знаємо, що дуже, дуже мало хто з нас вийде з оцих пісків. А що як задме шурган?.. Над нами всіма вартує смерть, а вам радісно... Що ж це таке? Та й не ви тільки... Я не мало знав таких. Нагнибіда так і вмер із радісною посмішкою на устах. Досі я знав, що людям радісно жити,— тепер починаю думати, що людям іноді радісно вмирати.

— Так, Климе,— іноді радісно вмирати. Це — коли ти власне щастя... (Тася знов сипнула промінем)... зможеш вплести в громадську справу, розбризкати радість його на чужих муках, зменшити їх, полегшити, заспокоїти, запалити до дальшої боротьби. Я не вмію, Климе, цього висловити, я тільки вмію відчувати й здійснювати.

— Ну, а коли смерть? Що вам тоді з цієї радости?

Тася засміялася:

— Ну, а коли смерть і ви так і вмрете злюкою? Що вам тоді з вашого смутку? Смерть однаково прийде на смуток і радість, на горе й на щастя. Краще ж гнати смуток і сіяти радість... Ні, я не можу вам цього пояснити! Ви краще придивіться до Маринки: я в неї вчилася.

Байсунгуров чогось зніяковів і мугикнув:

— Що ж Маринка? І Маринка така ж дивачка...

— Ні, вона не дивачка. Коли б люди в житті не переступали через таких Маринок, вони б ставили їх на постаменти...

Я ще вся в полоні власного життя. Ну от (вона засоромилася)... недавно ходила хмара-хмарою й на інших смуток наводила. Тепер радію й вас цим дратую. А в неї власного життя й власного горя немає. Ви його не побачите. Де такі жінки беруться, Климе? От я скільки вчилася, думала, мудрувала, а Маринка прийшла й перетворила мене наново. Бережіть її, Климе. Такі — не живуть, а горять.

Маринка, справді, горіла й догоряла останнім ясним полум'ям. У неї хтось із відсталих частин украв козу. Маленька хвора Катрушка зачевріла й умерла. Тася думала, спочатку, що Маринка виплаче свої очі й прокляне світ. Але по кількох днях вона вже сяла за роботою, як свічка.

Трудно сказати, де взялися невичерпні запаси творчої любови в цієї недавньої батрачки, що поневірялася до вінця по наймах, а після вінця попала в вир імперіялістичної війни та революції! Нагнибіду забрали до армії. Маринка сама орала, косила, молотила, одробляла землевласникові „скопщину" й ждала, ждала, ждала. Революція змела Маринчині убогі мрії про дрібненьке власне щастя, поставивши руба гасло: „все — або нічого". Завірюха громадянської війни знесла Маринчину хату, забрала мужа, загнала її саму в голодні піски, одняла останню втіху, а Маринка вся світилася горінням громадського подвигу, віддавала всю свою ласку й клопоти вошивим, голодним, півмертвим тифозним і сіяла навкруги світло й тепло. Її материнські турботи оточували завжди найнещасніших, найубогіших, безнадійно-хворих. Її благословенну руку відчували на своєму чолі івмертві, в останній агонії, і часто м'яка посмішка сходила на їхні вуста. З тією посмішкою вони й умирали.

Байсунгуров сам не помічав, як біля Маринки розглажувалися зморшки на його похмурому обличчі. Раз майнула цікава думка. Не втримався й запитав:

— Маринко... А що коли б ви попали в полон до денікінців? Ви б же й там ходили за їхніми хворими й пораненими. Ви не можете без цього.

Маринка тріпнулася, як поранений птах:

— Я б там умерла! Руки б собі поодгризала, а до їх би не пішла робити! Це ж від їх усе... Це вони...

Вона по-дитячому хлипнула й схвильовано відійшла геть.

Якось випала коротка відлига. На ніч спинилися на падині біля убогих комлицьких худуків-копанок. Крізь теплу млу небо сіяло на піски золоті маки. Рогожін нарубав гребенчуку й розвів огонь. Байсунгуров помагав Маринці варити „комлицький чай". Тася дрімала, поклавши голову на коліна мужа й укрившись полою його шинелі.

Байсунгуров розчулився.

— Чорт його знає, яка вона химерна та доля людська: не знаєш, де знайдеш, а де загубиш... Розкажи мені, Гаврику,

що вас розлучило з Тасею, коли це не секрет. Ти колись мені дав слово.

Тася заворушилася під полою й притисла до своєї щоки руку мужа.

— Ні, це тепер не секрет. Це добре, що ти запитав. А то були такі часи, що, навіть, Маринка дивилася на мене вовком.

Маринка розсміялася:

— Не люблю, коли — серця докупи, а люди — нарізно.

— Дак ото ж — не моя в тому вина... Ти знав, Климе, стару Кологривиху?

— Аякже! Жива казка з терської старовини.

— Ну от... Вона сама налічувала собі 87 років, а було їй і того більше. Пам'ятала ще Дуньку Догадиху,— ту знамениту червленську Дуньку, що за нею впадав Лермонтов. У її родині поет написав і свою знамениту „Козачу колискову пісню“... Вона приятелювала з відомим на всій лінії Єпішкою Сехіним, що в Толстого, в „Козаках“, виступає під ім'ям Єрошки... А сама була така красуня, що, як говорила бабуся Євпловна,— „на неї совісно було й дивитись“... І була вона така нещасна, що до кінця днів своїх плекала в серці тільки ненависть до людей. Її зрадив муж — і горда козачка відтоді закопалася в своїм хуторі, в пісках, біля Урусколя й прожила там вовком майже до смерти. Працювала як віл. Власною рукою забила не одного абрека, що намагався пограбувати хутір. Любила виховувати сиріток-дівчаток і влаштовувала їх потім у монастир... Аби тільки не заміж!..

Голос Рогожіна потеплішав і Тася відчула, як рука його м'яко пригорнула її до себе.

— Тут, над Урусколем, я побачив уперше Тасю. Була вона для мене — як зоря в небі... Ти ж пам'ятаєш, Климе, що я тоді був за один? Цілковитий байгуш, син удови козачки. Тинявся по наймах, набув собі лихої слави урвана, шибайголови. Куди мені — до вихованки гордовитої Кологривихи! Проте в мене була вдача, мабуть, не м'якіша, як у Кологривихи. Я пішов до неї: — „Віддайте за мене Тасю! На руках її носитиму! Будете за мною як за кам'яною стіною“... Вона мовчки покликала наймита: — „Проведи ось цього хлопця за ворота,— він не туди попав“... Я переждав кілька днів і знов до неї: — „Ганно Андріївно, подумайте про старість, а я для вас“... Вона прикро засміялася: — „Ходи хлопче, геть та більше не потикайся! Не дивись високо вгору, а рубай вербу по собі!“... Я закипів: — „Викраду!“... І почалася жорстока війна.

Маринка, вся зацікавлена, слухала, широко розкривши очі. Байсунгуров мовчки підкладав сухі гілки в огонь.

— Я блукав як тінь навколо хутора. Двічі здибався з Тасею. Подивилася зацікавлена, на такого одоробла, зашарілася, засміялася і втекла. Тут у мене трапилася історія з Доногуєвим. Ти знаєш, Климе, Доногуєва?

— Хам і дурень!..

— Хам і дурень, ще й себелюбна жорстока людина. Я в нього працював іноді на виноградниках. І тут довідався, що він накинув оком на Тасю: сподівався, що стара Кологривиха запише їй своє майно, й уперто домагався Тасиної руки. Його Кологривиха зустріла не краще, як мене. Впіймавши облизня, Доногуєв підкупив абреків напасти на хутір, викрасти Тасю й заховати за Тереком. А він, бач, мав тоді виступити в ролі спасителя.

Тася раптом схопилася й сіла схвильована.

— Гаврику!.. Ти мені не казав цього!

Рогожін тепло засміявся:

— А ти ж не хотіла мене й слухати!.. Отож мені пощастило викрити цю змову: були в мене тоді приятелі за Тереком, між чеченцями. Закипіла в мене кров. Нікому не казав ні слова. Думаю: „Тепер здобуду свою царівну!“ День і ніч стеріг я хутора. Діждався банди, бився з нею із засідки, когось там убив, когось там підстрелив і мене хтось там підстрелив. На підмогу вискочила стара Кологривиха з двома наймитами. Вона сама оглянула мою рану, промила, посипала порохом та ще якоюсь поганню, розпитала про все — і ще раз показала двері...

Байсунгуров умгукнув:

— Кремезна баба!..

— Камінь, а не жінка! Розпач тоді взяв мене, скажу я вам! Доногуєв, звісно, ні слова. Тільки згодом рощитав і додав: „От що, парубче,— я не люблю, коли хто тиче носа до моїх справ. Більше в мене тобі роботи не буде. Не ходи. Та й іншим у станиці пораджу, щоб тебе не брали“... Така мене тоді досада взяла, що хоч і самому в абреки! Аж тут, чую, Кологривиха захворіла. Кличе мене.— „От що, урване! Тасі тобі не бачити, як своїх ушей. Вона далеко. Але я видам її за тебе й виведу тебе в люди, з однією умовою. До Тасі ти й рукою не доторкнешся й одного словечка їй не промовиш. Зразу ж після вінця ти даси їй окремий паспорт і ви розійдетеся на дві сторони“... Я просто одубів з несподіванки.— „Навіщо це вам?“... — „А на те, каже, що швидко помру. Тасі — 16 років, вона — неповнолітня. А в неї є родичі. Вони заберуть її з усім моїм майном і заступлять їй світ“... Я подумав собі: краще ж це, ніж нічого. Дав згоду з однією умовою: після п'яти років маю право шукати зустрічі з Тасею. Кологривиха розсміялася: „Після п'яти років ваша зустріч буде ні до чого“... Два дні по тому ми обвінчалися. Я ледве встиг шепнути Тасі: „Коли потрібен буду, покличте“... Ото й уся наша розмова. Кологривиха зразу ж покинула хутір, переїхала до Владикавказу. Я жив у Грозному. Мені вона найняла репетитора й підготувала до військової школи. Учився з запалом; думав — так швидше прокладу стежку до Тасі. Потім її вислали були, а тут революція...

Байсунгуров перепитав.

— Постой... Між вами ж була якась там симпатія?.. Я не про тебе питаю, а про Тасю. Чого ж ви потім не порозумілися?

Рогожін весело засміявся:

— Шість років це була таємниця для самого мене, а тепер ось довідався. Я став, бачиш ти, за провокатора й видав Тасю та її друзів жандарам.

— Та що ти?!

— Отож бач, так вийшло. Пам'ятаєш той арешт, коли забрали Тамазова, Поліщука й інших? Дак ото — все я!

Тася не витримала:

— Та, Гаврику ж бо...

— Ні, пожди, Тасю. Я, справді шість років ходив перед нею провокатором. А вийшло це так. Без Тасі мені життя було не життя. Додержувався умови, на очі не попадався. Але щосуботи їхав до Владикавказу й потай блукав там по Офіцерській, біля № 19, щоб хоч здалека її побачити.

Маринка зацікавилася:

— Вона про це знала?

Тася винувато відповіла:

— Ото то ж бо й є, що не знала! Коли б знала...

— Пожди, Тасю. Коли б ти знала, може б на гірше вийшло. Одне слово — я стежив за Тасею, стара Кологривиха стежила за мною, а жандари стежили за всіма. Вони давно викрили гурток Тамазова, де бувала й Тася. Її заарештували, Тасю вислали. А стара Кологривиха дала їй докази, що все це я: мовляв, і стежив і на Тамазова нахвалявся.

— Постой, а це справді було?

— Було. Я ходив за Тасею, як тінь,— значить стежив. Я ревнував, як дурень, і нахвалявся поламати Тамазову ребра,— значить палав помстою. Це все використала Ганна Андріївна й зробила мене в очах Тасі провокатором.

— От баба! Ну що їй за вигода?

— А видиш ти — така вже була вона мужофобка. Вона вважала кожного мужчину за мерзотника й щиро хотіла застерегти Тасю від одного такого... Вона, навіть, запевняла Тасю, що я більше всього домагався за нею грошей і оженився тільки для того, щоб пролізти в офіцери. Тася, правда, з ласки своєї все це забула: мовляв, парубійка сам не тямив тоді, що робив. Але сталася революція. А я ж у ній — як боже теля! І знов ото спіткнувся, не на ту стежку попав. Дійшло того, що вже сама Тася тікала мене як чуми...

Маринка хитро підвела вгору палець:

— Тікала, а сама мучилася. Я знаю дещо, як вона в госпіталі...

Тася схопилася з місця:

— Маринко! Тільки скажеш... Я те ж знаю дещо, як Маринка вчора...

Маринка засміялася й замахала руками:

— Не буду, не буду, мовчи вже...

І вона зайшлася кашлем. Байсунгуров з тривогою дивився на неї.

Маринка танула, це факт. Останніх днів стали помічати, що вона частіше сідає відпочити, як тяжко слаба.

— Що з тобою, Маринко? Тобі зле?

Світла усмішка золотила схудле личко:

— Мені добре, Тасю, не турбуйся.

Другого дня вона захворіла на тиф. Зранку намагалася йти за підводами, але не змогла. З винуватою посмішкою сіла на пісок.

— Ви не турбуйтеся, це пройде... Я б заснула, Тасю... Ти не плач! Це тільки так думають, що вмирати страшно. Ти не плач, Тасю!

Але Тася плакала. І плакав Рогожін, цілуючи золоті Маринчини руки. І Байсунгурову суворі очі припали солоною росою, коли він підняв Маринку й поніс до підводи.

Маринка зніяковіла й дорогою шепнула:

— Я вам зробила боляче, Климе?

— Ні, моя золота Маринко!.. Я розумію тепер твою ясну правду!

— Климе!.. Ми всі вмремо... Ми не вийдемо з цих пісків... Треба уміти вмерти, Климе!

— Так, моя любо, — треба вміти вмерти, щоб з цього народилася нова леґенда, нові поривання, нове життя.

— Я вас прошу, Климе, — заступіть моє місце біля хворих...

— Життя віддам, Маринко!

— Я знаю... А тепер — нахились... Мені не сила...

Байсунгуров нахилився й на губах його затремтів поцілунок — такий слабий, як обірвана пелюстка степового червоного маку.

Маринка була — як надломлена квітка. Перша ж хвороба зв'ялила її протягом одного дня. Умирала — мов до вінця збиралася:

— Ти не плач, Тасю... Я рада, що так умираю... Що я? Яке моє життя було? А тут — і я частинка цілої армії... І моє життя вплелося в її життя... Не плач, Климе... Я вже піду...

Маринка, маленька жінка з великим серцем, пішла за сотнями й тисячами інших Маринок, Нагнибід, Рябошапок і всіх тих, кого сама ти знаєш, о, мамо, революціє!

* * *

Минали дні, сірі, як нудьга й одноманітні, як степова далечінь. Хворі, голодні, обірвані загони 11-ї армії йшли вроздріж манівцями, тисячами стежок — по бездоріжжю.

Третя дивізія — рештки колишньої Таманської армії — рушила з Святого Хреста й Георгіївського, через Ачикулак, Величаївське й Нурмамбет-Мéктеб, просто на північний схід, пісками астраханськими. Багато мовчазних таємниць ховає, тут сивий, обвіяний шурганами й старовиною степ. Понад півтори тисячі років засівав він свої простори кістками хозарськими, половецькими, комлицькими й ногайськими. В його пісках заметено хмари стріл і списів на полях жорстоких січ. У його курганах поховано стародавню татаро-монгольську славу. І дримає тепер сумна, безлюдна піскова пустеля під голосіння шурганів, дожидаючись, доки колективна праця й розум розбудять її до нового життя.

Степ поглинув таманців, закрутив, розметав і викинув поміж свої буруни й солонці невеликими загонами, групами й окремими одиницями. Їхніми трупами засіяв жовті піски, зойками й прокльонами напоїв повітря.

Короп Демид п'ятий день ішов у гурті відсталих, знеможених бійців, без води й харчів. Були коні й підводи, було чимало людей, коли вирушили від останніх копанок за Нурмамбет-Мектебом. Піски, морози й голод швидко розвіяли їх дорогою й поклали на вічний відпочинок. На кожній ночівлі залишалися трупи, на кожний зупинці падали коні .Кінським падлом живилися люди; людськими трупами ласували чакалки. Щодня танув загін, як весняна крига.

Біля Гайдуцьких Солоних озер заскіглили перші колючі степові вітри. Звечора бійці розгрібали руками холодний пісок на затишних південних схилах кучугур і лягали спиною до спини, по кілька вряд, щоб не задубіти. Чимдалі мороз дужчав, бійці цокотіли зубами й лаялися в батька-матір абож жартами намагалися розвіяти безпорадний настрій.

— Оце доскочили! Холодно — аж коліна сами танцюють!

— Прийшла зима, кожуха нема, чоботи ледащо і їсти нема що.

— А ти не зідхай: чого нема, то й так нехай!

Короп Демид обережно скинув побиті шкарбани й розмотав прілі онучі на хворих ногах. До самих колін йому рясніли болячки й струпи. Товариш тисячоверстового переходу Конон Качурін, слюсар з новоросійських майстерень, подивився скоса й похитав головою:

— Ох, не дійдеш ти, Демиде! Нема тобі ходу з такими ногами!

— Треба дійти... Еге ж, еге ж... Коли ніг не вистачить на руках лізтиму! Хоч кров з носа треба — до Астрахані!

— А так, так,— треба до Астрахані, до Царицинoго. А тоді вже піде не та музика...

Присадкуватий Трохим Найда не витримав:

— От не люблю... в бога... в мать!.. Навіщо себе надіями тішити? Пуста надія — дурневі забавка. Годі! Довою-

валися! Не з нашим, брат, писком революцію робити! Треба було не з того починати.

Качурін мляво й нехотя спинив його:

— Покинь! Чули вже!

— Чого чули? Коли б вирізали напочатку всю буржуазію, то не гинули б тепер у пісках.

— Широко, хлопче, зачепив! Усіх не виріжеш і самим ножем справи не вирішиш!

— Чому?.. Зробимо землю голою та й заведемо нове життя!

— Швидкий ти дуже, Найдо! На голому місці та на безлюдді далеко не поїдеш.

— Зате тепер далеко заїхали... Гнатиме нас Денікін від Кавказу аж до Білого моря.

— Спіткнеться!

— Де?

— Як тільки на робітничі міста напореться, так і спіткнеться. Все наше лихо, товаришок, у тому, що на Кубані робітників — жменя: не було кому порядкувати. А селянська маса,— тут, брат, усякого жита по лопаті... Селянську масу треба ще добре попосортувати.

Короп докірливо захитав головою:

— Ти, Кононе, того... не зневажай селянина. Селянин, браток, Денікіна бив. Еге ж, еге ж... Селянин десять місяців усю контрреволюцію глушив...

— Та я не зневажаю, дивак ти такий. Я ж і сам не де був,— з таманцями шилом патоку хлестав. Я тільки кажу: є селянин Демид Короп, безземельний городовик, і є селянин Гордій Брижань, куркуль на п'ятдесят десятин. Тут, брат, що п'ять дворів, то й п'ять політик.

— Та годі вже вам дурного язика полоскати! — роздратовано перебив хтось із гурту: — і без вас тоскно. Тут он навколо смерть блукає, а вони з дурного дива теревені завели.

Розмова увірвалася; затихав гомін. Щільніше тислися люди догурту, шукаючи затишку й тепла. Потроху втома перемагала: один по одному засинали бійці і ніч укривала їх чорною холодною наміткою. Висипали зірки на небо, замерехтів одвічний „Чумацький шлях“... Ще трохи — і „Віз“ покотився на ранок. Дужче й дужче брався до роботи мороз. Де-не-де почали зриватися з лайкою поодинокі постаті, розминаючи задубілі ноги й руки.

Качурін прокинувся й кілька хвилин слухав ніч.

— Демиде, не спиш?

— Який там сон!

— Ось послухай, — ліворуч чакалки гризуться.

— То що?

— Чогось, брат, не поділили. Над людськими трупами так не гризуться.

Він підвівся й намацав ґвинтівку.

— Як можеш, ходім.

Обізвався Найда:

— Не тривож: у нього ноги підкачали. Я піду.

Знайшлося ще з п'яток охочих. Пішли ліворуч, просто через буруни. З гребеня на гребінь, з бугра на бугор пройшли з півтори верстви. Почало сіріти. Характерне гавкання й скавучання чакалок чути було дужче. В балочці за піщовим гребнем знайшли покинуту напередодні ночівлю. Лежали трупи; стояло двоє возів. Поблизу возів поодкидали ноги задубілі коні. На возах позамерзали скарлючені люди. У декого вистачило сили сповзти на землю й плазувати услід за товаришами, що їх покинули. Так, рачкуючи, вони й замерзли.

Чакалки метушилися біля кінського падла й вили, захлинаючись на тривожно-злісних нотах. Качурін здивувався:

— Щось їх там збентежило: бігають навколо, а трупів не займають...

Помітивши людей, чакалки зникли за буграми. Найда перший скотився з буруна й наблизився до возів. Але він і сам ледве не завив разом з чакалками: у падлі були люди... Ні, не люди, а страшні, закривавлені, забруднені, скарлючені потвори. Змагаючись з лютим холодом, вони порозрізали коням черева, повикидали тельбухи й позалазили в гаряче закрівавлене нутро. Так і позасинали там, у теплі, в калі, в крові й бруді, втративши всяку людську подобу. Так і позамерзали разом з трупами.

Найда не витримав:

— Сімнадцять раз у бога... в христа... в пречисту його матір! Та не буде ж вам пощади від нас, буржуї трикляті, до віку! За всі муки!.. За ганьбу й знущання!.. Зброї не буде, зубами горло гризтиму!

Він одвернувся й схвильовано загомонів до Качуріна:

— Ну, от скажи ж ти!.. Був у боях, бачив гори всякого падла, бачив і трупи товаришів, побитих та замучених, і сплів не розпускав... А тут, понімаєш ти, свербить біля серця. Та вони ж Корнілова били! Денікінців колошматили! — і ото тепер така смерть...

Качурін суворо перебив:

— Брось, товаришок, паніку розводити! Мерщій до роботи... Кожен щоб узяв не менше, як по пуду м'яса.

— Що?!. З оцих коней?

— А що ж такого?

— Кононе, подумай... У йому ж знайшли смерть наші товариші!

Качурін з досадою одмахнувся:

— Ат, дурниці! Аж досадно тебе слухати! Там он з голодухи люди з ніг падають, а ти тут слини розпустив. Візьми себе в руки цупкіше!

Попрацювавши з годину, вирізали кращі шматки й понесли їх до табору. Бійці заворушилися. Ділили м'ясо на порції й жадібно їли невеличкими шматками: знали вже з гіркого досвіду, що з голодухи треба їсти обережно.

Табір повеселішав; прокинулася надія.

— Кажуть, від Солоних озер до тракту не більше, як 70—80 верст.

— Держись, браточки! Днів через 5 стрінемося з кізлярською колоною...

— Рачки доліземо, як не дійдемо!

— Підтягуй дужче пояски, хлоп'ята!

Жалю завдала звістка, що дванадцятеро хворих не можуть іти далі; між ними — Короп.

Качурін сидів і думав важку думу. Демид покликав його ближче.

— Так то, Кононе... Думаєш?

— Думаю, Демиде...

— Скільки не думай, нічого не видумаєш... Еге ж, еге ж... Сотня десятьох не жде. Коли б іще хоч харчі були, — а то кожен прогаяний час—погибіль. Ви — того... ідіть собі швидше, скільки є сил, просто до моря. Хоч може й розминетеся з кізлярцями, та там уже не страшно.

— Демиде...

— Постой... Лишнього не говори... Що ж поробиш, браток?.. Не судилося... Еге ж, еге ж... Ну, попрощаймось...

Качурінові залоскотало в горлі й голос затремтів:

— Демиде!.. Десять місяців...

— Еге ж, еге ж... десять місяців... І ціла армія—десять місяців... А тепер—ціла, браток, армія погибає. Ти подумай: ціла армія!.. Пам'ятаєш — у горах? Кидали хворих, кидали зайвих, щоб спасти здорових. Еге ж, еге ж... Власними руками — двох синів своїх... Е, та що там... Давай поцілуємося, Кононе!

Вони міцно обнялися. Качурінові на очах блистіли сльози. Найда не витримав і гістерично закричав:

— Це злочин—кидати товаришів! Немає на це нашої згоди! І не думай про це, Качурін! Хто тебе тут поставив за командира? Ми перепочинемо день та й підемо далі всі разом.

Качурін випрямився й твердо кинув:

— Не дурій, Найдо! Ти знаєш, що таке—революція? Іди вперед, не оглядайся. Коли трупів страшно, не дивись під ноги, а йди собі далі й далі. Упадеш, то рачки лізь, а не лежи колодою. А як і рачкувати не можеш, то мовчки вмирай, не розводь паніки, Демид правду каже; кожен прогаяний час — нова смерть,— розумієш? П'ять днів без харчів не всі витримають.

Найда похнюпив голову.

Попрощались і рушили далі, не оглядаючись. Кожному здавалося, що 12 пар гарячих докірливих очей пропікають йому потилицю докором. Швидше, швидше спішили втекти від самих себе за піскові бугри.

Короп провів товаришів сумним поглядом і оглянув відсталих. Сірі, закурені, вітрами обвіяні обличчя були хмурі й зосереджені. Дехто хлипав, одвернувшись у степ. Короп підвів голову.

— А ви—того... поперед смерти панахиди не правте... Еге ж, еге ж... Був у мене в дивізії друзяка вірний — Нагнибіда. Він ніколи не вішав голови. Казав було: „Підбери соплі! Революція не любить сопливих! Умреш, тоді й лежи серйозно, а поки живий — радуйся“!.. Еге ж, еге ж... Хороший був товариш, земля йому пухом! Жив, сміючися, і вмер — не плакав. Дак чого ж нам журитися, їдять його мухи? До вечора ще далеко: відпочинемо й підемо помаленьку.

Сонце виглянуло на короткий час, скупо мазнуло піски золотими віхтями й знов заховалося. Мороз дужчав. Дванадцятеро покинутих бійців відпочили ще кілька годин, підвелися й поплелталися далі. Боліли ноги, горіла голова і в очах коливалися жовті плями. Хотілося уткнутися обличчям у пісок і заснути надовго:— хоч і назавжди. Ішли надсилу до вечора. Десь ясніла думка: ляжеш — не встанеш. Двоє попадали дорогою: їх уже й не підводили.

Короп ледве човгав хворими ногами, але голова була ясна. Вечором обрав для ночівлі південні схили бурунів. Знов зарилися в пісок, щільно збившись докупи, й поснули важким сном. Побудив усіх Короп. Мороз і вітер кружляли над степом, вишукуючи здобич. Ранок уставав похмурий і колючий. Хмари нагнулися до самої землі й крижана хуга боляче хвискала по обличчях. У повітрі де-не-де затанцювали сніжинки. Відсталі йшли вже з останніх сил, охлявши з голоду. Вітер збивав із ніг. Іще двоє впало... Кінець...

Але це були таманці: до останнього моменту вони не випускали своїх ґвинтівок із рук. Пронесли їх через гори й фронти: сподівалися пронести й через пустелю.

Короп спинив товаришів. На обличчі йому відбилися м'які проміні щирого хвилювання:

— Баста! Далі ми не підемо! Наближається метелиця... Еге ж, еге ж... Треба вмирати, товариші! Це не страшно: заснемо й не встанемо. Страшніше бачили та не лякалися. Так давайте ж того... умремо по-бойовому. Еге ж, еге ж... За нами може йтимуть денікінці; покажемо їм, сукиним синам, як треба вмирати!

Тільки один голос заперечив безнадійно й тоскно:

— А що нам з того?

— Як це—що з того? Треба, щоб тебе й мертвого поважали люди. Еге ж, еге ж... Матері його ковінька,—будемо й мертві стояти на варті революції!

Мужній бойовий настрій охопив усіх. Коли вже вмирати, то краще вмерти бійцями! Нехай не чваниться ворог, як надибає на своїм шляху таманців у пісках!

— Перший Слав'янський полк ніде їм не піддавався!

— Таманці й мертві лякатимуть ворогів своїх!

— А нум—до гурту, товариші!

Десятеро знесилених бійців, у вітром підбитих шинелях, сіли в коло, спина до спини, поставивши ґвинтівки між коліна. Щільно засунули руки в рукава, наїжачивши багнети вгору. Спочатку жваво перегукувалися, пригадуючи бойові пригоди. Потім один по одному замовкали, поринаючи в давно-забутих особистих спогадах... Вставали перед очима далекі принадні села й станиці... Схилялися над головами рідні постаті... Де вони? Що з ними?..

В глибокій задумі застигали суворі обличчя. Бійці засинали останнім сном. Навколо кружляв і скиглів колючий вітер. Починалася метелиця. Жартуючи, вона хватала в обидві жмені мерзлий сніг і жбурляла його на мовчазних таманців. Але нерухомо сиділи бійці. Стриміли вгору наїжачені багнети й дивовижно біліли кригою холодні, суворі обличчя.

Минали години, дні, тижні...

Короп Демид, з товаришами, не випускаючи ґвинтівок із рук, сторожили страдницький шлях 11-ї армії.

* * *

... Тієї ночі почався шурган.

Останніх днів загони 1-ї й 2-ї дивізій ледве брели безкраїми пісками. Голод і втома брали своє. Зашкарубли душі, потухли очі, висохли сльози... На переході в загоні Рогожіна здохла коняка в обозі. Парну випрягли з повозки й підпрягли до інших. Повозку з хворими покинули. Міцно, жорстоко стулювали уста й одвертали набік очі, коли проходили мимо. А з повозки—колючий стогін і рвійні плачі й прокльони. Тільки тяжко хворі мовчки проводили товаришів глибокими темними очима... Ах мимо, мимо, далі, далі від цього німого докору!

Тася плакала й поривалася назад до покинутих,—але це був тільки вибух розпачу. Іншого виходу не було.

Опівдні колона повеселішала: низько, низько над головами полетіли на захід великі табуни важких незграбних дудаків. Кількох пощастило звалити кулями. Люди пішли жвавіше, бадьоріше.

— Мабуть піскам кінець: птиця появилася.

— Веселіше рухайся, браточки! Он із того бугра побачимо Астрахань!...

Рогожін серйозний і похмурий підійшов до Тасі.

— Ти знаеш, люба, що це значить?

— Знаю, Гаврику...

— Коли дудаки в буруни полетіли, треба ждати глибокого снігу або шургану... Що буде з цими, виснаженими людьми, з пораненими й хворими?..

Голос йому зірвався й затремтів. За його словами чула своїм серцем:

— ... і з тобою, моя кохана, з тобою?

Вона взяла його під руку й на ході заглянула в засмучене затурбоване обличчя, бризнувши ясною посмішкою:

— З тобою, Гаврику, смерти не страшно... Тільки б укупі!

Він вдячно стис їй руку.

— Ти нічого не кажи хворим. Я пораджуся з Климом і звернемо до бурунів. Там не так местиме.

Байсунгуров був тієї думки, що треба попередити й сусідні загони.

— Спинимося на відпочивок, візьмемо коні й об'їдемо піски. Я проскочу на схід сонця, а ти катай на захід.

У пісках Рогожін зустрів окремі групи з підводами, а між ними—помкомдива 1-ї стрілецької К. Лісового. Кубанець Лісовий спокійно вислухав Рогожіна й запитав:

— А що таке шурган?

— Це—видима смерть усім хворим, пораненим, виснаженим, а буває, що й здоровим.

— Ми вже бачили сто смертей... Що нам—сто перша?!

— Ні, це вже справжній кінець! Ви чули про самум? Ви читали про смерч на морі? Ну дак от—шурган це наш кавказький самум і смерч. Ми—кізлярці—його добре знаємо.

— Пождіть... Може ви трохи прибільшуєте? Чого ж про нього так мало в нас писали?

— Того, що він гуляє по малолюдних степах. Хто його тут бачить, крім темних степовиків? А я його бачив. 1910-го року, на моїх очах, такий шурган налетів з-за Каспійського моря. Він підняв його хвилі й жбурнув їх на 20 верст у глибину Караногаю, змивши з берега все живе. На одинадцятифутовому рейді в Астрахані він підхопив декілька кораблів, розмолов їх на тріски й викинув за 150 верст у караногайських авулах, разом із бочками, скриньками, пакунками різного краму.

— Дак то ж може на морі?

— Не краще й на суходолі. В тому ж таки караногайському степу він розметав авули, розкидав на 50—80—100 верст десятки тисяч баранти, корів, коней, перекотив піски на нові місця й засипав цілі падини.

Лісовий замислився.

— Що ж робити?

— Треба ховатись під захист старих високих бурунів: їх не так легко зрушити з місця. Вся надія тепер—не попасти в самісіньку середину страшного буревію. Всю армію, звісно,

він не зачепить: деякі загони пошарпає тільки метелицею й холодом. А хто попаде просто йому в пащу —тому біда.

— Що ж... Давайте боротися! Щось може й зробимо.

До пізнього вечора табір готувався до зустрічі страшного гостя. Вечором Рогожін тривожно оглянув незвичайне небо. Червоно-мусянжове сонце сідало за бугри, оточене мутно-жовтавим покотьолом. На сході, на обрії вставала якась зловісно-біла опара. Щезли всякі сумніви: наближався шурган.

Рогожін улаштував із Байсунгуровим затишок за високим буруном. Перекинули набік повозку, колесами під бугор, засипали її від бугра піском, щоб не знесло вітром, розчистили спереду містечко. Потім дістали води, зварили в запас „комлицького чаю", спекли печеню з дудака. Байсунгуров був урочисто-спокійний і лагідний. Він дістав із свого мішка запас сухарів—цілий десяток—і передав Рогожіну.

— Поклади, Гаврику, до своєї торби... Так зручніше буде.

— Що це ти надумав?

— Аж нічогісінько...Хочу бути повноправним членом нашої комуни, от і все... А тепер, Тасю, розкажіть мені ще про Маринку. Може нас засипле пісками й попливуть віки над нашою могилою. Буду тоді лежати й думати про неї.

— Що ж вам розказати, Климе? Ви ж її знаєте... Отака вона була з самого Владикавказу: як соняшний промінь...

— Як вона прийшла до вас?

— Їхній хутір спалили чеченці. Вона подалася до Владикавказу шукати роботи. Зустріла я її на базарі й ураз вона полонила мене своїми ясними очима. Ну от вам і сказати не вмію: як ото тихий ранок теплою весною.

— Говоріть... говоріть...

— Я її взяла до себе в шпиталь. Вона зразу ж цілком віддала себе пораненим і хворим. Горіла, а не жила. Така ясна була, така щира — увесь шпиталь на неї молився. При ній стихали найбуйніші! Від її ласки розтоплювалося найчерствіше серце!

— Говоріть... говоріть...

— Вона ніколи нічого не заперечувала, нікому не докоряла й не доводила. Вона тільки діяла. І ділами своїми переконувала краще від усяких доказів.

— Говоріть... говоріть...

— Я по собі це знаю. Нам школа, література й життя прищепили багато нездорового. Ми більше вагаємося, намірюємося й вибираємо, ніж діємо. І виходить у нас плутане життя з сумнівами й хитанням... Вона навчила мене діяти, а не вагатися.

— Ах, Тасю, коли б ви знали...

Байсунгуров важко хлипнув і уткнув обличчя в долоні. Рогожін устав і тихо відійшов набрати гребенчуку. Тася поклала свою теплу руку на буйні кучері Байсунгурова.

— Я знаю, Климе... Я по собі це знаю. Половина людей ходить навколо свого щастя й не бачить, де воно. Та не в тім справа, Климе...

Голос її забринів м'яким смутком:

— Може ми всі тепер підемо за Маринкою... Дак навіщо ж жалкувати за тим, чого не було? Пам'ятаєте її слова? „Треба вміти вмерти, Климе"...

Байсунгуров хвилину помовчав і раптом твердо й упевнено підвів голову:

— Це не мудра штука, Тасю... Вміти жити—далеко труднiше. Давайте перемінимо тему...

У ночі похолодало; пішов сніг. Рогожін прокинувся, укрив краще Тасю й тут помітив, що Байсунгурова немає. На його місці приколота була сухою стеблиною записка.

Рогожін похапцем викресав огонь і — схвильований — прочитав:

„Любі мої! Я іду від вас. Знаю, що таке — шурган, і знаю також, що наших припасів на трьох не вистачить. Комусь із нас треба піти. Не вважайте це за сантименталізм розмагніченого більшовика, — це тільки акт послідовности. Хтось там сказав, що людина є тварина соціяльна... „Один за всіх і всі за одного"... Це — прекрасно. Але соціологія — не математика, а соціяльне ціле—не сума аритметичних одиниць. Я забував про це і, во ім'я соціялізму, проходив у житті мимо окремих Маринок, як мимо верстових стовпів на шляху в майбутнє. Це моя персональна помилка. З вами, з Маринкою, я усвідомив її особливо яскраво і хочу тепер виправити, оскільки зможу. Сто раз я йшов на смерть ради цілого, ради своєї кляси, — дозвольте ж мені сто перший раз піти на це ради одиниць, що становлять цю саму клясу. Я думаю, що мій партквиток від цього не зблідне й не злиняє.

А втім — може ще нічого й не буде, — ні шургану, ні саможертви, а тільки дон-кіхотство... Це було б найгірше: в історії 11-ї армії не повинно бути ні смішного, ні жалюгідного...

Прощайте, мої любі! Я йду з радісним відчуванням, з твердою вірою в ваше спасіння і в нашу остаточну перемогу.

Клим Байсунгуров".

Рогожінові защеміло в грудях. Розбудив Тасю.

— Ах, Климе, Климе! Ну куди ти пішов під таку завірюху?

Тася плакала:

— До Маринки, Гаврику, до Маринки...

Спати вже не довелося. Вітер дужчав і дужчав. З півночі ударив буйним вихром і помчав хмари понад самою землею.

— Починається Тасю... Ще кілька хвилин — і тут буде пекло.

Він притулився до перекинутої, прикопаної піском повозки, посадив біля себе Тасю, закутав її й міцно, міцно пригорнув до себе.

— Ах, Тасю,— я дав би самого себе пошматувати, щоб ти була тепер далеко, далеко...

— Дай руку, любий! Ти не сумуй,— це тільки момент. Держи мене міцніше. Умерти з тобою, в твоїх обіймах, не страшно. Гине вся армія, Гаврику! Ми в ній тільки малюсінькі крихотки. Гине вся армія, що майже рік стримувала денікінщину на Кавказі! Хто знає? Може це найважливіша послуга революції... Хто знає? Може згодом це буде одна з найславніших сторінок історії — і наша боротьба і наша смерть... І співці складуть нам свої пісні!.. І з нею, з армією, житимемо в спогадах людей і ми, її маленькі пісчинки!..

— Тасю, хороша моя! Чом я не спізнав тебе раніш? Чом таке коротке було наше щастя?

— Не жалій, любий! Може б тоді нічого цього не було — ні великих страждань, ні великих радощів. Дай мені твої губи, коханий! Коли прийде смерть, заступи їй дорогу! Випий сам мій останній подих!.. Мужу мій!..

— Прощай, моя золота дівчинко, моя дружина незаймана!..

А навколо вже закрутила, заголосила, затанцювала над степами страшна хуртовина. Здавалося якась люта, скажена сила вірвалася з цепу й мчалася у безвість із ревом і посвистом. Хмари котилися просто по землі, а піски повисли над хмарами. Все змішалося — небо й земля. Страшенна буря скиглила й вила, розриваючи своїми кігтями піскові кучугури, крутила й жбурляла їх велетенськими жменями на всі боки, била гострим, як цвяхи, піском і камінцями й перекочувала бугри з місця на місце.

Настав день, але було темно як уночі. Зійшло сонце, але його похоронила земля, що встала порохнявою вище хмар.

Табір тримався недовго. Шалений вітер перевернув і розметав вози і покотив їх покотом у пітьму чорного дня, розкидаючи поранених і хворих. Бігли очманілі коні, бігли люди й падали, ховаючись за бугри, а бугри вставали й перекочувалися через трупи й летіли в безмежну далечінь.

11-а армія переходила свою останню страдницьку путь.

. . . . . .

80—90 тисяч їх рушило в піски і тільки 40 тисяч, хворих і знесилених, дійшло Астрахані та Яндиків. Близько двадцяти тисяч мусіли зразу ж лягти до лазаретів.

Котилися дні, тижні, місяці,— рік минув у нових бурях і клясових боях. Відроджена й поповнена 11-а армія, спільно з іншими, вертала назад, на Кубань і Терек, змітаючи денікінців на Новоросійське, Владикавказ, Кізляр, за гори, за море, за кордони.

Розірваний ланцюг історичної неминучости замкнувся знову.

Полтава, 1930 року.

---

elib.npu.org

Б 93 1999 рік

elib.npu.org

ВИДАВНИЦТВО РУХ
Харків, вул. 1-го Травня, 11.
Тел. 29-84